

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA
MEDIEVISZTIKA PROGRAM

Pintér-Nagy Katalin

**A hunok és az avarok fegyverzete, harcmodora
az írott források alapján**
(doktori értekezés)

Témavezetők:

Dr. Olajos Terézia egyetemi tanár

Dr. Zimonyi István egyetemi tanár

Szeged
2014

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés.....	4
2. A korszakra vonatkozó írott források.....	8
2. 1. A hunokra vonatkozó írott források.....	10
2. 2. Az avarokra vonatkozó írott források.....	15
3. A hunok fegyverzete és harcmodora.....	22
3. 1. Fegyverzet.....	22
3. 1. 1. Íj.....	23
3. 1. 2. Nyíl.....	24
3. 1. 3. Vágófegyver.....	26
3. 1. 4. Lándzsa.....	30
3. 1. 5. Pányva.....	31
3. 1. 6. Páncél.....	32
3. 1. 7. Sisak.....	34
3. 1. 8. Pajzs.....	35
3. 1. 9. Kérdésszerű fegyverterminusok.....	36
3. 2. Harcmodor.....	38
3. 2. 1. Hadjáratra, csatára történő felkészülés.....	39
3. 2. 1. 1. A gyakorlás.....	39
3. 2. 1. 2. A felderítés.....	40
3. 2. 1. 3. A jóslás.....	41
3. 2. 1. 4. A folyón történő átkelés.....	43
3. 2. 1. 5. Az utánpótlás kérdése.....	44
3. 2. 2. A csaták közbeni jelenségek.....	45
3. 2. 2. 1. A hadrend, létszám.....	45
3. 2. 2. 2. Katonai jeladások.....	48
3. 2. 2. 3. Pszichológiai hadviselés.....	49
3. 2. 2. 4. A tábor védelme.....	51
3. 2. 3. A hadsereg egységei.....	51
3. 2. 3. 1. Elővéd.....	52
3. 2. 3. 2. Könnyűfegyverzetű lovasság.....	53
3. 2. 3. 3. Nehézfegyverzetű lovasság.....	58
3. 2. 3. 4. Gyalogság.....	60

3. 2. 3. 5. Testőrség	61
3. 2. 3. 6. „Műszaki” alakulatok (ostromtechnika)	62
3. 2. 4. Az alávetett segédnépek szerepe	69
3. 2. 4. 1. Alánok	70
3. 2. 4. 2. Germán népek	72
3. 2. 5. Csatajelenetek Mauriacumnál	75
3. 3. Összegzés	77
4. Az avarok fegyverzete és harcmódora	83
4. 1. Fegyverzet	83
4. 1. 1. Íj	84
4. 1. 2. Nyíl	86
4. 1. 3. Vágófegyver	87
4. 1. 4. Lándzsa	91
4. 1. 5. Ütő- és sújtófegyverek	92
4. 1. 6. Parittyá	93
4. 1. 7. Páncél	95
4. 1. 8. Sisak	97
4. 1. 9. Pajzs	99
4. 1. 10. A lovak vértézete	100
4. 1. 11. Kérdésszerű fegyverterminusok	100
4. 2. Harcmódor	101
4. 2. 1. Hadjáratra, csatára történő felkészülés	102
4. 2. 1. 1. Gyakorlás	102
4. 2. 1. 2. Fegyelem	103
4. 2. 1. 3. Felderítés	103
4. 2. 1. 4. A folyón történő átkelés	104
4. 2. 1. 5. Az utánpótlás kérdése	107
4. 2. 2. A csaták közbeni jelenségek	109
4. 2. 2. 1. Hadrend, létszám	110
4. 2. 2. 2. Katonai jeladások	112
4. 2. 2. 3. Pszichológiai hadviselés	114
4. 2. 2. 4. A tábor védelme	116
4. 2. 3. A hadsereg egységei	116
4. 2. 3. 1. Elővéd	117

4. 2. 3. 2. Könnyűfegyverzetű lovasság.....	118
4. 2. 3. 3. Nehézfegyverzetű lovasság	122
4. 2. 3. 4. Gyalogság.....	126
4. 2. 3. 5. Testőrség	127
4. 2. 3. 6. „Műszaki” alakulatok (ostromtechnika)	128
4. 2. 4. Az alávetett segédnépek szerepe	139
4. 2. 4. 1. Nomád segédnépek.....	140
4. 2. 4. 2. Szláv segédnépek	144
4. 2. 4. 3. Germán segédnépek	149
4. 2. 5. Csatajelenetek Priskos 599-es hadjáratából	152
4. 3. Összegzés.....	157
5. Következtetések.....	163
6. Felhasznált irodalom	173
6. 1. Források	173
6. 2. Szakirodalom	179
6. 3. Linkográfia.....	205
7. Mellékletek.....	206

1. Bevezetés

A nomád népek harcmodora kapcsán az írott források többsége elsősorban a könnyűfegyverzetű lovasság jelentőségét emeli ki. Az elsőként Hérodotosnál megfogalmazott jellemzőket, köztük a lovas-íjász harcmodor leírását a későbbi szerzők átvették, és a letelepült civilizációk látókörében aktuálisan megjelenő nomád népekre alkalmazták a középkor folyamán. A korabeli szerzők által sokszor használt toposzokat a modern kutatás is sokáig elfogadta és hangsúlyozta a nomád népek harcmodorára vonatkozólag. Bár igaz, hogy a nomádok többségénél a könnyűfegyverzetű lovasság volt a meghatározó a hadászati taktikában, és a korabeli külső szemlélők számára is ez a harcmodor volt az újdonság. Így ezt jobban kiemelték a nomád népek esetében a kútfők. Emellett azonban az írott és régészeti források, valamint képi ábrázolások tüzetesebb vizsgálata során megállapítható, hogy a könnyűfegyverzetű lovasság mellett a nomád népek taktikája kapcsán nehézfegyverzetű lovassággal, gyalogsággal és ostromtechnikával is számolhatunk.

A nomád népek harcmodorát és fegyverzetét összefoglaló első munka U. Kőhalmi Katalin tollából született. A kismonográfia az eurázsiai steppe nomád népeinek fegyverzetét, harcmodorát és lószerszámát vizsgálja korszakokra bontva a Kr. e. 8. századtól az Árpád-korban a Kárpát-medencébe érkező nomád népek beköltözéséig. A szerző részletesen korszakokra bontva tér ki a fegyver- és lószerszám típusok fejlődésére, illetve ezeknek a harcmodorra gyakorolt hatására (U. KŐHALMI 1972). A nomád népek harcászataival foglalkozó utolsó átfogó munkát Peter Golden írta, aki a mongolokig bezárólag foglalta össze a téma legfontosabb írott forrásokból származó adatait és szakirodalmát. Összehasonlítva ezt az időszakot a mongol korról, lényegesen kevesebb forrás áll a rendelkezésünkre, így sokkal nehezebb egy átfogó, összegző képet alkotni az eurázsiai steppe nomádjainak harcászatairól. Golden nem korszakokra vagy egyes nomád népekre lebontva ismertette a harcászataikat, hanem a nomád népek harcmodorának bizonyos taktikai, stratégiai elemeit vizsgálta átfogóan az írott források tükrében (például lovasság, gyalogság, ostromtechnika, hadsereg táborának a védelme) (GOLDEN 2002, 105–171).

A hunok esetében több, harcmodorukat részletező munka született. Ezek egy része a hunok történetét és/vagy régészeti anyagát összefoglaló munkákban található, harcmodorral foglalkozó fejezet. Emellett a hunok fegyverzetét, harcmodorát feldolgozó önálló munkák is születtek. Thompson a hunok történetét összefoglaló kötetében ismertette

ezen nomád nép harcmódorát. A szerző elsősorban a hunok könnyűfegyverzetű lovasságát hangsúlyozta (THOMPSON 2003). Otto J. Maenchen-Helfen a hunok harcmódorára csak röviden tér ki, emellett viszont részletesen vizsgálta a fegyverzetüket, főként írott források alapján, de sok esetben a régészet eredményeit is bevonta a kutatásaiba. Maenchen-Helfen a nehézfegyverzetű lovasságra jellemző fegyvereket elemezte behatóbban. Valamint részletesen mutatta be a római seregben feltűnő hun zsoldosokra is (MAENCHEN-HELFFEN 1997). Bóna István a hunok történetét és a hun kori régészeti anyagot összefoglaló monográfiájában e nomád nép harcmódorát és fegyverzetét is vizsgálta (BÓNA 1993a). Tomka Péter pedig a *Hunok–gepidák–langobardok* című kötetben külön címszó alatt elemzi a hunok fegyverzetét és harcmódorát. Tomka Péter a hun seregben a könnyűfegyverzetű lovasság mellett feltételezi a nehézfegyverzetű lovasság jelenlétét is. Ezenkívül utal a hadsereg táborának védelmére, a gyakorlásra, a fegyelemre és az utánpótlás problematikájára (TOMKA 1993a; TOMKA 1993b). Valerij L. Nikonorov 2002-ben egy terjedelmes orosz nyelvű tanulmányban elemezte a hunok harcmódorára vonatkozó latin és görög nyelvű forrásokat. Ezt a munkáját 2010-ben rövidítve angol nyelven is közzétette. Munkájában részletesen elemezte a hun kori fegyvereket, kitért a forrásokban fellelhető taktikai elemek értékelésére, a hadseregük létszámára, pszichológiai hadviselésükre, a lovaik és lószerszámzatuk jellemzésére. Nikonorov elsősorban a könnyűfegyverzetű lovasság meghatározó szerepét hangsúlyozta munkájában, elveti, hogy lett volna a hun hadseregnek nehézfegyverzetű lovassága (NIKONOROV 2002; NIKONOROV 2010a).

Az avarok harcmódorával és fegyverzetével foglalkozó tanulmányokat elsősorban az e nomád nép történetét összefoglaló monográfiákban találjuk. Ilyen munkák születtek Walter Pohl, Bóna István és Avenarius tollából (AVENARIUS 1974; BÓNA 1984; POHL 1988). Legutóbb Csiky Gergely elemezte az avarok harcmódorát a szúró- és vágófegyverek összegyűjtésével és tipológizálásával foglalkozó doktori disszertációjában (CSIKY 2012). Az avar korral foglalkozó történészek többsége elemezte az avar hadsereg szerkezetét, felépítését és taktikáját, melynek során megállapították, hogy az avarok harcmódora főként távolharcra (íj-, nyílhasználatára) épült, és jellegzetességük a nomádokra általában jellemző gyors, rajtaütésszerű támadás, bekerítés. Emellett a szerzők megemlítették a nehézfegyverzetű lovasságot is. Az avarok harcmódorának vizsgálata során megkerülhetetlen munka Szádeczky-Kardoss Samu avarok történetével foglalkozó forrásgyűjteménye, amelyben az avarok délorosz steppei megjelenésétől az Avar Kaganátus bukásáig terjedő időszak forrásainak fordításai és kommentárjai találhatók. Az

avar fegyverzet és harcmódor kutatásának fontos része Maurikios avarokra vonatkozó részeinek bevonása a kutatásba (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998). Darkó Jenő foglalkozott ezzel a témával először részletesebben (DARKÓ 1934, 3–40; DARKÓ 1935, 444–469; DARKÓ 1937, 119–147. Majd pedig Szádeczky-Kardoss Samu egy magyar és egy német nyelvű tanulmányában elemezte Maurikios hadászati munkájában az avarok harcászatára és életmódjára vonatkozó részekkel (SZÁDECZKY-KARDOSS 1983, 317–326; SZÁDECZKY-KARDOSS 1986, 205–213).

Doktori disszertációm célja a hun és az avar hadsereg fegyverzetére és harcmódorára vonatkozó írott források elemzése. Egyrészt a vizsgált népekre vonatkozó fegyverterminusok összegyűjtése, értelmezése (esetenként régészeti anyaggal való összevetése), másrészt a harcmódorukra vonatkozó leírások összegyűjtése, elemzése. Különösen az olyan területekre fókuszálva (például nehézfegyverzetű lovasság, gyalogság, ostromtechnika), amely területeket kevésbé emelték ki eddig a nomád népek esetében. A dolgozatnak nem célja a régészeti anyag összegyűjtése, értékelése és tipológizálása, amely szétfeszítené ezen munka kereteit. Elsősorban az írott forrásokból nyerhető információk alátámasztására, illetve cáfolására használok fel a régészeti anyagból származó adatokat.

Doktori értekezésem az írott források általános ismertetésén kívül két nagy fejezetből áll, amelyek a hunok és az avarok fegyverzetével és harcmódorával foglalkozik. Mindkét fejezetben először e két nomád nép fegyverzetének a vizsgálatára térek ki, összegyűjtve a hunok és az avarok fegyvereire vonatkozó főként latin és görög nyelvű terminusokat, illetve az írott forrásokban található, fegyverzetükre vonatkozó jellemzéseket. A felsorolt forrásokban a főként görög és a latin nyelvű szerzők a hunok és az avarok fegyvereire a saját hadseregükben elterjedt terminusokat használták. Tehát feltételezhető lenne az, hogy a görög és latin fegyverelnevezés az avarokra vonatkozólag is ugyanolyan rendeltetésű, felépítésű fegyvertípust jelenthetett, mint a bizánciaknál és a nyugat-európai államokban. Ez természetesen elsősorban csak a hadászatban jártas szerzők, hadászati munkák esetében feltételezhető. Más műfajú munkák esetében ezeket a terminusokat csak általános elnevezésként alkalmazhatták, ha volt is konkrét jelentésük, nem mindig ennek megfelelően alkalmazták. A hunokra és az avarokra vonatkozólag is erős forráskritikával kell kezelni ezeket a kifejezéseket, és ezért van szükség több forráscsoport összevetésére (ábrázolások, régészet). A fegyverzet elemzését követően e két nomád nép harcmódorára térek ki. Külön alfejezetekben tárgyalom a hadjáratra, csatára történő felkészüléshez sorolható jelenségeket, amiben a gyakorlás, a fegyelem, a felderítés, a jóslás, a folyón történő átkelés és az utánpótlás kérdésének problematikáját vizsgálom. A

csaták közben megfigyelhető jelenségek közül e nomád népek hadseregeinek a hadrendjét, a létszámát, katonai jeladásaikat, pszichológiai hadviselésük különböző formáit és hadseregeik táborának védelmére vonatkozó híradásokat elemzem. Külön alfejezetben térek ki a hadseregek különbözői egységeinek vizsgálatára: elővéd, könnyűfegyverzetű lovasság, nehézfegyverzetű lovasság, gyalogság, testőrség és műszaki alakulatok (ostromtechnika). Külön fejezetben vizsgálom meg a hunok és az avarok alávetett segédnépeire vonatkozó adatokat. Mindkét nomád nép harcmódorával foglalkozó utolsó alfejezetben egy-egy jelentős csata jeleneteit elemzem: a hunok esetében a mauriacumi csatát, az avarok esetében pedig Priskos bizánci hadvezér 599-es avarok ellen vezetett hadjáratát.

Végezetül meg szeretném köszönni a Középkori Egyetemes Történelmi Tanszék és a Régészeti Tanszék munkatársainak a támogatását, tanácsait, biztatását, önzetlen segítségét, amivel jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy végül is elkészült ez a munka. Külön köszönöm a témavezetőim segítő útmutatásait, tanácsait, segítségét.

2. A korszakra vonatkozó írott források

A hunok és az avarok fegyverzetére és harcmodorára vonatkozó írott kútfők vizsgálata kapcsán fontos hangsúlyozni, hogy egyik nomád nép esetében sem rendelkezünk belső forrásokkal.¹ Mindkét nomád birodalom fennállásának időszakában megfigyelhetőek forrásokban gazdagabb és szegényebb időszakok.²

A Hun Birodalom esetében az Attila uralkodását megelőző időszokról kevés forrás áll a rendelkezésünkre, ezek is általában rövidebb híradások. Attila időszakáról viszont jelentős mennyiségű anyaggal rendelkezünk, ahogy Schäfer fogalmaz, ez a periódus az írott anyag 90 százalékát teszi ki (SCHÄFER 2001a, 23). A hunok fegyverzetének és harcmodorának a vizsgálatára huszonegy auktor művét vontam be, melyek döntő többsége görög és latin nyelvű kortárs munka. Ez utóbbi alól csak Tours-i Gergely, Iordanes és Paulus Diaconus történeti munkái és a *Suda lexikon* a kivételek. A kortárs kútfők közül főként történeti/egyház-történeti munkák (Olympiodoros, Zosimos, Priskos, Sozomenos, Ammianus Marcellinus, Pseudo-Aurelius Victor), valamint költemények és panegyricusok (Asterios, Claudius Claudianus, Merobaudes, Sidonius Appollinaris, és Pacatus), valamint Szent Ányos legendája és Szent Jeromos két levele állnak a rendelkezésünkre. A latin és a görög nyelvű kútfők mellett három szír (Pseudo-Kallisthenes, Pseudo-Ephraem, Josue Stylita) és egy skandináv (*Hervar vagy Heidrik saga*) forrás adatából is következtethetünk a hunok fegyverzetére és harcmodorára.

Az Avar Kaganátus korai időszakában, a Bizánci Birodalom elleni hadjáratok időszakától jelentős számú tudósítás áll a rendelkezésünkre. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az Avar Kaganátus fennállásának ezen időszaka tekinthető forrásokban a leggazdagabb korszaknak. Ezek döntő többségében természetesen görög nyelvűek. Csak néhány latin forrás áll a rendelkezésünkre, melyek az avarok nyugati kapcsolataira utalnak (például Paulus Diaconus). A 630-as években az Avar Kaganátus elveszítette a térségben betöltött jelentőségét, nagyhatalmi pozícióját. Ezt jelzi például a vendek, dél-szlávok és a délorosz

¹ Az avarok régészeti anyagában megtalálhatók rövidebb rovásírási feliratok, melyeket eddig még nem sikerült egyértelműen megfejteni a számos, elolvasásukra tett kísérlet ellenére. A leghosszabb ilyen rovásírási feliratok a szarvasi tűtartón és a nagyszentmiklósi kincsen láthatók. Az avarok rovásírására lásd például VÁSÁRY 1972, 335–347; HARMATTA 1985, 57–72; RÓNA-TAS 1985a, 95–98; RÓNA-TAS 1985b, 225–248; VÉKONY 1987; SÁNDOR 1997; RÓNA-TAS 2002, 120–129.

² Veszprémy László vetette fel legutóbb azt a kérdést, hogy a középkori hadtörténetíráshoz rendelkezésünkre álló forrásanyag mennyire használható. Ugyanis ebben az időszakban szinte egyáltalán nem rendelkezünk „hadtörténeti” forrásanyaggal, különféle műfajú, értékű források részleges adataiból lehet csupán következtetéseket levonni. Veszprémy felhívja a figyelmet arra, hogy ezeket a forrásokat csak kellő forráskritikát alkalmazva, értékelve, elemelve használhatjuk fel (VESZPRÉMY 2006, 517, 523; VESZPRÉMY 2008, 13, 19).

steppei onogundur bulgárok elszakadása, illetve Konstantinápoly 626-os sikertelen ostroma. Ennek következtében az Avar Kaganátus területe visszaszorul a Kárpát-medencébe, és ettől az időszaktól az avarokról megemlékező források száma nagyon csekély.³ Az avarokat említő források száma akkor sűrűsödik újból, amikor a Kárpát-medence és vele együtt az avarok a frankok látókörébe kerülnek, bár a források száma meg sem közelíti a bizánci–avar háborúk időszakának mennyiségét. A frank–avar háborúk időszakában természetesen a latin nyelvű források a meghatározóak. Az avarok harcmódora és fegyverzete kapcsán huszonnyolc forrást vontam vizsgálat alá, melyek döntő többsége kortárs híradás. Kivételt képez ez alól Paulus Diaconus, Theophanes, Nikephoros Patriarcha, Kónstantinos Porphyrogennétos császár (913–957), Manasses, Zonaras, Plótinus Thessalonikeus, Nikephoros Kallistos Xanthopoulos, Konstantinos Akropolítés munkái és a *Suda lexikon*. A kortárs források közül többféle műfajú művek adatai hasznosíthatók e témában. A hadászati művek közül Maurikios császár (582–602) *Stratégikonja*, a történeti munkák, krónikák közül Menandros Protéktór, Theophylaktos Simokattés, *Chronicon Paschale*, Tours-i Gergely és Fredegar műve említhető meg. A költemények közül pedig Corippus, Geórgios Pisidés és Paulinus Aqileiensis szerzeményei sorolhatók fel. A teológiai munkákhoz, szentbeszédhez, legendákhoz Theodóros Synkellos és Euagrius munkája, *Szent Demeter csodái* és az *Epithapium Geroldi* sorolható. A frank–avar háborúk időszakára az évkönyvek közül az *Annales regni Francorumot*, az *Annales qui dicuntur Einhardit* és az *Annales Laureshamensest* érdemes bevonni a vizsgálatba. Szintén erre a korszakra vonatkozóan Alcuin két levelét és egy frank rendeletet (805-ös) fontos kiemelni az avarok harcmódora és fegyverzete kapcsán.⁴

³ A bizánci források hiánya azzal is magyarázható, hogy a Bizánci Birodalomra általánosságban jellemző, hogy 7. és a 8. század rendkívül szegényes írott forrásokban (OSTROGORSKY 2003, 97). A 7. század közepén betelepített horvátok és szerbek, majd a század végén a dunai bolgár állam létrejötte miatt megszűnt az avar–bizánci kapcsolat. Ráadásul a 8. században a bizánci társadalom átalakulása miatt kevesebb történeti mű keletkezett és még kevesebb maradt ránk.

⁴ Az avarok történetére vonatkozó görög és latin nyelvű források gyűjteménye: *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*. Hrsg. Ferluga, J. – Hellmann, M. – Ludat, H. – Zernack, K. Serie A. Lateinische Namen bis 900. Red. Wojtecki, D., Bd. I., Wiesbaden, 1973–1975; *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*. Hrsg: Ferluga, J., Hellmann, M. – Ludat, H. – Zernack, K. Serie B. Griechische Namen bis 1025. Red. Furlas, A. A. – Katzanakis, A. A. Bd. I. Wiesbaden 1988. Az Avar Kaganátusra vonatkozó források magyar fordítása kommentárral: Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. [Magyar Óstörténeti Könyvtár 12.] Budapest 1998. A 9. századi avarokat említő görög nyelvű források bilingvis kiadása : Olajos T.: *A IX. századi avar történelem görög forrásai*. [Szegei Középkortörténeti Könyvtár 16.] Szeged 2001.

2. 1. A hunokra vonatkozó írott források

A görög nyelvű források közül érdemes megemlíteni a 4. század második felében, 5. század első felében élt amaseai püspököt, Asteriost, aki számos szentségmagyarázó beszédet alkotott. A Szent Phókasról írt homíliájában⁵ megemlékezik a Maiotis és a Tanais környékén élő „szkíták” egyik uralkodójáról/vezetőjéről, aki annyira tisztelte ezt a szentet, hogy többek között egy nemesfémből készült vérteteket küldött a sinopei Szent Phókas-templomba. Ezt a homíliát Asterios 400 táján írhatta, amikor a délorosz steppén a hunok jelenléte volt a meghatározó. Ebből kifolyólag Maenchen-Helfen vetette fel először, hogy ez a bőkezű „szkíta” vezető hun lehetett (MAENCHEN-HELFEN 1997, 249–250; BALDWIN 1991a, 213; KRAFT 1980, 1127–1128).⁶

Szintén kortárs forrás Olympiodoros történeti munkája, a Thébából származó szerző 412-ben követségben járt Donatusnál, a hunok királyánál. Művébe természetesen beépítette a saját küldetéséből származó információkat, és kitért a hunok bemutatására is. A szerző munkája nagyon jó forrásértékkel bír, azonban sajnos teljes egészében nem ismerjük, csak töredékei maradtak fenn (THOMPSON 2003, 21).⁷ Olympiodoros művét jelentős mértékben felhasználta Zosimos és Sozomenos is.

Az 5. század első felében élt szerző, Sozomenos egyháztörténeti munkája 324 és 415 közötti időszakot foglalja magába. Bár a dogmatikai viták megértése és interpretálása nem túlságosan az erőssége az egyháztörténet-írónak (MORAVCSIK 1958, 510–511; BALDWIN 1991b, 1932–1933),⁸ a hunok esetében egy érdekes elbeszélést örökített meg a pányvahasználatukról.

Az 5. század végén/6. század elején alkotó szerző, Zosimos történeti munkája az Augustus uralkodásától 410-ig terjedő időszakot öleli fel.⁹ A hunok korai hadjáratai kapcsán találhatunk információkat a fegyverzetükre és harcmódorukra vonatkozólag (MORAVCSIK 1958, 577–579; BALDWIN 1991d, 2231).

⁵ Eredeti, görög nyelvű kiadása S. Patris nostri Asterii Amaseae episcopi. Ed. Combefis, F. [Graecolatinorum patrum bibliothecae novum auctarium] Parisiis 1648.

⁶ A hunok keresztény hitre térésére utaló, 4. század legvégére és az 5. század elejére datálható, egymásnak ellentmondó írott források adataiból arra következtethetünk, hogy a térítő tevékenységek ellenére a hunok többsége valószínűleg ugyanúgy pogány maradt, mint amikor a 4. század második felében megérkeztek Kelet-Európába. Azonban az egyházi írók beszámolóiból kisebb térítési eredményekre lehet következtetni (NAGY 2009, 32).

⁷ Mérvadó szövegkiadása és angol fordítása *The Fragmentary classicising Historians of the later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*. I–II. Ed. Blockley, R. C. [Classical and Medieval texts, Papers and Monographs 6.] Liverpool 1981.

⁸ Mérvadó szövegkiadása *Sozomenus. Kirchengeschichte*. Hrsg. Bidez, J. – Hansen, G. C. Berlin 1960.

⁹ Mérvadó szövegkiadása *Zosimi Historia nova*. Ed. Mendelssohn, L. Leipzig 1887; német nyelvű fordítása *Zosimos. Neue Geschichte*. Hrsg. Rebenich, S. [Bibliothek der Griechischen Literatur 31.] Stuttgart 1990.

Olympiodoroshoz hasonlóan Priskos Rhétor is követségben járt a hunoknál: 449-ben Maximianus titkáráként Attila udvarában szerzett rendkívül értékes tapasztalatokat. Történet munkája szintén csak töredékesen maradt fenn, sajnos a hunok hadjárataival, harcmórával, fegyverzetével foglalkozó passzusok nagy része nem maradt ránk,¹⁰ azonban így is sok információt szolgáltat szerzőnk ebben a témában is a hunokról. A fennmaradt, hadászattal foglalkozó részeivel szemben azonban felmerül az a vélemény is, hogy túlságosan irodalmiak, és kevés a valóságtartalmuk (SZŐM 134; BALDWIN 1980, 18–61; BALDWIN 1991c, 1721).

Az egyik legkésőbbi forrásunk a *Suda lexikon*, melyet valószínűleg a 10. század legvégén állítottak össze. Az alfabetikus beosztású munka számos nehéz nyelvtani alakot, ritka szavakat és szólásokat magyaráz meg, valamint személyeket, helyneveket, szituációkat jellemez.¹¹ A forrás sok korábban élt antik és kora középkori auktor munkájából származó adatot ötvöz egybe, közöttük például Priskos mára elveszett történeti művéből (MORAVCSIK 1958, 512–513; KAZHDAN 1991c, 1930–1931).

A latin nyelven alkotó szerzők közül a legkorábbi auktoraink közé tartozik Pacatus Drepanus, akinek egy I. Theodosiust dicsérő beszéde maradt fenn. A szerző a római császár dicső tetteinek felsorolásában megemlíti a trónbitorló Maximus legyőzését is.¹² Ezen esemény kapcsán tűnnek fel a forrásban a hunok is (NIXON 1987, 1–11; MAGUINNESS 1996, 1105).

Szintén kortárs auktor Ammianus Marcellinus római történetíró, aki a római császárok tetteit bemutató munkájában egy külön részt szentel a hunok etnográfiai jellegű jellemzésének. Ha a hadászati, taktikai szempontból vizsgáljuk meg a munkáját, akkor megállapítható, hogy már műfajából adódóan sem tekinthető hadászati munkának. Ennek ellenére Ammianus viszonylag jól informált haditechnikai témában, bár bizonyos kérdésekben korlátozottak a szerző képességei (AUSTIN 1979, 164–165).¹³ A hunokra vonatkozóan azonban nagyon kevés valós információval rendelkezett, többnyire teljesen

¹⁰ Mérvadó szövegkiadása és angol fordítása *The Fragmentary classicising Historians of the later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*. I–II. Ed. Blockley, R. C. [Classical and Medieval texts, Papers and Monographs 6.] Liverpool 1981.

¹¹ Mérvadó szövegkiadása *Suidae Lexicon* I–V. Ed. Adler, A. [Lexicographi Graeci 1.] Stuttgart 1967–1971.

¹² Latin nyelvű kiadása *Latini Pacati Drepanii Panegyricus Theodosio Augusto Dictus*. Altorphium 1750; angol nyelvű fordítása *Pacatus Panegyric to the Emperor Theodosius*. Trans. Nixon, C. E. V. [Translated Texts for Historians. Latin Series 2.] Liverpool 1987.

¹³ Mérvadó szövegkiadása *Ammiani Marcellini. Rerum gestarum libri qui supersunt II*. Ed. Seyfarth, W. [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana] Leipzig 1978; magyar nyelvű fordítása *Ammianus Marcellinus. Róma története*. Ford. Szepes Gy. Budapest 1993.

negatív, primitív képet fest róluk, és más nomád népekre is használt toposzokkal jellemzi őket (RICHTER 1974, 343–377; KING 1987, 77–95).

Claudius Claudianus, a 4. század második felében élt költő *In Rufinum* című költeményében található néhány adat a hunok harcmódorára vonatkozóan. Az alexandriai görög származású költő a kései császárkor egyik legnagyobb költője volt. A *Rufinus ellen* című,¹⁴ Rufinust támadó művében egyértelműen Stilicho mellett állt ki (KURZ 1983, 2130–2131; MEZEI 1988, 243–244; NÉMETH 1998, 328).¹⁵ A szerző néhány sorban emlékezik meg a hunokról, akikről igencsak negatív képet fest, legtöbbször toposzokat alkalmaz rájuk: „étkük a harc, pofájuk rút.”

Szintén a 4. század második felében élő történetíró, Aurelius Victor nevéhez kötik az *Epitomae de Caesaribus* című munka megírását, azonban ez téves következtetés, valódi szerzője ismeretlen. A munkára jellemző a tömörség, és nem mindig megbízható adatokat szolgáltat (MCDONALD–SPAWFORTH 1996, 222).¹⁶ A hunok harcmódorára vonatkozóan csak nagyon kevés információt ad számunkra.

A 4. század második és az 5. század első felében élt Szent Jeromos számos munkája közül a levelezését érdemes kiemelni a hunok harcmódora szempontjából. Az egyházatya, teológus közel százhusz levele közül kettőben említi meg a hunokat (FRANK 1991, 2–3).¹⁷ Annak ellenére, hogy kortárs szerzőről van szó, csekély forrásértékkel bír e két írása a hunokra vonatkozólag, lényegében démonizálja a 4. század második felében Európában megjelenő nomád népet. Számos toposzt tartalmaz ez a két levele a hunokra vonatkozóan, és főként olyan kontextusban jeleníti meg őket, amelyben kiemeli a rómaiak jelentőségét, kultúráltságát a „barbár, primitív” hunokkal szemben.

¹⁴ Mérvadó szövegkiadása *Claudian's in Rufinum*. Ed. Levy, H. L. [Philological Monographs of the American Philological Association 30.] Princeton 1971; magyar nyelvű fordítása *Claudius Claudianus versei*. Ford. Mezei B. Budapest 1988.

¹⁵ A Rufinus és Stilicho közötti ellentét főként Nagy Theodosius azon döntésén alapult, mely szerint két fia között felosztotta két részre a Római Birodalmat. Stilicho és támogatói Rufinussal ellentétben elleneztek a döntést, többek között azért, mert véleményük szerint egy megosztott birodalom kevésbé tud majd ellenállni a „barbár” támadásoknak. Ezt a költeményt Rufinus bukása után két évvel, 397-ben olvasták fel. Emellett kiemelendő, hogy a görög származású költőnek egyik pártfogója volt Stilicho, számos költeményében dicsőítette a római hadvezért (MEZEI 1988, 243–244; NÉMETH 1998, 328)

¹⁶ Mérvadó szövegkiadása *Sexti Aurelii Victoris Liber de Caesaribus. Praecedunt Origo Gentis Romanae et Liber de Viris Illustribus Urbis Romae subsequitur Epitome de Caesaribus*. Rec. Pichlmayr, Fr. [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana] Leipzig 1970.

¹⁷ Mérvadó szövegkiadása Saint Jérôme. Letters III–IV. Texte établi et traduit par Labourt, J. Paris 1953; magyar nyelvű fordítása *Szent Jeromos. Levelek*. Ford. Adamik T. – Puskely M. – Takács L. Budapest 2005.

Az 5. században élt frank származású hispániai Merobaudes költő az Aetius 446-os harmadik consulságának tiszteletére írt panegyricusában¹⁸ említi meg a Római Birodalomra támadó hunok felszerelését, fegyverzetét. A szerző szkítának nevezi a hunokat. Bár költeményének ezen részében megfigyelhető Claudius Claudianus és Statius munkáinak a hatása, ennek ellenére nem vethető el teljesen a forrásértéke. Aetius jól ismerte a hunokat, így Merobaudes mint Aetius „udvari költője” nem valószínű, hogy teljesen valótlan adatokat fűzött volna bele a beszédébe erről a nomád népről (LENZ 1931, 1039–1047; OLAJOS 1966, 172–173, 181, 184; OLAJOS 1970, 863–866; CLOVER 1971, 7–10; GRUBER 1993, 542).

Szintén 5. századi szerzőnk Sidonius Appolinaris, aki politikai tisztségeket töltött be Rómában és Galliában, majd pedig Arvernum püspöke lett. Sidonius két költeményében is megemlíti a hunokat, utal azok fegyverzetére és harcmodorára (GRÜNBECK 1995, 1834–1835).¹⁹ A szerző egyrészt a hunok általános jellemzése kapcsán, legtöbbször toposzokat alkalmazva utal a fegyverzetükre, harcmodorukra. Másrészt pedig konkrét esemény kapcsán említi meg a hunok fegyverzetét utalva a harcmodorukra, illetve egy esetben a folyón történő átkelés módjára is.

A kései források közül kiemelendő jelentőségű a 6. századi Iordanes *Geticája*,²⁰ amely a hunok története kapcsán több fontos információt hordoz. A gót származású szerző számos auctor művét felhasználta a *Geticában* (például Cassiodorus, Ammianus Marcellinus, Tacitus stb.). A hunok története szempontjából viszont a legfontosabb, hogy Priskos elveszett munkájának egyes részleteit is megőrizte. Ezenkívül a hunokra vonatkozóan néhány adatot találunk Iordanes másik munkájában, a *Romanában*²¹ is (SCHWARCZ 1991, 626–627; CHRISTENSEN 2002, 84–123; HORVÁTH 2005, 1–12).

Szintén a 6. században alkotott Tours-i Gergely (Gregorius Turonensis) ókeresztény író, püspök, aki a világ teremtésétől 591-ig terjedő időszakot magába foglaló tízkötetes

¹⁸ Mérvadó szövegkiadása és fordítása *Flavius Merobaudes*. Ed., Trans. Clover, F. M. [Transactions of the American Philosophical Society 61.] Philadelphia 1971; magyar nyelvű fordítása Olajos T.: Merobaudes művei. *Antik Tanulmányok* 13 (1966), 172–188.

¹⁹ Latin–angol nyelvű, bilingvis kiadása *Sidonius. Poems and letters*. I. Trans. Anderson, W. B. [The Loeb Classical Library] London–Cambridge 1965.

²⁰ Eredeti címe *De origine actibusque Getarum* (IORDANES, *Getica* vö. SZKRZINSZKAJA 1960, 131). Mérvadó szövegkiadása *Iordanis Romana et Getica*. In: *Monumenta Germaniae Historica*. Auctorum Antiquissimorum 5. Rec. Mommsen Berolini 1961,² 1–52. Latin–orosz nyelvű kiadása *Иордан о происхождении и деяниях Гетов*. Вступительная статья, перевод, комментарий Скржинской, Е. Ч. Москва 1960; magyar nyelvű fordítása *Iordanes. Getica*. Közreadja Kiss M. Budapest 2005.

²¹ Eredeti címe *De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum* (IORDANES, *Romana*). Mérvadó szövegkiadása *Iordanis Romana et Getica*. In: *Monumenta Germaniae Historica*. Auctorum Antiquissimorum 5. Rec. Mommsen Berolini 1961,² 1–52.

Historia Francorum című történeti munkájában néhány helyen említi a hunokat.²² A kései szerző a galliai hadjárat kapcsán utal a hunokra, főként az ostromtechnikájukról találunk benne használható adatokat (ANTON 1989, 1679–1681; ADAMIK–MEZEI 2010, 35–78).

Szent Ányos (Anianus) legendája a 4. század második felében, 5. század első felében élt (358–453) orléans-i püspök életét örökíti meg. A forrás szerint székvárosa a hunok támadásakor 451-ben az ő imádsága révén menekült meg. Sajnos az eredeti mű nem maradt ránk, a fennmaradt változat 8–9. századi lehet (LOYEN 1969, 64–74; POULIN 1980, 644).²³

Kevés információt szolgáltat számunkra a hunok fegyverzetére, harcmódorára vonatkozóan a 8. századi történetíró, Paulus Diaconus. A langobard származású szerző több történeti munkát írt, illetve kivonatolt korábbi szerzők műveiből. Köztük a *Historia Romana* című munkát,²⁴ melyben a hunok kapcsán a mauriacumi csata ismertetésekor találunk adatokat a hun sereg táborának a védelméről (GASPARRI 1993, 1825–1826; SZŐM 168–169).

A hunok fegyverzetéről, harcmódoráról három szír szerző munkájában is találunk információkat. Ebből két szerzőnél, Pseudo-Kallisthenesnél és Pseudo-Ephraemnél a szír Nagy Sándor-legenda prózai, illetve verses feldolgozásában található a hunokra vonatkozó adatok, amiket a Góg és Magóg ellen Nagy Sándor által emelt kapu építésének történetét foglalják össze. Pseudo-Kallisthenes és Pseudo-Ephraem munkáikban igencsak negatív színben, toposzokkal tarkítva mutatják be ezt a nomád népet, azonban megemlékeznek a hunok egyes szokásairól, babonáiról is. Eléggé szemléletesen ábrázolják, hogy a Kaukázuson túl, a perzsa és római tartományokban megjelenő „barbár” sereg milyen páni félelmet okozott (KMOSKÓ 2004, 28–34; DICKENS 2008, 126–127). A 6. századi Josue Stylita műve egy nagyobb, terjedelmesebb történeti munkában, Pseudo-Dionysios krónikájában maradt fenn. A 6. századi szír krónika a hunoknak az egykori Mezopotámia területére történő betöréseiről emlékezik meg (KMOSKÓ 2004, 48–49; DICKENS 2008, 86–87). A hunok fegyverei közül e három szerző erőteljesen hangsúlyozza

²² Mérvadó szövegkiadása *Gregorii Episcopi Turonensis. Historiarum libri decem I–V*. Ed. Buchner, R. [Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters] Berlin 1967; magyar nyelvű fordítása *Tours-i Gergely. Korunk története. A frankok története*. Ford. Mezei M. – Adamik T. Pozsony 2010.

²³ Mérvadó szövegkiadása *Incipit virtus Sancti Aniani episcopi quemadmodum civitatem Aurelianis suis orationibus a Chunus liberavit*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum rerum Merovingicarum 3. Passiones Vitaeque Sanctorum Aevi Merovingici Et Antiquiorum Aliquot*. Ed. Krusch, B. Hannoverae 1896, 108–117.

²⁴ Mérvadó szövegkiadása *Pauli Diaconi. Historia Romana*. Ed. Crivellucci, A. [Fonti per la Storia d'Italia. Scittori 7.] Torino 1960.²

a pányva használatát, valamint Pseudo-Kallisthenes és Pseudo-Ephraem munkájában a pszichológiai hadviselésről is találunk adatot.²⁵

A hunok hadszervezetéről fontos információkat nyújt egy skandináv saga, a *Hervar* vagy *Heidrik saga* (*Hervarar saga ok Heiðreks*). Ez a forrásunk viszonylag kései, 12. századi keletkezésű, de különféle régebbi mondákat tartalmaz. Ez az izlandi saga öt változatban maradt fenn, ezek néhány dologban különböznek csak egymástól.²⁶ Ebben a mondában található a számunkra a hunok szempontjából fontos, a gótok és a hunok közötti 4. századi háború leírása is (TOLKIEN 1960, XXI–XXIX).

2. 2. Az avarokra vonatkozó írott források

Az avarok fegyverzetére, harcmódorára vonatkozó adatokat elsősorban bizánci és frank szerzők szolgáltatják. A korai avar korra főként görög (kivétel például Paulus Diaconus), a késő avar korra pedig főként latin nyelvű (kivétel Euagrios) források állnak rendelkezésünkre.

A görög nyelvű források közül legfontosabb az avarok harcmódorára és fegyverzetére a *Stratégikon* című hadászati kézikönyv,²⁷ a mű szerzőjének kilétét nem lehet egyértelműen eldönteni. Egy kéziratban Urbikios, egy száz évvel korábban élt, haditaktikával is foglalkozó író neve tűnik fel, a többiben viszont Maurikios bizánci császár nevéhez kötődik ez a hadászati munka. Az viszont kérdéses, hogy a bizánci császár maga írta, vagy az ő ösztönzésére és pártfogása alatt állította-e össze valaki. Legvalószínűbb, hogy Maurikios „megrendelésére” és irányításával több bizánci katonatiszt készíthette el ezt a hadászati munkát (DENNIS–GAMILLSCHEG 1981, 15–18; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 80; KÁKÓCZKI 2012, 279–280). A *Stratégikon* a korai bizánci hadászat egyik legmeghatározóbb, legjelentősebb munkájának tekinthető.²⁸ A hadászati munka keletkezése valamikor a 600 körülre, mindenképpen 640 előttre tehető. Írója a bizánci hadászati szerzők zömétől eltérően elsősorban kora valódi viszonyait ábrázolta, a

²⁵ Mérvadó szövegkiadásuk és angol nyelvű fordításuk Dickens, M.: *Turkâyē. Turkic People in Syrac Literature Prior to the Seljüks*. Dissertation submitted for the degree of Doctor of Philosophy. Manuscript. Cambridge 2008. Magyar nyelvű fordításuk Kmoskó M.: *Szír írók a steppe népeiről*. Szerk. Felföldi Sz. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 20.] Budapest 2004.

²⁶ Mérvadó szövegkiadása és angol nyelvű fordítása Saga Heiðreks konungs ins vita. The Saga of King Heiðrek the Wise. Trans. Tolkien, C. London 1960.

²⁷ Mérvadó szövegkiadása és német fordítása: *Mauricii Strategicon – Das Strategicon des Maurikios*. Ed. Dennis, G. T. [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 17.] Vindobonae 1981.

²⁸ VI. Bölcs Leó bizánci császár *Taktika* című hadászati munkájának megírása során többek között jelentős mértékben felhasználta a *Stratégikont* is (MORAUSIK 1951, 334–353).

munkából egyértelműen kitűnik, hogy a hadászatban jártas szerző/szerzők állította/állították össze, bár fellelhető benne néhány irodalmi reminiscencia, toposz is. Azt azonban nehéz megállapítani, hogy a *Stratégikon* szerzője/szerzői mely korábbi műveket használta/használták fel a munka megírásakor, ugyanis nem nevezte/nevezték meg a forrásokat. Feltételezhető, hogy Homéros, Polybios, Aelianus Tacitus és Vegetius munkái jöhetnek szóba (DENNIS–GAMILLSCHEG 1981, 15–18; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 80; KÁKÓCZKI 2012, 280). Az avarokra, türkökre vonatkozó részei sok értékes adatot szolgáltatnak a harcmódokról, emellett azonban több antik irodalmi toposzt is tartalmaznak. Az avarok fegyverzete kétféle kontextusban fordul elő a forrásban: az avarok általános jellemzése kapcsán és olyan szempontból, hogy mely hadászati újítást érdemes átvennie a bizánci hadseregnek.²⁹

Az avarok korai történetéről egyik legfontosabb forrásunk a 6. század második felében élt Menandros Protéktór *Historiai* című, nyolc könyvből álló munkája.³⁰ A Maurikios császár idején élt szerző Justinianos utolsó éveit, II. Justinus és Tibérius császár uralkodását (558–582) dolgozza fel hitelesen, ám sajnos munkája csak töredékesen maradt fenn (MORAVCSIK 1958, 422–423; BLOCKLEY 1985, 1–30; SZŐM 139). A korai bizánci–avar háborúk időszakára vonatkozóan találunk a munkájában adatokat az avarok harcmódoráról. Menandros elsősorban az avarok fegyverzetéről, folyón történő átkelésüknek és utánpótlásuknak típusairól szolgáltat megbízható adatokat. Továbbá a bizánci szerző utal az avar hadsereg létszámára, gyalogságára és segédnépeire.

A Herakleios császár (610–641) idején alkotó Theophylaktos Simokattés legjelentősebb műve az *Oikumeniké historia*,³¹ ez a nyolc könyvből álló történeti munka

²⁹ Maurikios hadászati műve leggyakrabban abban a kontextusban tűnik fel a magyar kutatásban, hogy Bölcs Leó mennyire támaszkodhatott a *Stratégikon*ra a honfoglaló magyarok harcmódorának, fegyverzetének leírásakor a *Taktika* című munkájában. Maurikios XI. fejezet avarokra (türkökre) vonatkozó részlete és Bölcs Leó XVIII. fejezet magyarokra vonatkozó részének összehasonlítása kapcsán több vélemény is született. Például Gyomlay Gyula a két forrás pontos egybevetése alapján arra az eredményre jutott, hogy Bölcs Leó „szolgai” módon egyszerűen kiírta forrását, a 6. századi avarok és türkök hadi szokásait egyszerűen átvitte a 9. századi magyarokra, s így tudósításai teljesen értéktelenek (GYOMLAY 1902). Ezzel szemben például Darkó Jenő azt igyekezett bizonyítani, hogy Bölcs Leó Maurikios tudósításait tudatosan írta át, mert felismerte, hogy a magyarok ugyanazt a taktikát alkalmazták, mint a 6. századi avarok, türkök (DARKÓ 1915, 119–121). Moravcsik Gyula e két szélsőséges nézettel szemben egy köztes véleményt fogalmazott meg, szerinte Bölcs Leó nem „értelmetlen, szolgai” másoló, de nem is tekinthető a modern értelemben vett filológusnak. Moravcsik úgy véli, hogy a bizánci császár által megrajzolt kép egészében véve hitelesnek tekinthető, azzal a fenntartással, ez inkább tipikus, mintsem egyéni (MORAVCSIK 1951, 352–353). A témában lásd részletesebben B. SZABÓ 2010.

³⁰ Mérvadó szövegkiadása és angol fordítása *The History of Menander the Guardsman*. Trans. Blockley, R. C. [ARCA 17.] Ottawa 1985.

³¹ Mérvadó szövegkiadása *Theophylacti Simocattae. Historia*. Ed. Boor, C. D. rev. Wirth, P. Stutgardiae 1972; magyar nyelvű fordítása *Theophülaktosz Szimokattész. Világtörténelem*. Ford. Olajos T. [Magyar Östörténeti Könyvtár 26.] Budapest 2012.

Maurikios császár (582–602) uralkodási idejét dolgozza fel. A szerző elsősorban két fő témára fókuszált: az avarokkal és szlávokkal szembeni balkáni hadviselésre, valamint a perzsák elleni keleti háborúkra.³² Pozíciója folytán hozzájuthatott számos okmányhoz és feljegyzéshez, és ebből kifolyólag sok értékes adatot tartalmaz a 6–7. századi délorosz steppei népekről, köztük az avarokról is. Emellett azonban megjegyzendő, hogy a szerző tekervényes stílusa folytán a 7. század első felében készült munka bizonyos részletei gyakran nehezen értelmezhetőek, és időnként datálási problémák is felmerülnek a forrás kapcsán (MORAVCSIK 1983, 544–545; WHITBY–WHITBY 1986, xvii–xxv, xxvii–xxviii; SZŐM 140; OLAJOS 2012, 11–29). Az avarok harcmódora és fegyverzete szempontjából Maurikios *Stratégikon* című munkája után az egyik legfontosabbnak tekinthető, annak ellenére, hogy a különböző csataleírások alkalmával bőségesen használ antik irodalmi mintákat, toposzokat, és kevésbé tér ki az avarok jellemzésére. Számos adatot közöl az avarok különböző fegyvertípusaira, a csatára történő felkészülés különböző elemeire (felderítés, folyón történő átkelés), a csatarendjükre, a hadsereg létszámára, a táborának a védelmére, valamint elővédjükre és ostromtechnikájukra vonatkozólag.

Geórgios Pisidés, Herakleios császár uralkodása (610–641) idején élt költő, a Hagia Sophia diakónusa jambikus trimeterekben írt történelmi költeményét „*Avar háború*” (*Bellum Avaricum*) címen idézi a tudomány.³³ A mű Konstantinápoly 626-os ostromának részletes elbeszélésén túl megemlíti az avarok Türk Birodalomból való kiválását és európai honfoglalásukat is (MORAVCSIK 1958, 288–289; SZŐM 143; BALDWIN 1991e, 838). A költeményben főként az avarok ostromtechnikájáról és segédnépeiről találunk adatokat.

Theodóros Synkellos Herakleios császár uralkodása időszakában élt egyházi férfi volt, aki a bizánci követség tagjaként személyesen járt 623-ban az avar kagán főhadiszállásán. A szerző 627-ben írt és mondott el egy szentbeszédet, mely az avarok 626-os konstantinápolyi ostromáról emlékezik meg, Geórgios Pisidéshez hasonlóan ő is részletesen beszámol erről az eseményről (SZŐM 143; KAZHDAN 1991d, 2048; OSTROGORSKY 2003, 97).³⁴ Munkájában pontos adatokat találunk az avarok fegyverzetére,

³² Theophylaktos munkájának megírásakor főként Ioannes Epiphaneus történelmi művét használta, de emellett feltételezhető, hogy Menandros Protéktór, Ailianos és szicíliai Diodoros munkái és valószínűleg a balkáni hadsereg egy tisztjének hadinaplója is forrásul szolgálhattak számára (SZŐM 140–141; OLAJOS 1979, 3–17; OLAJOS 1988, 14–66, 96–112; OLAJOS 2012, 30–47).

³³ Mérvadó szövegkiadása és fordítása *Giorgo di Pisida. Poemi I. Panegiric Epici*. Ed., Trans. Pertusi, A. Ettal 1959.

³⁴ Mérvadó szövegkiadása és francia fordítása *Traduction et commentaire de l'homélie écrite probablement par Théodore le Syncelle sur le siège de Constantinople en 626*. Ed., Trans. Makk, F. [Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica 19. Opuscula Byzantina 3.] Szeged 1975.

utánpótlás módjaira, katonai jeladásaira, ostromtechnikájára, valamint segédnépeire vonatkozólag.

A *Chronicon Paschale* című mű ismeretlen nevű szerzője, Sergios pátriárka (610–638) bizalmi embereként foglalkozott húsvét napjának kiszámolásával, ezért kapta munkája a *Húsvéti krónika* nevet. Munkája a világ teremtésétől a 629-es évig tárgyalja az eseményeket, azonban csak 627-ig maradt fenn (MORAVCSIK 1958, 241–242; SZŐM 142; BALDWIN 1991f, 447; OSTROGORSKY 2003, 97).³⁵ A szerző művében részletesen kitér az avarok 626-os ostromára. Az avarok hadseregének létszámáról, elővédjéről, katonai jeladásairól, az ostromtechnikájukról és segédnépeikről találunk fontos információkat a forrásban.

A *Miracula S. Demetrii* első könyvét 610–620 táján Ioannés thessalonikei érsek készítette, aki átélte a város avar ostromát. A *Szent Demeter csodáinak* második könyvét egy ismeretlen szerző állította össze Thessalonikében a 7. század második felében.³⁶ A mű mindkét része beszámol a Thessalonike (ma Thesszaloniké, Görögország) elleni avar, szláv támadásokról (SZŐM 141, 144; LEMERLE 1979, 9–42).

Feltehetően Euagriusnak az avarokat említő munkája Szent Pankratios (Szent Péter tanítványa) életét és vértanúságát örökítette meg.³⁷ A képrombolás idején Szicíliába menekült egyházi férfi elbeszélésében saját korának viszonyait vetíti vissza a távoli múltba. Leírja, hogy a szicíliai görög csapatok Dyrrachium (Durazzo, Durrës, Albánia) és Athén környékén élő bálványimádó avarokat vittek el hadifogságba (OLAJOS 2001, 121–122).

A hunok kapcsán már említett Paulus Diaconus és Tours-i Gergely történeti munkáiban az avarok korai történetére vonatkozó adatok is fellelhetők. Paulus Diaconus legjelentősebb alkotásában, a *Historia Langobardorum*ban az avarokat illetően főként a langobard–avar kapcsolatokról szól (SZŐM 168–169; GALAMB 2012, 17–25).³⁸ A történeti munkában néhány, az avarok fegyvereit említő rész mellett utalást találunk a folyón történő átkelés és az utánpótlás megoldásának módjaira, valamint az avar hadsereg segédnépeinek szerepére. Tours-i Gergely történeti munkájában egy helyen lelhető fel az

³⁵ Mérvadó szövegkiadása *Chronicon Paschale*. Ec. Dindorf, L. [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae] Bonnae 1832; angol nyelvű fordítása *Chronicon Paschale 284–628 AD*. Trans. Whitby, M.–Whitby, M. [Translated Texts for Historians 7.] Liverpool 1989.

³⁶ Mérvadó szövegkiadása és fordítása *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius*. Le texte par Lemerle, P. Éditions du Centre national de la recherche scientifique. Paris 1979.

³⁷ Részleges szövegkiadása *Iz istorii i povesti I*. Ed. Veselovskij, A. N. [Sbornik Otdelenija Russkago Jazyka i Slovesnosti Imperatorskoj Akademii Nauk 40.2] Sanktpeterburg 1886, 65–128.

³⁸ Mérvadó szövegkiadása *Pauli Historia Langobardorum I–III*. Rec. Crivellucci, A. Roma 1918; magyar fordítása *Paulus Diaconus. A langobardok története*. Közreadja Galamb, Gy. [Mediaevalia] Budapest 2012.

avarok hadászatára vonatkozó adat, mely a pszichológiai hadviselésükről szolgálat számunkra információt (ADAMIK–MEZEI 2010, 292).³⁹ Szintén az avarok korai történetére találunk adatokat a 6. századi költő, Corippus munkájában. Az afrikai származású szerző 567 körül írta a négy könyvből álló dicsőítő költeményét II. Iustinus megkoronázására (*In laudem Iustini Augusti Minoris*) (ANTES 1981, XI–CV; GRUBER 1986, 237).⁴⁰ Munkájában csak néhány adatot találunk az avar hadsereg folyón történő átkelésére és az utánpótlás problémájára. A Fredegar neve alatt fennmaradt krónika valószínűleg három számunkra ismeretlen szerző átdolgozása eredményeként jött létre, mely kompiláció 660 táján nyerte el a végső formáját. A munka a világ teremtésétől 642-ig terjedő időszak történetét öleli fel (NONN 1989, 884; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 171).⁴¹ Főként az avar hadsereg segédnépeire találunk benne utalást.

Az avarok fegyverzete és harcmodora szempontjából a latin nyelvű források csak gyér adatokat szolgáltatnak, jellemző rájuk, hogy rövid bejegyzésekben, az avarokat elfogultan, negatív színben mutatják be. Ezek közül Alcuin munkásságából a 796-ban íródott két levelét fontos kiemelni.⁴² A Brit-szigetéről származó teológus a frank–avar háborúról hitelesen tájékoztat (FOLKERTS 1980, 417–420; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 260). Paulinus Aquileiensis aquileiai pátriárka tollából pedig egy költemény maradt fenn a 8. század végéből, mely Erich friauli gróf halálát mondja el (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 301).⁴³ Érdekes még megemlíteni a 9. századból az *Epithapium Geroldit*, Gerold gróf halálának a Sankt Gallen és Reichenau kolostorok halottas könyveiben található bejegyzését (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 299)⁴⁴ és Nagy Károly 805. évi dietenhofeni rendeletét (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 93).⁴⁵ A felsorolt latin nyelvű források csak egy-egy, az avarok fegyverzetére vonatkozó adatokat tartalmaznak. Ezenkívül az avarok

³⁹ Szövegkiadására és fordítására vonatkozó adatokat lásd a fejezet hunokra vonatkozó írott forrásokkal foglalkozó alfejezetében.

⁴⁰ Mérvadó szövegkiadása és francia fordítása *Corippe. Flavius Cresconius Corippus: Éloge sw l'empereur Justin II. Texte établi et traduit par Antes, S.* [Collection "Budé"] Paris 1981.

⁴¹ Mérvadó szövegkiadása *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV. cum continuationibus.* Ed. Krusch, B. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Merovingicarum II.* Hannoverae 1888, 1–193.

⁴² Mérvadó kiadása *Monumenta Germaniae Historiae. Epistolae IV. Epistolae Carolini aevi II.* Ed. Dümmler, E. Berolini 1895, 18–481.

⁴³ Mérvadó kiadása *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi. Poetae Latini medii aevi I.* [Poetae Latini Carolini I.] Red. Duemmler, E. Berolini 1881, 131–133.

⁴⁴ Mérvadó kiadása *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi, Poetae Latini medii aevi I.* [Poetae Latini aevi Carolini I.] Ed. Duemmler, E. Berolini 1881, 114.

⁴⁵ Mérvadó kiadása *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi, Legum sectio II. 1. (Capitularia regum Francorum I.)* Ed. Boretius, A., Hannoverae 1883, 123.

harcmódora kapcsán még a frank évkönyveket (*Annales regni Francorum*, *Annales qui dicuntur Einhardi*,⁴⁶ *Annales Laureshamenses*⁴⁷) érdemes megemlíteni (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 279–280), az ezekből nyerhető információkból esetleg az avarok egy taktikai elemére, a felperzselt föld taktikájára következtethetünk.

A kései keletkezésű görög nyelvű források közül nyolc auctor művét érdemes vizsgálni az avarok harcmódora és fegyverzete okán. Azonban hangsúlyozandó, hogy ezek a művek eléggé csekély forrásértékkel bírnak témánkra vonatkozólag. Többnyire a fent nevezett szerzők alkotásait kivonatolják az avarokkal kapcsolatban.

Theophanes Homologétés szerzetes a 9. század elején írta meg *Cronographia* című világkrónikáját,⁴⁸ mely a 284 és 813 közötti időszakot öleli fel. Fontos jellemzője munkájának a gondosan kidolgozott kronológiai rendszer. Bár a mélyebb tudományosság, oknyomozás, objektivitás hiányzik a krónikájából, ennek ellenére rendkívüli jelentőséggel bír történeti műve a 7–8. század eseményeire vonatkozólag, ugyanis Theophanes olyan történeti munkákat használt fel, amelyek mára már elvesztek (MORAVCSIK 1958, 531–537; SZŐM 145; OSTROGORSKY 2003, 97). Azonban az avarok harcmódora, fegyverzete kapcsán kevés jelentőséggel bír. Nikephoros Patriarcha szintén a 9. század első felében írta meg a *Rövid történelem (Breviárium)* című munkáját, mely a 602 és 769 közötti időszak történetét dolgozza fel. Theophaneshez hasonlóan Nikephoros is olyan műveket használt fel, melyek mára már elvesztek (MORAVCSIK 1958, 456–459; CUTLER 1991, 1477).⁴⁹ Az avarok harcmódorára csak néhány utalást találunk a bizánci patriarcha művében, főként az avar hadsereg segédnépeire vonatkozólag. Kónstantinos Porphyrogennétos császár fiának, a későbbi II. Romanosnak szánt *De administrando imperio* című diplomáciai kézikönyvében (SZŐM 152; MORAVCSIK 2003, 15–42)⁵⁰ csak néhány utalást találunk az avar hadsereg harcmódorára vonatkozóan. Zonaras, a 12. század első felében élt történész, egyházjogász, teológus *Epitomé historiôn* című világkrónikájának avarokra vonatkozó

⁴⁶ Mérvadó kiadásai *Monumenta Germaniae Historica*. Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum edidit 6. Post ed. Pertzii, G. H. Rec. Kurze, F. Hannoverae 1985.

⁴⁷ Mérvadó kiadása *Monumenta Germaniae Historica*. Scriptorum 1. Annales et chronica aevi Carolini. Ed. Pertz, G. H. Hannoverae 1826, 22–39.

⁴⁸ Mérvadó kiadása *Theophanis Chronographia*. Rec. Boor, C. Lipsiae 1883–1885; angol fordítása *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*. Trans. Mango, C. – Scott, R. Oxford 1997.

⁴⁹ Mérvadó szövegkiadása *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*. Ed. Boor, C. Lipsiae 1880; angol nyelvű fordítással *Nikephoros Patriarch of Constantinople. Short History*. Ed. Mango, C. – Scott, R. Oxford 1997.

⁵⁰ Mérvadó szövegkiadása és angol nyelvű fordítása *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*. Ed. Moravcsik, Gy. [Corpus Fontium Historiae Byzantium 1.] Dumbarton Oaks 1985;² görög–magyar nyelvű bilingvis kiadása *Bíborbanszületett Konstantin. A birodalom kormányzása*. Ford. Moravcsik Gy. Budapest 2003.²

részéhez Theophanes és Theophylaktos Simokattés műveit használta fel (SZÖM 159; KAZHDAN 1991e, 2229).⁵¹ Konstantinos Manasses (1130 k.–1187 k.) legjelentősebb műve a *Synopsis Historiké*, melyben verses formában a világtörténetet 1081-ig mutatja be.⁵² Naupaktosnak a 12. században élt metropolitája krónikájában az avarokat, kazárokat és a szedzsukokat említi meg. Munkája feltűnő egyezést mutat Zonaras művével (MORAVCSIK 1958, 353–354; KAZHDAN 1991f, 1280). Plótinios Thessalonikeus alkotásának datálása eléggé bizonytalan, körülbelül a 9 és a 10. század közé lehet tenni. A thessalonikei érsek munkájának megírásához felhasználta a *Miracula S. Demetrii*t (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 112; LEMERLE 1981, 29–31).⁵³ A 14. század első felében élt egyházi író, Nikephoros Kallistos Xanthopoulos tizennyolc könyvből álló egyháztörténeti munkája maradt ránk, melyben az avarokra vonatkozó részek megírásához felhasználta Theophylaktos Simokattés művét (SZÖM 157; TALBOT 1991, 2207).⁵⁴ Konstantinos Akropolités hagiografikus művei között ránk maradt egy beszéde a 14. század első feléből Szent Demetrius csodatetteiről, amelyben az avarokat is megemlíti (MORAVCSIK 1958, 353). Ezek a munkák csak néhány adatot tartalmaznak az avarok fegyverzetéről és esetleg harcmodoráról, forrásértékük azonban nagyon csekély.

⁵¹ Mérvadó kiadása *Ioannis Zonarae epitomae historiarum libri 13–18*. Ed. Büttner-Wobst, T. Bonnae 1897; német fordítása *Johannes Zonaras. Militäre und Höflinge im Ringen um das Kaisertum*. Übers. Trapp, E. Graz–Wien–Köln 1986.

⁵² Mérvadó kiadása *Constantini Manassis breviarium historiae metricum*. Rec. Bekkerus Bonnae 1837; fordítása *Die slavische Manasses–Chronik*. Übers. Bogdan, J. [Slavische Propyläen 12.] München 1966.

⁵³ Mérvadó kiadása *Theophilos Joannou, Mnemeia hagiologica nyn proton ekdidomena*. Ed. Dummer, J. Leipzig 1973, 40–53.

⁵⁴ Mérvadó kiadása *Nicephori Callisti Xantohopuli Ecclesiasticae historiae libri 18*. In: *Patrologiae cursus completus, Series graeca* 147. Rec. Migne, J.–P. Paris 1865.

3. A hunok fegyverzete és harcmodora

A 370-es években a Volgánál megjelenő hunok elsőként a kelet-európai népeket győzték le, melyek vagy betagozódtak a hun seregbe (például az alánok és az osztrogótok), vagy pedig nyugat felé menekültek (például vandálok). A hunok főképpen az 5. század elejétől támadták a Keletrómai Birodalmat, ezzel egyidejűleg viszont az 5. század közepéig a Nyugatrómai Birodalommal szövetségi viszonyban álltak, és a rómaiakkal szövetségben több népet (vízigótok, burgundok) győztek le Nyugat-Európában. Ez a helyzet az 5. század közepén változott meg, amikor is Attila 451-ben egy jelentős hadjáratot vezetett Gallia, majd ezt követően Észak-Itália ellen. 453 után azonban Attila halálával széthullott a Hun Birodalom, a nedaói csatát követően a hunok keletre menekültek, ahol rövid időn belül beolvadtak a szomszédos népekbe.⁵⁵

3. 1. Fegyverzet

Tizenhat forrásban található olyan információ, melyből a hunok fegyverzetére következtethetünk. A latin nyelvű források közül Pacatus, Sidonius Appolinaris, Merobaudes, Szent Jeromos, Ammianus Marcellinus, Iordanes, Tours-i Gergely említi egyértelműen a hunok fegyverzetét. A görög nyelvű források közül Olympiodoros, Priskos, Sozomenos, Asterios műveiben és a *Suda lexikon*ban található e nomád nép fegyvereire vonatkozó információk. Ezenkívül még egy skandináv sagában (*Hervarar saga ok Heiðreks*) és három szír szerző (Pseudo-Kallisthenes, Pseudo-Ephraem, Josue Stylita) munkájában található információk a hunok fegyverzetére vonatkozóan. A Waltharius hősi eposzban pedig közvetett utalást találunk a hunok vágófegyverzetének viselési módjára.

Az írott forrásokban a támadófegyverek közül a távolsági fegyvereken belül újra és újra vannak adataink. A közelharc fegyverek közül pedig a kard, a sax és a pányva lelhető fel a forrásokban. A lándzsák használatára viszont csak közvetve tudunk következtetni a kútfők leírásaiból. Emellett a védőfegyverzetre is (páncél, sisak, pajzs) vannak biztos adataink. Azonban az ütő- és sújtófegyverekre és a lovak vértetére vonatkozólag semmilyen adatot nem találunk ezekben a forrásokban, használatukat a régészeti források sem támasztják alá (ZASZECKAJA 1994, 23–39).

⁵⁵ A hunok történetére lásd például THOMPSON 2003; MAENCHEN-HELFEN 1997; WIRTH 1999.

3. 1. 1. Íj

A hunok íját négy latin és görög forrás említi, melyek kétféle terminust használnak ezekre a fegyverekre: *arcus* (SIDONIUS, *Carmina* II. 266; IORDANES, *Getica* 128, 255); τόξον (OLYMPIODOROS 19).⁵⁶ Valamint két szír szerző említi a hunok íját (Pseudo-Kallisthenes 265, Pseudo-Ephraem (189) 6. vö. K MOSKÓ 2004, 77, 84).

Az újra vonatkozó mindkét kifejezést – *arcus* és a τόξον – az íj szóra általában használták a korabeli szerzők, de ebben az időben elsősorban összetett reflexíjat jelentett (KOLIAS 1988, 214–215; GLARE 2000, 164). Sidonius a hunok íjai kapcsán kiemelte, hogy ezek a fegyverek szép mívűek voltak (SIDONIUS, *Carmina* II. 266).

Az írott forrásokban található kifejezésekből kikövetkeztethető íjtípust a régészeti adatok is alátámasztják, miszerint a hunoknak a végein és markolatán csontlemezekkel megerősített, aszimmetrikus összetett reflexíjuk volt (BÓNA 1993a, 161–164; TOMKA 1993b, 17; ZASZECKAJA 1994, 35–36).⁵⁷ A források többsége kiemeli az íj fontosságát a hun harcmodorban (például IORDANES, *Getica* 128; AMMIANUS MARCELLINUS XXXI. 2, 9; OLYMPIODOROS 19; SIDONIUS, *Carmina* II. 266), ennek a távolsági fegyvernek a gyakorlati szerepével párhuzamosan szimbolikus jelentősége is fontos volt, a hunok kultusztárgyaként és uralkodói szimbólumaként is szolgált. Erre utal Iordanes munkájának egyik részlete, melyben Attila halálát Marcianus keletrómai császár (450–457) álmában a hun uralkodó törött íja jelképezte (IORDANES, *Getica* 255. vö. Kiss 2005, 93). Ebből a történetből feltételezhető, hogy az íj ténylegesen Attila hatalmának a szimbóluma volt, vagyis az ő uralkodói jelvénye lehetett (HARMATTA 1951, 180). Iordanes ezen adatára párhuzamként hozhatók fel a régészeti anyagban megtalálható, aranylemez borítású íjak. Ezek nem csontlemezzel megerősített reflexíjak voltak, hanem aranylemezzel díszített egyszerű fájjak, amelyeknek pusztán csak reprezentációs szerepük volt, fegyverként nem lehetett őket használni. Ezek vagy a gyakorlatban használt íjakhoz hasonló méretűek, vagy kisebbek voltak, és vagy egész felületüket, vagy csak egy részüket (a két végét és a markolatot vagy csak az egyik végét) borították be aranylemezzel (BÓNA 1993b, 24; TOMKA 1993b, 17; BÓNA 1993a, 169–170; ANKE 1998, 62–65). Bodo Anke 1998-ban térképre vitte a hun kori aranyíjak lelőhelyeit.⁵⁸ Mivel viszonylag nagy számban kerültek

⁵⁶ Ezenkívül még Zosimos a κατατοξέω 'lenyilaz' igével utal a hunok íjára (ZOSIMOS IV. 20).

⁵⁷ Például Pokrovszk 17., 18. kurgán, Kizil–Adir (ZASZECKAJA 1994, 35), Aktobe II., Kzil–Kajnar–Tobe, Wien–Simmering (ANKE 1998, 56–58).

⁵⁸ Jakuszowice, Pécs–Üszög (LÁSZLÓ 1951, 107–118), Bátaszék, Szeged–Nagyszéksós, Kercs–Gliniscse, Kubej, Borovoje/Scsucsevo, Novogrigorjevka, Novoivanovka, Vlagyimirszk (ANKE 1998, 205).

elő, és elterjedésük nagy területen figyelhető meg (ANKE 1998, 62–65, 205, 215), így Göckenjan arra a következtetésre jutott, hogy aranyíja nemcsak Attilának lehetett, hanem Attila helytartói, a csatlakozott és alávetett népek vezetői is viselhették ezeket a fegyvereket, melyek az uralkodót, a központi hatalmat szimbolizálhatták a birodalom peremterületein (GÖCKENJAN 2005, 67). Az aranyíj mint uralkodói szimbólum megfigyelhető az eurázsiai steppén más nomád népeknél is,⁵⁹ a legyőzhetetlen napot, valamint az ég feletti uralmat szimbolizálhatta. Erre vonatkozóan a hunok esetében nem találunk közvetlen adatot az írott forrásokban.⁶⁰ Viszont ha Priskos néhány híradását,⁶¹ melyben Attila személyét összekapcsolja a nappal, összevetjük Marcianus császár Iordanes munkájában található álmával, valamint a hun régészeti anyagban található aranyíjakkal, akkor a hunok esetében is feltételezhető, hogy az aranyíj szimbolizálhatta a napot és egyben az uralkodót is (GÖCKENJAN 2005, 67–69).

3. 1. 2. Nyíl

Az íjhasználat mellett több forrás említi a hunok nyilát is, négyféle elnevezéssel: *sagitta* (HIERONYMUS LX. 17; IORDANES, *Getica* 128; 213, 249; 261); *telum* (MEROBAUDES 80–81; AMMIANUS MARCELLINUS XXXI. 2, 9), *spiculum* (SIDONIUS, *Carmina* II. 266; AMMIANUS MARCELLINUS XXXI. 2, 9); *iaculum* (SIDONIUS, *Carmina* II. 267). Valamint két szír szerző munkájában figyelhető meg a hunok nyila (Pseudo-Kallisthenes 265, Pseudo-Ephraem (189) 6. vö. KMOŠKÓ 2004, 77, 84). A hunok nyíltegezére egy forrásban találunk adatot: *pharetra* (MEROBAUDES 80–81).

A *sagitta* terminus nem jelöl konkrét típust, általában a nyílra utal (KOLIAS 1988, 218; GLARE 2000, 1679), lehetett köpús és nyéltüskés, három-, négyélű, levél alakú, stb. (FIEBIGER 1920, 1741–1746).⁶²

⁵⁹ Például a szkítáknál és a szeldzsukoknál az íj uralkodói szimbólum volt (HÉRODOTOS IV. 10. vö. Muraközi 2000, 268–269; KAFESOĞLU 1988, 86).

⁶⁰ Érdemes megjegyezni ezzel kapcsolatban, hogy Asterios szerint a hunok fegyverzete fényűző és díszes volt (ASTERIOS 9), ami utalhat esetleg egyes íjak aranydíszítésére is.

⁶¹ Priskos töredékében található, hogy az akatzirok királya, Kuridachos Attilát a naphoz hasonlítja, Kuridachos azzal az érveléssel utasította vissza a meghívást Attila udvarába, hogy ha a napba nem tud nézni, akkor hogy lenne lehetséges Attila szemébe nézni (PRISKOS 11. 2, 255–256. vö. Blockley 1983, 259). Göckenjan szerint ehhez a jelenséghez kapcsolható az is, hogy Attila legidősebb fia apja jelenlétében tiszteletből lesütötte a szemét (PRISKOS 13. 38–40. vö. Blockley 1983, 285; GÖCKENJAN 2005, 67). Schäfer Tibor ellenben úgy véli az akatzir király története kapcsán, hogy Kuridachos távolmaradásának nem szakrális, hanem politikai okai voltak (SCHÄFER 2001, 24).

⁶² A Szent Jeromosnál található terminus esetében kiemelendő, hogy az egyháztanító munkájában a hunok által használt *sagitta*-t szembe állította a rómaiak által használt lándzsákkal. Ezzel mintegy a két népről

A *telumot* elsősorban távolharcban használatos fegyverekre alkalmazták, vonatkozhatott nyílra és dobódárdára is (FINÁLY 1884, 1960; GLARE 2000, 1911). Merobaudes a nyilakat összefogó tegez megfogalmazással azonban egyértelművé teszi a szó nyíl jelentését (MEROBAUDES 80–81).⁶³ Ammianus Marcellinus munkájából is kitűnik, hogy a szerző a távolról kilőtt nyilakra gondolhatott. Ammianus ugyanebben a mondatban ugyanarra a fegyverre utalva a nyílra alkalmazza a *spiculum* kifejezést is.⁶⁴

A *spiculum* elsősorban a *pilum*hoz hasonlóan 'dobódárda' jelentésben fordul elő a forrásokban (KOLIAS 1988, 186; COULSTON 2002, 13),⁶⁵ de emellett 'nyíl' jelentésben is használatos volt (FINÁLY 1884, 1858; GLARE 2000, 1804). Sidoniusnál egyértelműen eldönthető, hogy a szerző a nyílvevőre gondolt, ugyanis az íjjal együtt szerepel ez a terminus („*arcus et spicula*”). A *iaculumot* is főként dobódárdára alkalmazták a korabeli szerzők, de általános lövedék jelentése is ismert (GLARE 2000, 815). Sidoniusnál ez esetben nyílra vonatkozik a kérdéses terminus, ugyanis a fent nevezett *spiculum* kifejezés helyett és arra visszautalva használja a szerző egy sorral lejjebb. A szerző hangsúlyozza, hogy a hunok íjai és a nyilak szép mívűek, majd a következő mondatban ezeknek a lövedékeknek a veszélyességét emeli ki (SIDONIUS, *Carmina* II. 266–267).

A *pharetra* kifejezésből nem lehet következtetni a nyíltartó szerkezetére, általánosan használták a tegezekre ezt a kifejezést (FINÁLY 1884, 1485; GLARE 2000, 1372). Merobaudes emellett megemlíti, hogy ezek a tegezek aranyozottak voltak (*auratae pharetrae*) (MEROBAUDES 80–81). Nem kizárt, hogy erre a jelenségre is vonatkozhat a 4. század második felében élt Asterios Amasea püspökének a híradása is, mely szerint a hun fegyverzet pompás és fényűző (ASTERIOS 9). A hunokhoz köthető régészeti anyag egy jellegzetes leletcsoportja a pikkely- vagy hálómintás, poncolt arany-, aranyozott bronz- vagy ezüstlemezek, melyek esetében felmerült az a lehetőség, hogy nyíltartó tegezről is származhattak (ALFÖLDI 1932, 26; TOMKA 1993b, 17–18; BÓNA 1993a, 169, 173–174).⁶⁶

alkotott sztereotípiával akarta a szerző a közöttük lévő különbséget hangsúlyozni (HIERONYMUS 60, 17). Így a hunok fegyverzetére nagyon kevés információt szolgáltat számunkra.

⁶³ „*circumdent tela pharetrae*” (MEROBAUDES 80–81).

⁶⁴ „...*quod procul missilibus telis acutis ossibus pro spiculorum acumine arte mira coagmentatis et distinctis...*” (AMMIANUS MARCELLINUS XXXI 2, 9). Bár a *spiculumot* legtöbbször a 'dobódárda' jelentésben használták az auktorok (KOLIAS 1988, 186), de emellett nyílra vonatkozóan is megtalálható a forrásokban (GYÖRKÖSY–KAPITÁNYFŐ–TEGYEY 1990, 521; GLARE 2000, 1804). Ebben az esetben azonban a 'nyíl' jelentés a mérvadó.

⁶⁵ A „nehéz” dárdák hosszú vasnyéllel rendelkeztek, és kisméretű, gúla alakú hegyük volt. Ezek képesek voltak átútni a páncélokot és a pajzsokat is (COULSTON 2002, 13).

⁶⁶ Feltételezhető, hogy a Novogrigorevka 8. kurgán, Szeged–Nagyszéksós és Pécs–Üszög lelőhelyeken talált aranylemez töredékek egy része tegezborítás lehetett (ALFÖLDI 1932, 26; BÓNA et al. 1993, 17–18; BÓNA 1993, 169, 173–174).

Ezeknek a díszes nyíltegeznek szintén lehetett szimbolikus jelentésük.⁶⁷ A nyílkötegek és a tegez a törzsek szövetségét, egységét jelképezhették a nomád népeknél. Ezzel párhuzamosan a tegez elvétele az alávetést jelképezte. A hun uralkodó kíséretéhez tartozó legfontosabb személyek viselhették betöltött pozíciójuk legitimizációs jelképeként (GÖCKENJAN 2005, 72–73).⁶⁸

A hunok nyílhegyének anyagára vonatkozó adatot csak Ammianus Marcellinus történeti munkájában találunk, miszerint a hunok nyílhegyei éles csontból készültek (AMMIANUS MARCELLINUS XXXI 2, 9). Tekintetbe véve, hogy a szerző értesülései kétségesek, és a forrás tele van toposzokkal, ez az információ nem tekinthető hitelesnek a hunok fegyverzetére vonatkozólag. Régészeti adatok sem támasztják alá ezt a híradást,⁶⁹ a hunokhoz köthető leletanyagban vasból készült, nyéltüskés, többnyire három élű nyílhegyek kerültek elő (TOMKA 1993b, 17; BÓNA 1993a, 163–164; ZASZECKAJA 1994, 36–39).⁷⁰

3. 1. 3. Vágófegyver

A hunok vágófegyveréről hét szerző emlékezik meg: *ensis* (MEROBAUDES 84); *ferrum* (AMMIANUS MARCELLINUS XXXI. 2, 10); *gladius* (IORDANES, Getica 183; GREGORIUS TURONENSIS II, 6); *muicro* (AMMIANUS MARCELLINUS XXXI. 2, 10; HIERONYMUS LX, 17); ξίφος (PRISKOS 13, 1; 15, 1; 12, 1).⁷¹ Ezenkívül még két szír szerző emlékezik meg a

⁶⁷ A *Mongolok titkos történetében* több utalást találunk erre a fegyverre vonatkozóan, melyekből kiderül, hogy a tegez a férfierő és a méltóság jelképe volt a mongoloknál: ha valakinek a tegezt elvették, az azt jelentette, hogy lefegyverezték és alávetették (SHM 124, 187, 219, 224, 225. vö. Rachewiltz 2006, 50, 108, 150, 152–155). A tegez jelentőségére utal továbbá a nomád népek körében a Kubiláj parancsára összeállított kormányzási kézikönyvben található adat, mely szerint a Mongol Birodalom kilenc jelvénye között található az aranytegez is. Hatalmi jelvény volt még ezenkívül a Mongol Birodalomban a fekete zászló, a vörös kürt, a zászlóval ellátott nagy sátor, a sárga dob, a gyémántos szablya, az aranynyereg, az öv is (SAGASTER 1976, 295–299).

⁶⁸ Az azonban hangsúlyozandó, hogy az íj volt a legjelentősebb az uralkodói szimbolikában. A nyíl és a nyíltegez alsóbbrendű volt az íjnál (GÖCKENJAN 2005, 73).

⁶⁹ Nikonorov, bár ő sem tartja hitelesnek Ammianus ezen híradását, úgy véli, hogy a hunok a délorosz steppei megjelenésükkor rövid ideig használhattak csontból készült nyílhegyeket is (NIKONOROV 2010a, 267). Belső-Ázsiai hiung-nu területeken a csontnyílhegyek használata elterjedt volt a három élű vas nyílhegyek mellett (NIKONOROV–HUDJAKOV 2004, 59–60). Nikonorov úgy véli, hogy az európai hunok Belső-Ázsiából hozhatták magukkal ezt a fegyvertípust, amely használatával rövid időn belül felhagytak, és a vas nyílhegyet részesítették előnyben (NIKONOROV 2010a, 267).

⁷⁰ Például Kiyzil–Adir, Novogrigorjevka 8. kurgán, Pokrovszk 17. kurgán, Rovnoje, Wien–Simmering, Pécs–Üszög (BÓNA 1993, 164; ZASZECKAJA 1994, 36–39).

⁷¹ Nikonorov a hunok kardjait említő források között utal Malalas munkájára is (NIKONOROV 2010a, 267). Malalas szerint Attila halálának okaként ismert egy olyan nézet is, miszerint Aetius bérelte fel Attila egyik *σπαθάριος*-át arra, hogy ölje meg a hun uralkodót (MALALAS XIV. 10. vö. Jeffreys et al. 1986, 196). A forrásban található *σπαθάριος* (MALALAS XIV. 10) kifejezés szó szerinti fordítása 'kardhordozó' jelentésű. A *spatharius* terminus az 5–6. században testőrökre vonatkozott, akik lehettek magánemberek és a császár

hunok kardjáról (Pseudo-Kallisthenes 264, 265, Pseudo-Ephraem (189) 6. vö. KMSKÓ 2004, 77, 84–85).

Az *ensis* kifejezést többnyire általánosan a kardra használták (FINALY 1884, 693; GLARE 2000, 609).⁷² Emellett azonban megfigyelhető egy konkrétabb használata is, vagyis hosszú, széles, kétélű kardként is megjelenik a forrásokban (WALTHARIUS 336).

A ξίφος és a σπάθη terminusokat a görög források egymással párhuzamosan használták, és mindkettő általában hosszú vágófegyvert jelentett, és elsősorban lovassági fegyverek voltak. Ezek hosszú (70–100 cm), széles, egy- vagy kétélű pengékkel rendelkeztek (KOLIAS 1988, 136).

A *gladius* kifejezés elsősorban rövid (40–70 cm), keresztvas nélküli, vágásra és szúrásra egyaránt használatos vágófegyvert jelentett (KOLIAS 1988, 136). A Iordanesnél található terminus semmilyen hitelességgel nem bír a hunok kardjára vonatkozólag, ugyanis ezt a részletet közvetve Priskos munkájából vette át, és a görög szerző fennmaradt töredékében a görög ξίφος-t használja (PRISKOS 12, 1), amely nem feleltethető meg a latin *gladius*nak. A Tours-i Gergely munkájában található kifejezés sem használható a hunok fegyvertípusára, ugyanis egyszerűen „töltelékszóként” használja a *gladius* terminust: a hunok karddal pusztítottak el bizonyos területeket. (GREGORIUS TURONENSIS II, 6).

A *mucro* kifejezést a korabeli szerzők kardra és tőrre egyaránt használták, tehát konkrét típusra pusztán ebből nem lehet következtetni (FINALY 1884, 1266; GLARE 2000, 1139–1140).⁷³ A *ferrum* terminusnak nem volt konkrét jelentése, a fegyver szóra általában vonatkozott. Ezen belül jelenthetett kardot, dárdát, tört (FINALY 1884, 788; GLARE 2000, 691).⁷⁴ Ammianus Marcellinusnál mindkét kifejezés, a *mucro* és a *ferrum* is megtalálható, és a forrásból kiderül, hogy a két terminus alatt ugyanarra a fegyverre gondolhatott (AMMIANUS MARCELLINUS XXXI. 2, 10). Így a *ferrum* kifejezés ez esetben a kardra vagy tőrre vonatkozik.

védelmeszői is. A Bizánci Birodalomban a *spatharius*ok fontos pozíciót tölthettek be a császári udvarban. A 8. század elejére ez a funkció úgy tűnik, hogy tiszteletbeli méltósággá vált (BRÉHIER 2003, 97, 132; KAZHDAN 1991a, 1935–1936). Tehát ez a kései forrás elsősorban Attila testőrségére utal, és nem a hunok kardhasználatára.

⁷² Quintilianus, a Kr. u. 1. században élt szónok úgy véli, hogy a *gladius*nak és az *ensis*nek ugyanaz a jelentése, teljesen mindegy, hogy melyiket használjuk (QUINTILIANUS X. 1, 11). A római szónok esetében azonban hangsúlyozni kell, hogy bár művelt volt, a hadi tudományokhoz kevésbé értett, így a fegyverterminusok értékelése kapcsán nem tekinthető mérvadónak a véleménye.

⁷³ Szent Jeromos leveleinek magyar fordításában a *mucro* kifejezés szablyaként szerepel (HIERONYMUS 60, 17. vö. Adamik–Puskely–Takács 2005, 268), ez az interpretáció azonban nem fogadható el a hunok esetében, ugyanis csak az avaroknál figyelhető meg először a szablyahasználat Kelet-Európában.

⁷⁴ Quintilianus szerint elsősorban kardot jelentett ez a szó (QUINTILIANUS X. 1, 11).

A forrásokból tehát a hosszú, kétélű kardtípus (ξίφος, σπάθη) egyértelműen elkülöníthető, és emellett valószínűsíthető a rövid egyélű kardok jelenléte is. Erre utalhat a Waltharius hősi eposz egy részlete is. A forrás szerint Waltharius kétféle kardot csatolt fel az övére: bal oldalra egy kétélű kardot (*ensis*), és a jobb oldalra pedig egy egyélűt pannoniai mintára (WALTHARIUS 336–338). Az eposz a 9. vagy a 10. században keletkezett, valószínűleg egy szent galleni barát jegyezte fel, a történet egy germán hősmondán alapul, és az Attila hun uralkodó udvarába került három túsztörténetét örökíti meg (VOLLMANN 1991, 1171–1187; VOGT-SPIRA 1994, 5–20; MAKKAY 1999, 109–165).⁷⁵ Helmut Nickel, majd Nickel nyomán Nikonorov a hunok kardviselésének rekonstruálása kapcsán használta a forrásrészletet. Nickel véleménye szerint a forrásban található vágófegyverek a hosszú, kétélű karddal, a spathával és a rövid egyélűvel, a semispathával azonosíthatók. Munkáikból kitűnik a kardviseléssel kapcsolatban az is, hogy ezeket a fegyvereket együttesen viselték az övükön, jobb oldalra a rövidebbet, bal oldalra pedig a hosszabb kardot függesztették fel (NICKEL 1973, 138; NIKONOROV 2002, 285–286; NIKONOROV 2010a, 267–268). A forrásban található információkat a régészeti adatok is alátámasztják, a hunok esetében a régészeti anyagban kétféle kardtípus figyelhető meg: egy hosszú (kb. 90 cm) kétélű kard⁷⁶ és egy rövidebb (40–60 cm) egyélű harci kés/tör.⁷⁷ A forrásban szereplő keskeny, hosszú saxok a korai népvándorlás korában, főként a 4. század végén, 5. század elején jelentek meg Kelet- és Közép-Európában, és használatuk a germán népek körében is elterjedt. A sírokban főként a hosszú, kétélű karddal együtt kombinálva figyelhetők meg.⁷⁸ Míg a délorosz steppén lovassági fegyverként funkcionált a sax, addig a germánoknál főként gyalogsági fegyver volt, és a spathával kombinálva használták (WERNER 1956, 38–46; ZASZECKAJA 1994, 23–35; ANKE 1998, 93–99). Tehát a Waltharius hősi eposz információja, miszerint pannoniai mintára visel egyélű fegyvert, egyértelműen összefüggésbe hozható a 4. század végén, 5. század elején Kelet-Közép-Európában megjelenő és a germán népek körében is elterjedő saxokkal.

Rátérve a vágófegyverek díszítésére, Merobaudes 5. századi költő leírja, hogy több más eszközzel együtt a hun kardok is aranyozottak voltak, és valószínűleg a

⁷⁵ A forrásban a hun népnév mellett az avar is feltűnik, mint egymás szinonimái. A hunok mellett felmerült a kutatásban, hogy esetleg az avarok vagy a honfoglaló magyarok fegyverviselésére vonatkozhat-e a fent nevezett részlet (VOGT-SPIRA 1994, 5–20; MAKKAY 1999, 109–165). Dienes István felvetette, hogy a forrásrészlet a honfoglaló magyarok fegyverzetére utal, és a szablya lehet ez a jobb oldalra felkötött egyélű fegyver (DIENES 1969, 120). Ezzel kapcsolatban azonban hangsúlyozandó, hogy a honfoglaló magyarok – a forrás híradásával ellentétben – a szablyát a bal oldalon viselték (MAKKAY 1999, 104; KOVÁCS 2003, 294).

⁷⁶ Például Jakuszowice, Lengyeltóti, Szirmabesenyő, Pokrovszk–Voszhoz (ANKE 1998, 205–206).

⁷⁷ Zevakino, Kzil–Kajnar–Tobe, Csongrád–Kenderföldek, Érmihályfalva (ANKE 1998, 207).

⁷⁸ Szirmabesenyő, Érmihályfalva, Wien XXI-Leopoldau 3. sír, Esslingen–Rüderm (ANKE 1998, 96–99).

forrásrészletben található, drágakővel történő berakások kifejezés is a kard díszítésére vonatkozik a forrásban (MEROBAUDES 84).⁷⁹ Priskos fennmaradt töredékében is olvasható, hogy a hunok kardjaikat arannyal és drágakövekkel díszítették (PRISKOS 13, 1). Hasonló véleményen van Asterios is, aki költeményében kiemeli a hun fegyverzet pompás, fényűző voltát (ASTERIOS 9). A régészeti leletek abszolút alátámasztják Merobaudes, Priskos és Asterios híradását. Hasonlóan az íjhoz, a kard is hatalmi szimbólum, méltóságjelvény lehetett a hunok körében, jelzi ezt a régészeti anyagban megfigyelhető díszkardok csoportja: rekeszes díszítésű keresztvasa, kardhüvelyük aranylemezes borítása, rekeszes kőberakása, kardgombjai,⁸⁰ esetleg a markolatuk aranyborítása (TOMKA 1993b, 18; BÓNA 1993a, 165–166; 243–259; ZASZECKAJA 1994, 23–34). Ugyanúgy, mint az íjnak, a kardnak is szakrális szerepe lehetett a hunok körében, az íj mellett a kard is az uralkodói hatalom egyik legelőkelőbb szimbólumának számított, amely legitimizálta viselőjének a hatalmát, és biztosította az uralma kontinuitását (GÖCKENJAN 2005, 66).⁸¹ Priskos fennmaradt töredékében és a Priskost felhasználó Iordanes történeti munkájában megőrződött Attila kardjának mitikus története, miszerint egy pásztor talált rá a földre ásott Mars/Árész kardjára, és elvitte a hun uralkodónak. Attila nagyon megörvendett a kardnak, mert úgy vélte, hogy ez a fegyver az egész világ urává teszi őt, és az összes hadjáratában biztosítja számára a győzelmet Mars/Árész kardja (IORDANES, *Getica* 183; PRISKOS 12, 1). A kard szakrális szerepe nem ismeretlen más eurázsiai steppei nomád népek körében sem.⁸² Ezen belül hangsúlyozandó, hogy az iráni népek többségénél megfigyelhető a földbeszúrt kard előtti áldozat bemutatásának szokása, és egyéb, karddal kapcsolatos vallási hiedelmek. A hunok valószínűleg a délorosz steppén először meghódított alánoktól vehették át a kardkultuszt (BACHRACH 1973, 111; MAKKAY 1995, 18–22; MAENCHEN-HELFEN 1997, 203–204). A Priskos fennmaradt töredékében található Árész isten kardja kapcsán pusztán

⁷⁹ „... drágakövek szikráznak az acélon, s a csillogó vasú kardpengéken aranyos fény lángoljon...” (MEROBAUDES 83–84. ford. Olajos 1966, 184)

⁸⁰ J. Werner „mágikus kardgyöngyöknek” nevezte ezeket a tárgyakat, úgy vélte, hogy amuletként funkcionáltak, és a kard hatékonyságát, erejét növelték (WERNER 1956, 31–35). Bóna I. ezzel szemben a kardgyöngyök rangjelző szerepét hangsúlyozta (BÓNA 1993, 165). B. Anke pedig nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy mindkét funkció együttesen szerepet játszhatott a kardgyöngyök használatában (ANKE 1998, 99–100). Sz. I. Bezuglov ellenben gyakorlati rendeltetést tulajdonított a kardgyöngyöknek, véleménye szerint a kardszj részét képezték ezek a gyöngyök (BEZUGLOV 1997, 135; BEZUGLOV 2000, 172).

⁸¹ A Kubiláj parancsára 1272–1280 körül összeállított *Fehér történetben* a gyémántos szablya/kard a Mongol Birodalom kilenc jelvénye között szerepel mint a törvény végrehajtásának jelvénye (SAGASTER 1976, 126–127).

⁸² Szkiták kapcsán Hérodotos emlékezik meg az Árész jelképező, dombba szúrt kardról, mely előtt áldozatot mutatnak be (HÉRODOTOS IV. 62. vö. Muraközi 2000, 286). A szkitákkal egy időben élt szauromatáknál is megfigyelhető a kard istenként való tisztelete (CLEMENS ALEXANDRINUS, *Protrepticus* V. 65–66). Ammianus Marcellinus szerint az alánok a kardjukat istenként tisztelték (AMMIANUS MARCELLINUS XXXI. 2. vö. Szepesy 1993, 590). Valamint a hiung-nuknál is megfigyelhető, hogy a kard a háború istenét szimbolizálhatta, akinek hadifoglyokat áldoztak fel (CH’Ü-HSÜN 1960, 225–226).

csak a szerző által használt ξίφος kifejezés alapján következtethetünk egy hosszú, egy- vagy kétélű lovassági kardra.⁸³

3. 1. 4. Lándzsa

Csupán csak két szír szerző emlékezik meg egyértelműen a hunok lándzsáiról (Pseudo-Kallisthenes 264, 265, Pseudo-Ephraem (189) 6. vö. KMO SKÓ 2004, 77, 84–85). Ezenkívül csak néhány bizonytalan adatból következtethetünk a lándzsahasználatra: ilyen a *hasta* említése (SIDONIUS, *Carmina* II. 289–292); valamint feltételezhető, hogy az egyértelműen el nem dönthető fegyverterminusok némely esetben dárdára is vonatkozhattak.⁸⁴

A *hasta* kifejezést eredetileg a római gyalogság döfő- és dobólándzsájára használták a korabeli szerzők (KOLIAS 1988, 191; COULSTON 2002, 13), de ritkán alkalmazták 'dobódárda' jelentésben is (GLARE 2000, 787), emellett általános jelentéssel is bírt a lándzsára vonatkozólag (FINÁLY 1884, 887). Azonban Sidonius Apollinaris leírásából úgy tűnik, hogy Avitus és egy hun harcos lóháton küzdöttek egymással, összecsapásuk során döfőlándzsát használtak (SIDONIUS, *Carmina* II. 289–292). Maga a forrásrészlet a hun harcos esetében nem említ konkrétan fegyvertípust, csak Avitus esetében emlékezik meg pontosan a lándzsáról. Maenchen-Helfen úgy véli, hogy Avitusnak és a hunnak egyforma felszerelésük volt: vértzet és lándzsa (MAENCHEN-HELFFEN 1997, 180–181). Az írott forrásokhoz hasonlóan a régészeti anyagban is kevés lándzsalelet ismert a hun korszakra datálható leletanyagból.⁸⁵ Bóna István szerint ezek a példányok a nehézfegyverzetű lovasság döfőlándzsái lehettek (TOMKA 1993b, 18; BÓNA 1993a, 166; ZASZECKAJA 1994, 35). Dobódárdára utaló lelet még nem került elő a hunokhoz köthető régészeti anyagban. Az írott és régészeti források gyér számából úgy tűnik, hogy ez a fegyvertípus nem volt széles körben elterjedt a hun hadseregben (ZASZECKAJA 1994, 35; NIKONOROV 2010a, 268).⁸⁶

⁸³ A középkori hagyomány tévesen a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzött honfoglalás kori szablyát Attila kardjával azonosította (lásd bővebben TÓTH 1930; FODOR 2000, 7–20).

⁸⁴ Lásd a kérdéses fegyverterminusokról szóló fejezetet.

⁸⁵ Két lelőhelyről ismert ez a tárgytypus: Pokrovszk–Voszgod, Pécs–Üszög (BÓNA et al. 1993, 18; BÓNA 1993, 166; ZASZECKAJA 1994, 35).

⁸⁶ A lándzsák kis mennyiségét Bóna István a temetkezési ritussal magyarázza, véleménye szerint az elhunyt sírjára vagy a tiszteletére emelt halomba szúrták ezeket a fegyvereket, és ezért gyér a számuk (BÓNA 1993, 166).

3. 1. 5. Pányva

A hun hadsereg lasszóvetését négy forrás említi: *lacinia* (AMMIANUS MARCELLINUS XXXI, 2, 9–10); βρόχος, σχοινίον (SOZOMENOS VII, 26, 8). Emellett még három szír szerző szól a hunok pányvájáról (Pseudo-Kallisthenes 264, Pseudo-Ephraem (189) 6, Josue Stylita 63. vö. K MOSKÓ 2004, 77, 85, 121).

Az Ammaianus Marcellinus által használt *lacinia* terminus ’szalag’ jelentése áll a legközelebb a pányva szóhoz (GLARE 2000, 994). Más nomád népek pányvája esetében nem figyelhető meg ez a terminus.⁸⁷ A σχοινίον kifejezés pedig egyszerű ’zsinór, kötél’ jelentéssel bír, melyet a pányvára is használták (GYÖRKÖSY–KAPITÁNYFFY–TEGYEY 1990, 1046; LIDDEL et al. 1958, 1747). A Βρόχος terminus jelenthetett kötelet, hurokkal ellátott kötelet, pányvát és hálót is (GYÖRKÖSY–KAPITÁNYFFY–TEGYEY 1990, 196; LIDDEL et al. 1958, 331). Ez esetben az egyháztörténetíró ugyanazon esemény kapcsán (Theotimos püspök sikertelen elfogása) ugyanazt a fegyvert nevezi két különböző kifejezéssel (SOZOMENOS VII, 26, 8).⁸⁸

A három szír szerző által használt, pányvára vonatkozó kifejezés a *prwyē/prwyē*, mely szónak legvalószínűbb jelentése ’szíj’ (K MOSKÓ 2004, 77, 85, 121).

A 2–6. században a délorosz steppei nomád népek jellegzetes fegyvere⁸⁹ volt a pányva, valószínűleg a hunok révén a szomszédos népek is átvették ezt az eszközt.⁹⁰ Ammianus Marcellinushoz mellett Pseudo-Kallisthenes, Pseudo-Ephraem és Josue Stylita műveiből is kitűnik, hogy a hunok általános, jellegzetes fegyvere lehetett a pányva (Pseudo-Kallisthenes 264, Pseudo-Ephraem (189) 6, Josue Stylita 63. vö. K MOSKÓ 2004, 77, 85, 121). A lasszót főként az ellenség foglyul ejtésére használták, amikor is váltságdíjat kértek értük, vagy eladták rabszolgának őket (MORAVCSIK 1967, 276–280; SINOR 1981,

⁸⁷ A szarmatákra vonatkozólag Pausaniasnál (I. 21, 5); az egyszerű pányva és lasszó jelentésű σείρῶ (GYÖRKÖSY–KAPITÁNYFFY–TEGYEY 1990, 952), Pomponius Melánál (I. 114) a hurokkal ellátott kötél kifejezés (*laqueus*) (FINÁLY 1884, 1109) található meg. Az alánok pányváját Josephus Flavius βρόχος terminussal jelöli (JOSEPHUS FLAVIUS VII. 4). A Josephus Flavius munkáját felhasználó Pseudo Hegesippus a *laqueus* terminust használja (PSEUDO HEGESIPPUS V. 50).

⁸⁸ Sozomenos ezzel kapcsolatosan egy érdekes történetet örökített meg, melynek a főszereplője Theotimos, Tomis város és Scythia Minor püspöke, aki az „*allatias*” hunokat ajándékaival és vendégszeretetével megszelídítette. Ennek ellenére az egyik hun cselt eszelt ki ellene, és míg miközben a pajzsára támaszkodva beszélgetett a püspökkel, felemelte a karját, hogy pányvát vessen rá, és elfogja. A karja azonban megmerevedett, és addig nem mozdult, míg Theotimos Istenhez nem könyörgött, hogy feloldja a „láthatatlan bilincset” (SOZOMENOS VII, 26, 8; MORAVCSIK 1967, 278).

⁸⁹ Pseudo-Hegesippus szerint az alánok nagyon jártasak voltak a pányvavetésben, és jellegzetes eleme volt a harcmódoruknak (PSEUDO HEGESIPPUS V. 50).

⁹⁰ Olympiodoros munkájából kiderül, hogy Sarus pányvavetéssel kerül Ataulf gót király fogságába 412-ben (OLYMPIODOROS 18. vö. Blockley 1983, 183). Malalas szerint 435 táján a gót Areobindos perzsa ellenfelét pányvával rántotta le a lováról (MALALAS 364. vö. Jeffreys et al. 1986, 199).

141–142; MAENCHEN-HELFEN 1997, 176–177; GOLDEN 2002, 151). A forrásokban található pányvák/lasszók három típusba sorolhatók. Hérodotos említ egy sagartius nevű perzsákhoz tartozó nomád népet, amely bőrből készült, hálós (βρόχος) végű lasszót (σειρά) használtak (HÉRODOTOS VII. 85). Ezenkívül még megfigyelhető a forrásokban a botospányva is, melynek a fő része egy néhány méter hosszú rúd, melyre a pányva használója a kezében fogott pányvakötelet néhányszor lazán ráhajtja, a végén kiképzett hurkot pedig a rúd végén levő V elágazásra akasztja, vagy annak kihegyezett végére szúrja.⁹¹ A források többsége azonban az egyszerű felépítésű, hurokban végződő pányvákra számol be (például PAUSANIAS I. 21, 5; POMPONIIUS MELA I. 114). Ammianus Marcellinus és Sozomenos leírásából és az általuk használt terminusból úgy tűnik, hogy az egyszerűbb felépítésű, hurkos végű pányvát használhatták a hunok [21. kép] (AMMIANUS MARCELLINUS XXXI, 2, 9–10; SOZOMENOS VII, 26, 8).

3. 1. 6. Páncél

A hunok vértetéről két latin és egy görög forrás emlékezik meg: *lorica* (PACATUS XXXIII. 4); *thorax* (SIDONIUS, *Carmina* VII. 289–292); θώραξ (ASTERIOS 9). Ezenkívül még Priskos egy részlete utalhat a hunok teljes vértetére: πανοπλία (SUDA 29). A latin és a görög nyelvű forrásokon kívül a hunok vértetére egy skandináv sagában, *Hervar és Heidrik sagában* (*Hervarar saga ok Heiðreks*) is találunk utalást (TOLKIEN 1960, 52).

A *lorica* önmagában különféle formájú, változatú páncélt jelölhetett, konkrét típusra nem lehet belőle következtetni ebben az időszakban (GROSSE 1927, 1444–1449). A görög és latin nyelvű forrásokban feltűnő θώραξ/*thorax* kifejezés is a páncélok minden fajtáját jelölhette (sodrony, lemezes, kombinált), nem lehet belőle konkrét típust azonosítani (KOLIAS 1988, 37).

Nagyon jó leírást találunk Sidonius Apollinaris munkájában a hunok vértetére. A költő szerint egy párbaj során Avitus úgy megsebesített egy hun harcost, hogy a mellkasán

⁹¹ Ez a típus a mongoloknál is jól ismert fegyver volt. Temüdzsint például egy alkalommal botos lasszóval üldözték (SHM 91. vö. Rachewiltz 2006, 28). Ezenkívül a mameluk kori források is alátámasztják, hogy a mongolok használtak lasszót a nehézfégyverzetű harcosok nyeregéből való kimozdításához (WATERSON 2007, 166). A botospányva használatának néprajzi párhuzamai is vannak, melyekből úgy tűnik, hogy ez a típus elsősorban az állattartásban, a nagyobb testű állatok befogásában volt használatos. A rudaspányvával biztosabban helyezhették a kötelet az állatok nyakába, mint az egyszerűbb felépítésű típussal (SZABADFALVI 1981, 386). Ez az eszköz egy nagyjából embermagasságú bot, melynek felső végéhez egy kis toldalékpálcát erősítenek. A bot felső végén hurok van, melyet oda rögzítettek, a kötél másik vége csúszóhurok kialakítású, mely fel-alá csúszik a boton. A lovas a jobb kezében vagy a hóna alatt fogta ezt az eszközt (RÓNA-TAS 1961, 81).

befűrődő lándzsa nemcsak a mellkasát, hanem a hátát védő páncélrészt is széttörte. Tehát ebből a párbajleírásából egyértelműen kitűnik, hogy a forrásban szereplő fém vértzet a vesztes hun egész törzsét védhette, nemcsak a mellkasát (SIDONIUS, *Carmina* VII. 289–292).⁹²

Priskos Bleda „udvari bolondjáról” feljegyzett részlete a 10. századi *Suda lexikon*ban maradt fenn. A szóban forgó szócikk szerint Ζέρκων mór származású volt,⁹³ Trákiában került a hunok fogságába, és Bleda közvetlen kíséretéhez tartozott, lakomákra és a hadjárataira is elkísérte urát. Ez utóbbi esetben Zerkón teljes fegyverzetben követte Bledát (SUDA 29). A forrásban található πανοπλία terminust a nehézfegyverzetű gyalogosok teljes fegyverzetére használták, ami magában foglalta a mellvértet, sisakot, lábvértet, lándzsát és a kardot (GYÖRKÖSY–KAPITÁNYFY–TEGYEY 1990, 775; LIDDEL et al. 1958, 1298). Priskos töredékéből kitűnik, hogy Zerkón púpos, nehézkes mozgású, eltorzult lábú volt, így az ő esetében aligha lehetséges, hogy a hadjáratokban aktív szereplőként vett volna részt, és használta volna a fent nevezett támadó fegyvereket. A forrásból kiderül, hogy Bledát nagyon szórakoztatta Zerkón szókimondó, dadogó beszéde, valamint esetlen mozgása, és Attila testvére nagyra tartotta a mór származású alattvalóját (míg Attila látni sem bírta őt) (PRISKOS 13. 2, 1–15. vö. Blockley 1983, 287). Így valószínűsíthető, hogy Bleda a hadjáratok alkalmával kedvenc „udvari bolondját”, azért hogy védje életét, sisakkal, mellvérttel és lábvértekkkel láthatta el.

Sem a forrásokban található kifejezésekből, sem a források jellemzéseiből nem tudunk egyértelműen következtetni a hunok által használt páncélok típusára.⁹⁴ Mivel a Nyugatrómai Birodalommal szövetségben többször vezettek hadjáratokat, felmerülhet annak a lehetősége, hogy a hunok a rómaiaktól vehettek át védőfegyverzetet. Minden bizonnyal feltételezhető ez a lehetőség is. Emellett azonban saját készítésű védőfegyverzettel is számolhatunk a hunok körében. I. Theodosius a trónbitorló Maximus ellen 388-ban vezetett hadjáratokor a keletrómai császár seregében hun lovasság is jelen volt, amely saját felszerelését használta, köztük a nehéz fémvértzetét (PACATUS XXXIII.

⁹² Hasonló felépítésű mellvértzetről számol be Prokopios is a nomád Bochas fegyverzete kapcsán. Ez a nomád (a forrás szerint massageta) harcos Justinianus császár hadvezére, Belisar seregében vett részt a gótok ellen vezetett, 535-ben kezdődő hadjáratában (OSTROGORSKY 2003, 76). Prokopios leírásából úgy tűnik, hogy Bochasnak is törzspáncélzata lehetett. A forrás szerint vértzete ellenállt a lándzsaszúrásoknak, és a gótok csak úgy tudták megsebezni, hogy sikerült egy olyan helyet találniuk a testén, ahol nem fedte páncél a nomád harcost: a jobb hónalj felett, a váll környékén. Prokopios ezt a páncéltípust θώραξ terminussal jelöli (PROKOPIOS, *De bello Gothico* VII. 2, 22).

⁹³ A forrásban a Μωρούσιος τό γένοϋς szerepel (SUDA 29). Azonban kérdéses, hogy az 5. században valóban mór származású lehetett-e ez az udvari bolond.

⁹⁴ Nikonorov Sidonius leírásából úgy véli, hogy a hun harcos sodronyvértet viselhetett (NIKONOROV 2010a, 270), ezt azonban nem lehet eldönteni a forrásból.

4. vö. Nixon 1987, 42; MAENCHEN-HELFEN 1997, 180). Rátérve a hunok tárgyi hagyatékára, a hozzájuk köthető régészeti anyagban szintén ritka a páncéllelet, mindössze két sodronyvért ismert a délorosz steppéről (ZASZECKAJA 1994, 39).⁹⁵ A vértzet díszítésére Asterios püspök híradásából következtethetünk, miszerint egy hun uralkodó vértje nemesfémből készült, mivel szerinte a barbár fegyverzet pompás és fényűző (ASTERIOS 9). Emellett a skandináv sagában is találunk erre vonatkozólag információt, miszerint a gót helyőrség ellen felvonuló hunok aranypáncélzata a lovaik által felvert porfelhőből csillogott ki (TOLKIEN 1960, 52). Az, hogy a felvonuló hun hadsereg aranyvértzetben indult volna a harcba, eléggé valószínűtlen elképzelés. A forrással kapcsolatban – ha hihetünk ennek a kései kútfőnek – ez a híradás esetleg arra utalhat, hogy a napfényben a hun hadsereg egy részének fémvértzete csilloghatott.

A forrásokból tehát kitűnik, hogy a hunoknak voltak fémvértzeteik, de a régészeti leletek alapján nem lehetett általános használatuk a hun hadseregben. Elsősorban a hun társadalom felsőbb rétege engedhette meg magának, hogy nehézvértzetet viseljen, ezek száma valószínűleg megnőhetett a Keletrómai Birodalom elleni sikeres hadjárat során szerzett évpénzből, zsákmányokból.

3. 1. 7. Sisak

A hunok sisakját a latin források *cassis* (MEROBAUDES 83–84) és *galea* (SIDONIUS, *Carmina* II. 253–257) kifejezéssel jelölik.⁹⁶ A *Suda lexikon*ban a Zerkón címszó alatt található *πανοπλία* kifejezés utalhat esetleg a sisakra is (SUDA 29).⁹⁷ Továbbá egy skandináv sagában találunk erre vonatkozólag egy bizonytalan adatot (TOLKIEN 1960, 52).

A *galea* a római korban 'bőrsisakot' jelentett, a középkorban elvesztette ezt a speciális jelentését, és a sisakra általában használták ezt a kifejezést (FINÁLY 1884, 843; KOLIAS 1988, 76). Az 5. században élt Sidonius Apollinaris munkájából következtethetünk a hun sisak szerkezetére is. A szerző eléggé terjengős megfogalmazásban leírja, hogy a hun gyermekek arcát hogyan torzítják el az orruk (megcsontosodás előtt) lekötözésével, így

⁹⁵ Pokrovszk, Fedorovka (ZASZECKAJA 1994, 39).

⁹⁶ Emellett Ammianus Marcellinus egyszerű szőrme sapka/süveget (*galeri incurvi*) említ a hunok esetében (AMMIANUS MARCELLINUS XXXI. 2, 6). Szent Jeromos munkájában található egy *tiarae* kifejezés (HIERONYMUS 60, 17), ami többnyire csonkakúp formájú, nemezből készült ázsiai fejviseletet jelentett (GLARE 2000, 1940). Nikonorov szerint ez a szó a hunok sapkájára vonatkozhat (NIKONOROV 2010a, 269). Szent Jeromos leveleinek magyar fordításában is a 'sapka' szó szerepel (ADAMIK–PUSKELY–TAKÁCS 2005, 269). Az egyháztanító azzal, hogy a hun *tiarae* küllemét összevetette a rómaiak által használt sisakkal (*galea*), a kettő közötti jelentős különbséget akarta hangsúlyozni (HIERONYMUS 60, 17).

⁹⁷ Lásd erre vonatkozólag a páncélzatról szóló fejezetet.

akadályozzák meg azt, hogy az orrhegy kiemelkedjen az arccsontból ezzel lehetőséget teremtve arra, hogy sisakokat használjanak (SIDONIUS, *Carmina* II. 253–257).⁹⁸ A leírásból úgy tűnik, hogy a hunoknak voltak orrvédővel ellátott sisakjaik (is) (MAENCHEN-HELFFEN 1997, 182).⁹⁹ Tehát a *galea* terminus ez esetben nem bőrből, hanem fémből készült fejtámlára utal.

A *cassis* kifejezést a római korban a fémsisakokra alkalmazták (FINÁLY 1884, 314; KOLIAS 1988, 76). Erre utal a hunok kapcsán Merobaudes, aki szerint ezek a sisakok aranyozottak voltak (MEROBAUDES 83–84). Mint már korábban volt róla szó, *Hervar és Heidrik sagája* a hadba induló hun sereget csillogó aranyozott sisakban ábrázolja (TOLKIEN 1960, 52). Ez utóbbi információ forrásértéke eléggé kétséges, inkább nem nemesfémsisakokra gondolhatunk ez esetben. A hunokhoz köthető régészeti anyagban aranyozott sisakot nem ismerünk, viszont Moldovában, Conçestiben egy ezüstözött sisak került elő, amely késő római díszsisak volt. Ezt a példányt Sidonius Apollinaris leírásához hasonlóan orrvédővel látták el (BÓNA 1993a, 166; ZASZECKAJA 1994, 175; COULSTON 2002, 7).

Hasonlóan a páncélokhoz, a hunok sisakjáról kevés forrás emlékezik meg, és ritka a régészeti anyagban is. A hunok közül csak kevesen engedhették meg maguknak a használatukat. Nikonorov szerint a hun társadalom felsőbb rétegéhez tartozók római hatásra vehették át ezeket a drága fémvérményeket (NIKONOROV 2010a, 269).

3. 1. 8. Pajzs

A hunok pajzsát csak egyetlen forrás említi ᾿ασπίς (SOZOMENOS VII. 6, 8) alakban, emellett a *Suda lexikon*ban található πανοπλία kifejezésből következtethetünk esetleg a pajzsra (SUDA 29).¹⁰⁰ Ezenkívül egy skandináv sagában találunk még a pajzsukra vonatkozó adatot (TOLKIEN 1960, 52).

Az ógörög ᾿ασπίς-t a bizánci szerzők általánosan használják, alakjára, típusára pusztán a kifejezésből nem lehet következtetni (KOLIAS 1988, 89). Sozomenos azonban leírja, hogy egy hun a pajzsára támaszkodva tárgyalt Theotimussal, Tomis város (ma Constanța, Románia) püspökével (SOZOMENOS VII. 6, 8). Maenchen-Helfen ebből a forrásrészletből arra következtetett, hogy a forrásban szereplő pajzs hosszú lehetett,

⁹⁸ A szerző ezzel a leírással a hunok arcának torz küllemére akart rávilágítani.

⁹⁹ Maga a gyermekek arcának eltorzítása azonban egyértelműen toposznak tekinthető, Iordanes is megemlékezik a hunok esetében a gyermekek arcának az elcsúfításáról (IORDANES, *Getica* 127–128).

¹⁰⁰ Lásd bővebben a páncélzatról szóló fejezetet.

ugyanis véleménye szerint a hun harcos a földön állt, és így támaszkodott a pajzsára (MAENCHEN-HELFFEN 1997, 184).¹⁰¹ Ezzel szemben Nikonorov azt hangsúlyozta, a forrásból nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a hun harcos a földön állt vagy pedig lóháton ült (NIKONOROV 2010a, 269). Sozomenos munkájából valóban csak annyi derül ki, hogy a hun, mielőtt megpróbált volna pányvát vetni Theotimusra, a pajzsára támaszkodva beszélgetett Tomis városának püspökével. Nikonorov véleménye szerint, amit az írott források is alátámasztanak, a pányvákat elsősorban lóháton lehetett használni.¹⁰² Így az orosz kutató úgy véli, hogy a hunoknak könnyű, kisméretű, fából készült, bőrrel bevont pajzsaik lehettek (NIKONOROV 2010a, 269). A görög forrás mellett még a skandináv saga emlékezik meg a hunok pajzsáról, a forrás szerint a hunok – többek között – aranypajzzsal indultak a harcba, ez azonban eléggé valószínűtlennek tűnik.

3. 1. 9. Kérdéses fegyverterminusok

A hun fegyverzetre vonatkozólag négy kifejezés található, melyből nem lehet pontosan meghatározni konkrét fegyvertípust: *telum* (IORDANES, *Getica* 206; HIERONYMUS LXVII. 8; VITA ANIANI 9); βέλος (PRISKOS 6, 2); *ferrum* (SIDONIUS, *Carmina* II. 298; VII. 249); *iaculum* (SIDONIUS, *Carmina* VII. 236).

A *ferrum* kifejezésnek nem volt konkrét jelentése, a fegyver szóra általánosan vonatkozott. Ezen belül jelenthetett kardot, dárdát, tört (FINÁLY 1884, 788; GLARE 2000, 691). Sidonius egyik költeményében sem lehet eldönteni a szó konkrét jelentését, ugyanis csak általánosságban, töltelékszóként figyelhető meg ennek a terminusnak a használata. Az első esetben a hunok Serdica elfoglalása után *ferrummal* megölik a szökevényeket (SIDONIUS, *Carmina* II. 298). A másik esetben pedig a hunok *ferrummal* pusztították Arvernia/Aquitánia területét (SIDONIUS, *Carmina* VII. 249).¹⁰³

A *telumot*, mint azt már a nyíl fejezetben jeleztem, elsősorban távolharcban használatos fegyverekre alkalmazták, lehetett nyíl és dobódárda is (FINÁLY 1884, 1960; GLARE 2000, 1911). Kiss Magdolna 'dárda' (KISS 2005, 83), Szkrzsinszkaja pedig 'nyíl' (стрела) jelentésben fordította ezt a kifejezést (SZKRZSINSZKAJA 1960, 107) a *Getica* ezen részlete kapcsán (IORDANES, *Getica* 206). A szövegkörnyezetből viszont nem lehet

¹⁰¹ A szerző szerint pajzs 75–90 cm hosszú lehetett (a hun harcos magasságát 160 cm-nek vette) (MAENCHEN-HELFFEN 1997, 184).

¹⁰² Az írott forrásokból a szkiták, szarmaták és a parthusok pányvahasználatakor a lovas harcmodor tűnik ki (HÉRODOTOS VII. 85. vö. Muraközi 2000, 485; PAUSANIAS I. 21, 5. vö. Muraközi 2000, 34; SUDA 278).

¹⁰³ Anderson és Nikonorov is 'kard' jelentésben fordította mindkét esetben ezt a terminust (ANDERSON 1963, 33; NIKONOROV 2010a, 267).

egyértelműen eldönteni, hogy Iordanes nyílra vagy dárdára gondolhatott-e. A forrásrészletet megvizsgálva azonban a hun fegyverekre vonatkozóan nem használható hitelesen az itt szereplő terminus. A kifejezés ugyanis Iordanes által interpretálva Attila mauriacumi/catalaunumi csata közben elhangzott beszédében található. Nem valószínű, hogy Attila ilyen hosszú beszédek tartott volna csaták közben,¹⁰⁴ ha beszélt is a harcok során, azok inkább rövid parancsszavak, utasítások lehettek alvezérei számára.¹⁰⁵ Iordanes nem rendelkezett bővebb információkkal a csatáról, és ilyen beszédekkel igyekezett kitölteni a számára hiányos eseménysort (SCHREIBER 1976, 251–252). A Szent Jeromos 77. levelében található *telum* kifejezést az egyháztudós a keleten megjelenő hunok támadásai, kegyetlenkedései kapcsán használta (HIERONYMUS LXVII. 8. vö. Adamik–Puskely–Takács 2005, 357), így semmilyen forrásértékkel nem bír a hunok fegyverzete kapcsán. Szent Ányos legendája szerint a hunok a 451-es, Aureliana elleni ostromkor használtak égő *telumokat*, azért hogy felgyújtsák a város belsejét (VITA ANIANI 9). A lövedék típusára azonban nem lehet következtetni ebből a forrásrészletből. A gyújtólövedékeknek két típusa különíthető el. Ezek lehetnek égő nyílhegyek és dárdák is, melyeknek a hegyét olajjal öntötték le, és a lándzsahegy köpűjét gyantával, szurokkal, ronggyal borították be (LÁSZLÓ 1909, 778). A forrásból az sem derül ki egyértelműen, hogy ezt a lövedéket dobták, íjból vagy esetleg torziós hajtógépből lötték ki.

A βέλος kifejezésnek 'nyílvessző', 'hajítódárda' mellett általános 'lövedék' jelentése is ismert (GYÖRKÖSY–KAPITÁNYFFY–TEGYEY 1990, 186; LIDDEL et al. 1958, 313).¹⁰⁶ Priskos Naissus ostromakor emlékezik meg arról, hogy az ostromtornyakon álló hun harcosok úgy lötték a védőket, hogy azok kénytelenek voltak visszavonulni a mellvédekről (BLOCKLEY 1983, 233). Nikonorov nyílvesszőként fordította a kifejezést (NIKONOROV 2010a, 267), Blockley azonban nem foglalt állást ez ügyben, és az általános jelentéssel bíró lövedék (*missile*) szót használta a fordításában (BLOCKLEY 1983, 233). Bár valószínűbb, hogy a hunok ostromgépeikről nyílzáport zúdítottak az ellenségre, nem zárható ki, hogy hajítódárdákat is használhattak harc közben.¹⁰⁷ Míg az előbbire jelentős mennyiségű régészeti anyag áll a rendelkezésünkre, addig ez utóbbit a régészeti adatok nem támasztják alá (ZASZECKAJA 1994, 35).

¹⁰⁴ Az ókori antik történetírásnak egyik jellegzetes eleme a történeti események közé történő fiktív vagy valós alapú beszédek vagy levelek beiktatása (KAZHDAN 1991b, 937–938).

¹⁰⁵ Emellett Schreiber kiemelte, hogy ez a beszéd túlzottan terjengős, ahhoz, hogy a forrásokban kialakult Attila-képhez illeszkedjen (SCHREIBER 1976, 252). Lásd még a mauriacumi csata egyik lábjegyzetét.

¹⁰⁶ Nagyon ritka esetben kard vagy fegyver értelemben is használták az auktorok ezt a kifejezést (LIDDEL et al. 1958, 313)

¹⁰⁷ Vegetius hadászati munkájából kitűnik, hogy az ostromtornyok legfelsőbb szintjein az íjászok mellett dárdákat és köveket hajtók is harcoltak (VEGETIUS IV. 17. vö. Várady 1963, 848).

A *iaculum* is főként dobódárda jelentésben figyelhető meg a forrásokban, de általános lövedék jelentése is ismert, valamint nyílvevesszőre is használhatták a korabeli szerzők (GLARE 2000, 815). Sidonius munkáinak fordítója, Anderson a dobódárda (*javelin*) kifejezést használta a kérdéses helyen (ANDERSON 1963, 138–139), míg Nikonorov szerint nyílvevesszőre utalhat a terminus (NIKONOROV 2010a, 267). Sidonius ebben a költeményében felsorolja, hogy mely népek vettek részt a 435/436-os burgundok elleni hadjáratban a római hadsereg kötelékében, és köztük szerepel a *iaculumot* használó hun is.¹⁰⁸ Mivel másik költeményében a hunok íj és nyílhasználatát emeli ki a szerző – és ezen esetekben is többféle terminust alkalmaz –, valószínű, hogy ebben az esetben is inkább nyílvevesszőre kell gondolnunk. A régészeti források is elsősorban ezt támasztják alá (ZASZECKAJA 1994, 35–39).

3. 2. Harcmódor

A hunok harcmódoráról megemlékező kútfőkre többnyire jellemző, hogy nagyon negatív képet tükröznek a hun harcosokról: vérszomjas, kegyetlenkedő, mindenkit elpusztító, gyermekeknek sem kegyelmező vadállatokként ábrázolják őket (HIERONYMUS LXVII. 8. vö. Adamik–Puskely–Takács 2005, 357). Claudianus a hunokat rút pofájúnak, ocsmány testűnek jellemzi (CLAUDIANUS I. 325–326. vö. Mezei 1988, 19). Pseudo-Ephraem szerint pedig ez a nomád nép gyermekhúst eszik, és asszonyvért iszik (Pseudo-Ephraem (189) 6. vö. KMOŠKÓ 2004, 77, 85). Ez az ábrázolásmód természetesen más nomád népek esetében is megfigyelhető.

A hun hadsereg struktúrájára és harcmódorára vonatkozó írott forrásokból arra következtethetünk, hogy a hunoknak voltak felderítőegységeik, könnyű- és esetleg nehézfegyverzetű lovasságuk, valamint gyalogságuk, ostromtechnikájuk. Gyér adatok állnak a rendelkezésünkre a hun csapatok gyakorlásának módjára, esetlegesen a felderítésükre vonatkozóan. Biztosan megállapítható – ahogy más nomád népek esetében is –, hogy a jósoldattak a hadjárat, csata eredményét illetően, továbbá megfigyelhető a hun hadsereg esetében a pszichológiai hadviselés több formája, a hadjáratra vonuló sereg táborának a védelme. A hun uralkodók közül Attila esetében vannak adataink a

¹⁰⁸ A hunok mellett még Sidonius megemlíti az úszó frankokat, a futó herulokat és a pajzsot használó szarmatákat is (SIDONIUS, *Carmina* VII. 236. vö. Anderson 1963, 138–139). Hasonló jellegű felsorolás található Iordanésnél a nedaói csata leírásánál, ahol a hunok ellen felkelt segédnépeket sorolja fel a szerző (IORDANES, *Getica* 261. vö. Kiss 2005, 94).

testőrségére vonatkozólag. Az írott forrásokból valamelyest következtethetünk hadi szerveződésükre, létszámukra is.

3. 2. 1. Hadjáratra, csatára történő felkészülés

A hadjáratra, csatára történő felkészüléshez soroltam a gyakorlást, a felderítés különböző módjait, a hadjárat/csata végkimenetelére irányuló jóslási formákat, valamint a folyón történő átkelés és az utánpótlás problematikáját. A felderítés kapcsán fontos hangsúlyozni, különböző módon nyilvánulhatott meg attól függően, hogy egy tervezett hadjárat érdekében vagy pedig már egy zajló hadjárat közben történő hírszerzésről van szó. Ami a jóslást illeti, a hadjáratok tervezésekor is kikérhették az égiek véleményét, de a hadjárat közben, egyes csatákat megelőzően szintén jósoltathattak. A hunok esetében a folyón történő átkeléssel kapcsolatban több változat is megfigyelhető a forrásokban, csakúgy, mint az utánpótlás problémáját is többféleképpen oldották meg a hunok.

3. 2. 1. 1. A gyakorlás

Annak ellenére, hogy néhány szerző (például Ammianus Marcellinus) a hun hadsereg szervezetlenségére utal. Ezzel szemben ahhoz, hogy az általuk alkalmazott harcmodort, taktikai elemeket sikeresen meg tudják valósítani, szükséges volt a fegyelem és gyakorlás.¹⁰⁹ A nomád népek esetében megfigyelhető, hogy a vadászat nemcsak élelemszerzés szempontjából volt fontos, hanem ezeken az eseményeken gyakorolták a különböző taktikai elemeket is (GOLDEN 2002, 132–133).¹¹⁰ A hunoknál is találunk a vadászatra történő utalást Priskos munkájában, miszerint Attila a Dunán átkelve, a folyó túlsó, déli partján akart vadászni (PRISKOS 11. 2, 75–78).¹¹¹

¹⁰⁹ Theophylaktos Simokattés említi meg, hogy az ogurok többek között azért olyan erős nép, mert a fegyverforgatást gyakorolják (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VII. 6, 13. vö. Olajos 2012, 245).

¹¹⁰ Maurikios részletesen beszámol az avarok vadászatának a mozzanatairól és arról, hogyan alkalmazzák és gyakorolják a csatákban használt taktikai elemeket (MAURIKIÓS XII. 10, 5, 7, 8, 33. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 84). Emellett a hiung-nuk vadászatát Szema-Kien említi meg a nomád nép általános jellemzésekor, valamint szintén a *Si-ki*-ben maradt fenn, hogy Mao-tun a parancsnoksága alá tartozó embereivel egy vadászat alkalmával halálra nyilazta apját, Tou-mant, és így szerezte meg a sanjü címet (SZEMA-KIEN vö. Du Yaxiong–Horváth 1997, 17, 33). A honfoglaló magyarok esetében Regino (Regino vö. HKIF 198), a mongolok kapcsán pedig Rubruk és Plano Carpini emlékezik meg a vadászatukról (Rubruk V. 4. vö. GYÖRFFY 1965, 127; Plano Carpini IV. 10. vö. GYÖRFFY 1965, 68).

¹¹¹ Priskos mellett még Iordanes említi meg a hunok vadászatait. A gót származású szerző azonban korábbi auktoroknál megtalálható toposzokat alkalmazva primitív barbár hordaként ábrázolja ebben a caputban a hunokat, akik a vadászaton és a fosztogatáson kívül máshoz nem értettek (IORDANES, *Getica* 123. vö. Kiss 2005, 67).

Több nomád nép esetében megemlékeznek arról az auktorok, hogy már gyermekkorukban elkezdnek lovagolni és íjazni tanulni.¹¹² Sidonius a hunok kapcsán erős sztereotípiákat használva csak utal erre azzal, hogy gyermekkorukban is inkább lovagolnak, minthogy saját lábukon tanulnának meg járni (SIDONIUS, *Carmina* II. 262–263). Arra vonatkozóan, hogy a hunoknál mikor válik egy gyermek harcossá, férfivé, a skandináv *Hervar és Heidrik sagában* (*Hervarar saga ok Heiðreks*) találunk utalást. A forrás szerint a hunok közül minden 12 év feletti férfi részt vett a gótok elleni háborúban, vagyis a 12. életévét betöltött gyermek ekkor vált felnőtté, harcossá. Az 5–10. századi eurázsiai steppei népek körében a férfivé avatás, a felnőtté válás egyik jelképe a veretes öv volt,¹¹³ melynek viselésével az adott közösség teljes jogú tagjává vált az ifjú (U. KÖHALMI 1972, 113–114). A veretes övek mellett a férfivé válásnak egy másik jelképe volt az, hogy új nevet, férfinévet vett fel a gyermekneve helyett (Kül Tegin felirat K 30–31. vö. BERTA 2004, 197; Közsilig-pusztai felirat vö. KAKUK 1985, 25). Azonban pontos életkorra vonatkozó adat nem találtam az írott forrásokban, mindenestre elsősorban a tízes éveiknek az első felére tehető a férfivé avatás időpontja.¹¹⁴

3. 2. 1. 2. A felderítés

Ahhoz, hogy a steppei népek sikeresek legyenek hadjárataikban, a hadi taktikájukon és fegyverzetükön kívül szükséges volt számukra, hogy kellőképpen tájékozottak legyenek a célba vett területről, népről. Így fontos szerep jutott a felderítésnek és azoknak a katonai intézkedéseknek, melyek a tényleges katonai akciót megelőzték (GÖCKENJAN 2001, 58).¹¹⁵

¹¹² A hiung-nuk gyermekkorukban juhokon tanultak meg lovagolni, madarakra és patkányokra nyilaztak gyakorolásképpen, nagyobb korukban pedig rókára és nyúlra céloztak (SZEMA-KIEN 1. vö. Du Yaxiong–Horváth 1997, 17). Regino a honfoglaló magyarok kapcsán említi meg, hogy gyermekeiket íjazni tanították (Regino vö. HKIF 199). Plano Carpini szerint a mongolok a gyermekeiket már két-hároméves korukban lovagolni és íjazni tanították (Plano Carpini IV. 10. vö. GYÖRFFY 1965, 68).

¹¹³ A öv steppei nomád népeknél betöltött szerepéről és jelentőségéről lásd GÖCKENJAN 2007, 359–394.

¹¹⁴ A férfivé válás időpontjára vonatkozóan a türköknél Bilge kagán hadvezér testvéréről orhoni feliratában találunk utalást, miszerint Kül Tegin 7 éves korában halt meg az apja, a kagán, és Kül Tegin 16 éves korára már több hadjáratban részt vett. Tehát Bilge kagán testvére és hadvezére e két év között „találta meg a férfi nevét,” vagyis ekkor vált férfivá (Kül Tegin felirat K 30–31. vö. BERTA 2004, 197), vagyis 7 és 16 éves kora között valamikor vált férfivá, felnőtté. (Kakuk Zsuzsa fordításában szerepel az is, hogy tíz éves korában vette fel Kül Tegin a férfinévét (Kül Tegin K 30–31. vö. MEH 66; GYÖRFFY–KAKUK–NÉMETH 1996, 26)). Ez a mai szemmel korainak tekinthető felnőtté avatás szokása azonban nem steppei nomádokra jellemző sajátosság, hanem ebben az időszakban általános jelenségnek tekinthető a letelepült kultúrákban is. A Bizánci Birodalomban például a felnőttkor a társadalmi felelősség elérésével 15–17 éves korban kezdődött (RAUTMAN 2006, 9). A Ruszban figyelhető meg, hogy a fejedelemfi 3 évesen lóra ült, 7 évesen írni-olvasni tanult, 12 évesen pedig az első hadjáratára ment (DIMNIK 1994, 40).

¹¹⁵ Más nomád népeknél jóval több információt találunk a felderítésre vonatkozólag. A türkök különbséget tettek a távol fekvő területeket és a közvetlen környezetet fürkésző hadiegységek között. Az előbbieket akár több hónapot is eltöltöttek ellenséges területeken, hogy az ellenséges népről információkat gyűjtsenek.

A hunok támadásai is jól meg voltak szervezve, hírszerzés útján begyűjtött információk alapján tervezhették hadjárataikat. Erre jó példa a 447-es hadjárat, amikor is az Alsó-Scythia és Moesia elleni hun támadás közben jelentős természeti csapás érte a Keletrómai Birodalmat: Thrákiát, Helléspontost és a Kykládokat hatalmas földrengés rázta meg. Konstantinápolyban a várost védő falak jelentős szakaszon leomlottak, valamint több, a földrengés zónájába eső város, település megrongálódott. Attila a hadjárat során ezt a helyzetet próbálta kihasználni, a hun uralkodó azonban megkésett a seregével, és mire Konstantinápolyhoz ért, a rómaiak már helyreállították a falakat (BÓNA 1993a, 75; THOMPSON 2003, 81–82).

3. 2. 1. 3. A jóslás

A hadjárat, csata előkészületeihez tartozott a sámánok jóslása annak érdekében, hogy kiderüljön: ki kerül ki győztesen az ütközetből.¹¹⁶ A hunok esetében is megfigyelhető ez a jelenség. A mauriacumi csata előtt Attila béljóslásból és a csontokon látható karcolatokból történő jövődőlésből próbálta megtudni, hogy ki nyeri meg a csatát (IORDANES, *Getica* 195–196. vö. Kiss 2005, 80–81). A Iordanes által említett jóslások közül a csontból történő jövődőlés ismert szokás volt a nomád népeknél. Mongol kori leírások szerint a csontokat megégették, és a feketére égett csontokon látható hasadások alapján döntöttek az adott kérdésben: ha egyenes vonalban hasadtak meg, akkor az arra utalt, hogy az égiek is támogatják a dolgot (Rubruk XXIX. 23. vö. GYÖRFFY 1965, 176).¹¹⁷ Valószínűsíthető, hogy a hunok is hasonlóan végezheték a csontok jóslásra való előkészítését, vizsgálatát. Iordanesnél fennmaradt egy másik jóslási mód: a béljóslás (*haruspex*: IORDANES, *Getica* 195–196) során az áldozati állatok belső szerveit, de főként a májat vizsgálták meg, és

Fontos feladatuk volt még, hogy „nyelveket” fogjanak és információkat szerezzenek tőlük. Az utóbbi egységeknek az ellenség csapatmozgását, manővereit kellett figyelniük. Hasonló jelenség figyelhető meg a mongoloknál is: előzetes hadjáratot indítottak a célba vett nép vagy ország ellen: de nem a terület katonai megszállása vagy a nép behódoltatása miatt, hanem a tervbe vett későbbi hadjárat számára akartak információkat gyűjteni. A mongolok előőrseinek a feladata az volt, hogy a hadsereg számára feltérképezzék az ismeretlen területeket (BERTA 1992, 20–26; GÖCKENJAN 2001, 60; VÉR 2012, 147–150).

¹¹⁶ A 9. században a bulgárok esetében figyelhető meg a forrásokban, hogy csata előtt bűbájt, varázslást, jövődőlést végeznek (NICOLAI I. PAPAЕ *Epistolae* 35). A mongolok kapcsán Rubruk emlékezik meg arról, hogy a sámánok jelölik ki a hadivállalkozásaikra alkalmas vagy kedvezőtlen napokat, az ő jóslataik nélkül nem indítanak háborút (Rubruk XXXV. 2. vö. GYÖRFFY 1965, 202). A hiung-nuk esetében megfigyelhető a *Si-ki*-ben, hogy elsősorban telihold alkalmával indítanak háborút, holdfogyatkozáskor pedig visszavonják a seregeiket (SZEMA-KIEN vö. Du Yaxiong–Horváth 1997, 41). A türkök papjairól/sámánjairól Theophylaktos csak általánosságban jelenti ki, hogy jósolni is képesek (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VII. 8, 15. vö. Olajos 2012, 249).

¹¹⁷ Rubruk szerint a mongol kán semmiben sem döntött anélkül, hogy a csontoktól tanácsot ne kérne (Rubruk XXIX. 23. vö. GYÖRFFY 1965, 176). A *Mongolok titkos története* szerint a jóslást lapockacsontokkal végezték el (SHM 272. vö. Rachewiltz 2006, 202–205).

ezekből a jelenségekből jósoltak. Ez a jövendölési metódus elsősorban a Római Birodalom vallási szertartásaiban figyelhető meg,¹¹⁸ de a nomád népeknél ritkán találkozunk ezzel a szokással. Maenchen-Helfen Iordanes munkájának fentebb említett részletét összekapcsolta Prospertiro munkájában található egyik adattal. A forrás szerint Litorius seregét 439-ben legyőzték a vizigótok, és az auktor szerint azért következett be ez a vereség, mert Aetius hadvezére megbízott a béljósítás eredményében. Maenchen-Helfen átértelmezte a forrásban rejlő információkat, mivel ebben az időszakban már a Római Birodalomban visszaszorult a béljósítás szokása, így a szerző úgy vélte, hogy nem Litorius, hanem a hun segédcsapata bízott a béljósítás eredményében (MAENCHEN-HELFFEN 1997, 195–196). A csata győztesére irányuló jóslási/jövendölési módok közül még meg kell említenem a csata közben észlelt égi jeleket. Erre jó példa Aquileia (ma Olaszország) ostroma, amely hosszan elhúzódott, és Attila már az ostrom felhagyásán gondolkodott, amikor egy „égi jelet” látott. Az Aquileiában fészkelő gólyák fiókáikkal együtt elhagyták a várost. A hunok uralkodója úgy értelmezte a jelenséget, hogy a madarak megérezték a fenyegető veszélyt, és ezért költöztek el. A forrás szerint ennek hatására újból támadásba lendültek a hunok, és elfoglalták a várost (IORDANES, *Getica* 219–224. vö. Kiss 2005, 85). Valószínűleg ebben az esetben is éppen fordítva értendők az ok-okozati összefüggések. Iordanes szerint a sokáig elhúzódó ostrom miatt a harcosok már lázadoztak, és valószínűleg Attila ezzel a csellel (égi jellel) lelkesítette fel őket a támadás folytatására (SCHÄFER 2001a, 25).

A hunok esetében, ahogyan más nomád népeknél is feltételezhető,¹¹⁹ hogy a sámánok varázslással próbálhattak kárt okozni az ellenség hadseregében (NIKONOROV 2010a, 280).

¹¹⁸ A rómaiaknál etruszk hatásra jelent meg a béljósítás szokása. A haruspexek fontos szerepet töltöttek be a római vallási szervezetben, és csak a kereszténység térhódításával veszítettek jelentőségükből. Diocletianus (244–311) idején még szerepet játszottak a keresztényüldözésben, azonban a későbbi uralkodók rendeletei hatására, valamint amiatt, hogy az egyre inkább teret hódító keresztény teológia a béljósítást minden más jóslási és mágikus tevékenységgel együtt a fekete mágia közé sorolta, egyre jobban kiszorultak Rómából (LINDERSKI 1996, 667–668).

¹¹⁹ A sámánok a csaták előtt az időjárásról is próbálták befolyásolni, ítéletidőt hozni az ellenségre, ezzel segítve saját hadseregüket a győzelemre. Ez az elképzelés, hogy az időjárás-varázslattal le lehet győzni az ellenfelet, már az 5. századtól adatolható a belső-ázsiai nomád népeknél, és megfigyelhető a későbbiek során is török és a mongol nyelvű népeknél is. Molnár Ádám mutatott rá arra, hogy ezzel a jelenséggel kapcsolatban az ok-okozati összefüggések fordítva értendők. Valójában ez egy nomád haditaktikai elem, aminek a lényege, hogy az ellenséget a vihar, ítéletidő alatt támadják meg, vagy röviddel azután, hogy az ellenséges sereget az időjárás viszontagságai meggyengítették (MOLNÁR 1993, 140–144). Erre lehet példa a hunok esetében fentebb már megemlített 447-es, Keletrómai Birodalom elleni hadjárat.

3. 2. 1. 4. A folyón történő átkelés

Az eurázsiai steppei nomád népeknek hadjárataik során komoly nehézségeket okozhatott a jelentősebb nagyságú folyókon történő átkelés. Ezeket a folyókat vagy kikerülték, vagy felderítőik információi alapján gázlókon, esetleg hidakon keltek át. Télen megvárták a folyók befagyását, vagy a folyó mellett élő népek vízi járműveit vették igénybe, esetleg saját maguk is készíthettek ilyen eszközöket (FELFÖLDI 2004, 75–86). E két utóbbi lehetőségre a hunoknál is találunk példát. Sidonius a Serdica elleni támadáskor említi meg, hogy a hunok a befagyott Dunán keltek át (SIDONIUS, *Carmina* II. 269–271).¹²⁰ Priskos két helyen is megemlékezik a munkájában a folyón történő átszállítás módjáról. Először a Római Birodalmat a hun fennhatóság alatt álló területektől elválasztó Dunán való átkelést jegyezte fel, másodsor pedig már „barbár” területen jutottak át három folyón, melyek a Dunánál kisebb méretűek voltak (Drecon, Tigas, Tiphesas). Kétféle szerkezetről számol be a görög szerző:¹²¹ fatörzsből készült/kivájt csónakokat és tutajokat (σχεδία) említi.¹²² Az előbbi kétféle kifejezéssel jelöli Priskos: σκάφεισι μονοξύλοις, μονοξύλοις πλοίοις. Mindkettő fatörzsből kivájt egyszerű csónak jelentéssel bír. Emellett a tutajok kapcsán a keletrómai szerző munkájából még kiderül, hogy a mocsaras területeken ezek használata nehézkes lehetett, ezért ezeket az eszközöket a problémás helyszínekről szekereken szállították el. A dunai átkelést leíró részlet fontos, hadászattal kapcsolatos információkat rejt. Priskos szerint ezek a csónakok és a barbár révészek azért tartózkodtak a Dunánál, hogy Attila seregét szállítsák át, mert a hun uralkodó újabb támadást tervezett a Római Birodalom ellen.¹²³ Mindkét részletben a révészeket barbároknak nevezi Priskos (PRISKOS

¹²⁰ Hérodotos a szkíták kapcsán említi meg, hogy a Boszporusz és környékének befagyásakor a befagyott jégen vonulnak hadba (HÉRODOTOS IV. 28. vö. Muraközi 2000, 275). Sidonius nagyon költőiien fogalmazta meg az átkelést: ahogy szekereken átkeltek a Dunán, úgy a nedves vízen keréknyomokat lehetett megfigyelni (SIDONIUS, *Carmina* II. 269–271).

¹²¹ Sinor Dénes, aki összegyűjtötte a steppei népek által használt vízi járművekre vonatkozó adatokat, alapanyaguk szerint osztotta fel ezeket az eszközöket: bőrből és fából készült szerkezetekre. A fából készült vízi szállítóeszközök csoportjában megtaláljuk a szálfából vagy nádból készített tutajokat és a fatörzsből kivájt csónakokat is (SINOR 1961, 156–157, 162).

¹²² A tutajra például a *Mongolok titkos történetében* találhatunk még példát, ahol a merkit fogságban lévő Börtének a kiszabadítására induló Temüdzsin csapatával a Kilko folyón a saját maguk készítette tutajokon kelt át. A tutajkészítés kapcsán egy alkotóelemet is megemlít a forrás, a szakal-baja-füvet. A mongol tutajokat alapvetően nem fárönkökből építették, hanem vesszőkötegekből vagy rőzsényalábokból. A szakal-baja-fü ennek a vízi eszköznek az alkotóeleme vagy vízhatlanító rétege lehetett (SHM 105, 109. vö. Rachewiltz 2006, 35–37, 39–40; SINOR 1961, 162; FELFÖLDI 2004, 85).

¹²³ Ezzel a forrásrészlettel kapcsolatban fontos észrevételeket tett Salamon Ferenc. A 19. században élt történész úgy vélte, hogy Priskos munkájának másolója hibát vétett, és az eredeti szövegben nem a fatörzsből kivájt csónak szerepelhetett. Véleményét azzal indokolta Salamon Ferenc, hogy a keletrómai követség lovait, poggyászait, szekereit nem lehetett volna ilyen kis lélekvesztőkön átszállítani a Dunán. Ezért inkább tutajokat vagy valamiféle kompszerű eszközöket feltételezett az eredeti szövegben (SALAMON 1881, 11–12).

11. 2, 71–72; 11. 2, 274), akik lehetnek akár hunok, akár a hunok valamely alávetett népe.¹²⁴

3. 2. 1. 5. Az utánpótlás kérdése

A hadsereg utánpótlása esetében a tartalék lovak, élelem, fegyverek, sátrak és az ostromeszközök egyes részeinek a biztosítása volt a legfontosabb feladat.¹²⁵ A hunok kapcsán viszonylag kevés adatot találunk erre vonatkozólag. A források többsége kiemeli a hunok kapcsán, mint ahogy más nomádok esetében is,¹²⁶ hogy csak a fosztogatáson, rabláson jár az eszköz (AMMINAUS MARCELLINUS XXXI. 2, 8, XXXI. 3, 1–2. vö. Szepesy 1993, 587, 590; SIDONIUS, *Carmina* VII. 248; CLAUDIANUS I. 326. vö. Mezei 1988, 19; PRISKOS 9. 3, 39–53; THOMPSON 2003, 77–78). Tehát a toposzok túlzott hangsúlyossága mellett is következtethetünk arra, hogy a hunok az utánpótlás egy részét helyben, rablással oldották meg. Emellett az élelembeszerzés egy részét vadászatból is megoldhatták.¹²⁷ Ezzel párhuzamosan minden bizonnyal a számukra szükséges dolgok egy részét magukkal is vihették.¹²⁸ Erre utal a forrásokban néhány helyen fellelhető szekerek említése is. Sidonius a Serdica elleni támadáskor utal arra, hogy a hunok a befagyott Dunán szekerekkel keltek át (SIDONIUS, *Carmina* II. 269–271). Valamint a mauriacumi csata esetében figyelhető meg, hogy Attila a hadsereg táborát szekérsáncsal övezte (IORDANES, *Getica* 210. vö. Kiss 2005, 83; PAULUS DIACONS, *Historia Romana* XIV. 7).¹²⁹ Az utánpótlásuk fontos elemét képezte a tartalék lovak biztosítása a hadjáratok során, ami mind a közlekedésben, mind a harcászatukban nélkülözhetetlen volt. A tartalék lovakat többnyire vitték magukkal a hadjáratukra.¹³⁰ Zosimos pedig az al-dunai „szkíták” elleni támadás kapcsán szintén megemlíti a tartalék lovak jelenlétét a hun hadseregben (ZOSIMOS IV. 20, 4. vö. Rebenich

¹²⁴ Sinor Dénes egyértelműen állást foglal a kérdésben azzal, hogy a nomádok saját készítésű vízi járműveinél sorolja fel ezeket a hunok által használt eszközöket (SINOR 1961, 162).

¹²⁵ A középkori európai hadseregek utánpótlásának problematikájára lásd további irodalommal: VESZPRÉMY 2000.

¹²⁶ Erről a jelenségről számos forrás megemlékezik. Például a honfoglaló magyarok esetében Ekkehard (Ekkehard 3. vö. HKIF 248–249)

¹²⁷ A mongoloknál Marco Polo utal erre a hadjáratközbeni élelemszerzési módra (MARCO POLO 54. vö. Vajda 1984, 121).

¹²⁸ Marco Polo a mongolok esetében számol be részletesen arról, hogy nagyobb hadjáratok alkalmával harcasonként 18–18 lovat, sátrat visznek magukkal, továbbá megemlékezik róla, hogy milyen „tartós élelmiszereket” (szárított tejfajtát) visznek magukkal a mongolok (MARCO POLO I. 54. vö. Vajda 1984, 122–123).

¹²⁹ A honfoglaló magyaroknál Ekkehard tesz említést a szekereikről és málháikról (Ekkehard 3. vö. HKIF 251).

¹³⁰ Az avarok és a honfoglaló magyarok tartaléklovaira, málháira Maurikios és Bölcs Leó hadászati munkáiban találunk részletes leírást. Lásd az avar harcmódor utánpótlásról szóló fejezetét.

1990, 169). Elsősorban a Nyugatrómai Birodalommal szövetségben végrehajtott hadivállalkozásaik esetében feltételezhető, hogy a rómaiak biztosították számukra az ellátmányuk jelentős részét. Erre vonatkozólag jó példát találunk Zosimos munkájában, aki szerint 409-ben 10 ezer hun harcost jelent meg Itáliában Alarich ellenében a római császár szövetségeseiként. Az auktor megemlékezik arról is, hogy a római uralkodó elrendelte, a hun csapat ellátása érdekében Dalmáciából hozzanak ellátmány, élelmet. A forrás szerint gabonát, juhot és ökröt kellett szállítaniuk a hun sereg élelmezésére (ZOSIMOS V. 50, 1. vö. Rebenich 1990, 255).

3. 2. 2. A csaták közbeni jelenségek

A csaták közben megfigyelhető, fontos jelenségekhez sorolható a hun hadsereg hadrendje, létszáma, melyekről rendkívül kevés információnk van, a katonai jeladások különböző módjai és ezek szerepe, a hadsereg táborának védelme. Ezenkívül érdemes megvizsgálni, hogy a hunok esetében mennyire érhetőek tetten a pszichológiai hadviselés különböző formái.

3. 2. 2. 1. A hadrend, létszám

A hunok csatarendjére kevés adatot szolgáltatnak a kútfők. Iordanes – a mauriacumi csata kapcsán – arról tájékoztat, hogy a római–gót sereg ellen felállt hun csapatnak volt jobb és bal szárnya, valamint derékhada. A hunok a centrumban helyezkedtek el, míg a segédnépek az oldalszárnyakon kaptak szerepet (IORDANES, *Getica* 198. 199. vö. Kiss 2005, 81). Ammianus Marcellinus pedig azt hangsúlyozza, hogy nem egységes arcvonalban álltak fel a csatában, hanem ék alakú rendben kezdték meg a harcot (AMMIANUS MARCELLINUS XXXI. 2, 8. vö. Szepesy 1993, 587). Ez az ék alakú szerveződés szétszóródó, több egységből álló, laza csatarendet jelentett.¹³¹

Míg a hun hadsereg létszámával kapcsolatban az egyik legmegbízhatóbb forrásunk csak arról tájékoztat, hogy jelentős volt Attila serege (PRISKOS 11. 2, 615–619), addig néhány auktor számadatokat is közöl a hun hadseregről. Sokrates munkájában a burgundok elleni összecsapás kapcsán a hun halottak számát örökítette meg, szerinte 10 ezer hun harcos esett el a csatában (SOKRATES VII. 30, 108. vö. Baán 1984, 455). Zosimos szerint

¹³¹ Az ék alakú csatarendről lásd bővebben a könnyűfegyverzetű lovassággal foglalkozó fejezetet.

10 ezer hun harcolt Alarichhel szemben a római császár szövetségeseként (ZOSIMOS V. 50, 1. vö. Rebenich 1990, 255). A szerző emellett utal arra, hogy az ekkora nagyságú hadsereg ellátását biztosítandó Honorius császár (395–423) Dalmácia területéről hozatott élelmet. Jólal kisebb létszámú seregről számol be Zosimos, aki Olympiodoros munkáját használta fel. Szerinte Honorius császár minisztere, Olympius vezetésével 409-ben 300 fős hun sereg támadta meg, és győzte le a gótokat (ZOSIMOS V. 45, 6; VÁCZI 1986, 74). Philostorgios sokkal jelentősebb létszámadatot közöl, szerinte 425-ben Aetius jóvoltából 60 ezer hun harcos jelent meg Itáliában (PHILOSTORGIOS XII. 14). A legnagyobb számadat Iordanesnél olvasható, aki 451-ben 500 ezer főre teszi a Mauriacumnál felvonuló hun sereg létszámát (IORDANES, *Getica* 182. vö. Kiss 2005, 78).¹³² Szintén Iordanesnél található egy számadat, ami szerint a nedaói csatában 30 ezer hun és velük szövetséges harcos esett el (IORDANES, *Getica* 262. vö. Kiss 2005, 94). Thompson szerint a felsorolt források adatai erősen túlzóak, úgy véli, hogy a római provinciákba betörő hun csapatok, valamint a rómaiak által felbérelt hun zsoldos csapatok létszáma nem lehetett 1200 főnél több. A 425-ben Itáliába vonuló hun sereg esetében pedig a 6000 főt feltételez. Thompson teljesen irreálisnak tartja Iordanesnek a mauriacumi csatánál említett létszámadatát (THOMPSON 2003, 50–51). Bóna István ez utóbbi esemény kapcsán maximum 30–50 ezer fős hadsereglétszámot rekonstruált (BÓNA 1993a, 86). Bernard S. Bachrach hasonlóan 40–50 ezer fős hun sereget feltételez a mauriacumi csata kapcsán (BACHRACH 1994, 64–67).¹³³ Tekintetbe véve, hogy egy ekkora seregnek mekkora ellátásra, utánpótlásra van szüksége, Kiss P. Attila ezzel szemben azt hangsúlyozta, jóval kevesebben vehettek részt ebben a hadjáratban (KISS P. 2010a, 152). A nedaói csata leírásakor Iordanes által megemléített 30 ezer elesett hun harcos számadatából Nikonorov úgy véli, hogy a csatában részt vett teljes hun hadsereg 45–60 ezer fős lehetett (NIKONOROV 2010a, 281).¹³⁴ A steppei nomád népek hadi szerveződése tízes rendszeren alapult, hasonlóan más népekhez a hadseregük századokból, ezredek, tízezredek, százévezredek, százévezredek, tízezeres, százévezredek, százévezredek épült fel, ez utóbbi török neve a *tümen* (ZIMONYI 2004, 108;

¹³² Bár maga a gót származású szerző is bizonytalanok tűnik a számadat kapcsán: „*Azt beszélnek, hogy serege 500 000 fő volt.*” (IORDANES, *Getica* 182. vö. Kiss 2005, 78)

¹³³ Bachrach úgy véli, hogy az ellenfél esetében a vizigót sereg 20–25 ezer, a római sereg pedig 25–35 ezer fős lehetett (BACHRACH 1994, 62).

¹³⁴ Veszprémy László a középkori forrásokat hadászati szempontból megvizsgálva az európai hadviselés kapcsán kiemelte, hogy Vegetius munkásságát követően a 16. századdal bezárólag nem rendelkezünk hadászati munkával (kivéve a Bizánci Birodalmat), és csak olyan források állnak a rendelkezésünkre, melyek lejegyzői hadászati nem voltak jártasak. Ezekből a forrásokból kitűnő létszámadatok rendkívül bizonytalanok, nehezen értelmezhetőek (VESZPRÉMY 2000, 106–117; VESZPRÉMY 2006, 517–523). A korszak hadilétszámra vonatkozólag összehasonlításképpen érdemes megemlíteni a 4. század végén, 5. század első felében élt szerző, Vegetius hadászati munkáját, melyből kiderül, hogy a római sereg kisebb hadjáratoknál 10 ezer gyalogosból és 2000 lovasból, nagyobb hadjáratok esetében 20 ezer gyalogosból és 4000 főnyi lovasságból állt (VEGETIUS III. 1. vö. Várady 1963, 798).

ZIMONYI 2005, 89–90). A hunok esetében is ezt a hadi szerveződést feltételezhetjük. Érdekes egy eddig az adott témában kevésbé idézett forrást is bevonni a hunok hadszervezetének és hadserege létszámának a vizsgálatába.¹³⁵ A kései keletkezésű skandináv *Hervar és Heidrik sagában* (*Hervarar saga ok Heiðreks*) a hunok és a gótok között a 4. században lezajlott háború olvasható. A forrás szerint a hunok az összes 12 év feletti férfit toborozták a háborúba, és részletesen megemlékezik a hunok hadszervezetéről: a legnagyobb egység a *fylki*, melyből hat van,¹³⁶ minden fylki 5–5 ezredet tartalmaz, és minden ezredben 13 század található. Egy századot pedig négyszer 40 harcos alkot (TOLKIEN 1960, 52). Tehát a forrásban található információk alapján egyértelműen megállapítható, hogy a hunok hadi szerveződése is tízes rendszeren alapult. Világosan fellelhető benne a század és az ezred. A skandináv sagában a hun hadsereg legnagyobb egysége *fylki* néven szerepel. Az ógermán nyelvben ez a kifejezés zászlóalj, hadrendet, harci alakulatot jelentett (RANCE 2004, 288; SPROSTON 2012). Ha figyelembe vesszük, hogy a forrás szerint ez a terminus a hunoknál a legnagyobb, az ezred után következő hadi egységet jelentette, és hogy a nomád népek seregeinek hadi szerveződésében a legnagyobb egység a tízezred, vagyis a *tümen* volt, akkor úgy tűnik, hogy a skandináv sagában található *fylki* kifejezés a tízezredre vonatkozik. Ezen a forráson kívül még néhány nomád nép esetében van adatunk a *tümen* létszámára vonatkozólag, amelyekből kiderül, hogy csak a legritkább esetben alkothattak 10 ezer harcost egy *tümen* (ZIMONYI 2004, 108; ZIMONYI 2005, 89–90).¹³⁷ A skandináv saga szerint a hun hadseregben egy század 160 főt, egy ezred 2080 főt, egy tízezred pedig 10 400 főt foglalt magába. Az ezredeknél a saga szerzője kiemeli, hogy 1000 főnél nem lehetett kisebb a számuk (TOLKIEN 1960, 52). Ezek a számadatok azért meglepők, mert az eddig ismert, nomád népek *tümen*jeire vonatkozó adatok szerint nagyon ritka volt az a jelenség, hogy egy *tümen* ténylegesen 10 ezer harcost tartalmazott. A vizsgált forrásban pedig a század, ezred és a tízezred is nemhogy kevesebb, hanem több harcost foglalt magába. A skandináv elbeszélés szerint tehát a hun hadsereg teljes létszáma 62 400 fő volt. Annak ellenére, hogy a hunok jelentős hadjáratairól,

¹³⁵ Wolfram és Nikonorov hívta fel a figyelmet a forrásra a hunok hadszervezete kapcsán (WOLFRAM 1990, 107, WOLFRAM 1993, 13; NIKONOROV 2002, 239; NIKONOROV 2010a, 280).

¹³⁶ Az egyik átirat szerint a hun hadsereg 33 *fylk*ből állt, ezt azonban másolói hibaként tartják számon, és a fent nevezett adatot fogadja el a kutatás főként (TOLKIEN 1960, 52).

¹³⁷ A hiung-nu államszervezet kapcsán a *Si-ki* 11. fejezete emlékezik meg arról, hogy a 24 udvari főméltóságok 10–10 ezer lovas parancsnokai is voltak. A kínai forrás kiemeli, hogy közülük csak a legelőkelőbbek tízezrede tartalmaz ténylegesen 10 ezer harcost, a többség csak pár ezer lovassal bírt (BARFIELD 1992, 38; SZEMA-KIEN vő. Du Yaxiong–Horváth 1997, 39). A mongol korban a kínai források szerint háromféle *tümen* figyelhető meg: a nagy legalább 7000 főt, a közepes, amely minimálisan 5000 főt, a kicsi pedig legalább 3000 harcost foglalt magába (ALLSEN 1987, 193).

csatáiról (Mauriacum, Nedao) megemlékező latin és görög nyelvű forrásokból kikövetkeztetett számadatok (Bóna, Bachrach, Nikonorov) összecsengenek a skandináv sagával, óvatosan kell kezelni ezt a számadatot, tekintetbe véve, hogy kései forrásról van szó, és a középkori források számadatai legtöbbször inkább megbízhatatlanok, mint hitelesek.¹³⁸

3. 2. 2. 2. Katonai jeladások

A kortárs Vegetius a katonai jeladásoknak három fajtáját különítette el: hangjeleket, félhangjeleket és némajeleket. Vegetius e terminusok közül a hangjelek alatt az emberi hangot, félhang esetében a hangszerekkel vagy egyéb tárgyakkal kiadott hangjelzést értette, valamint a hadijelvényeket, eszközöket sorolta a némajelekhez. Ezek a típusok a nomád népek esetében is megfigyelhetők.

A hangjeleket az éjszakai őrségben és a harcban is alkalmazták. Erre vonatkozóan a hunoknál négy forrásban találunk utalást (AMMIANUS MARCELLINUS XXXI, 2, 8; IORDANES, *Getica* 212; Pseudo-Kallisthenes 264, Pseudo-Ephraem (189) 6. vö. KMOŠKÓ 2004, 77, 85), az auktorok által leírt kiabálások és üvöltések esetében feltételezhető, hogy a hun egységek közötti kommunikációra is szolgálhattak.

Vegetius félhangjeleknek nevezte a trombitán, kürtön vagy harsonán kiadott jeleket (VEGETIUS II. 22. vö. Várady 1963, 791–792). A hun hadsereg kürthasználata a mauriacumi csatát megörökítő forrásokban találunk adatot, mindkét forrás *tubae* terminussal jelöli ezt az eszközt (IORDANES, *Getica* 212; PAULUS DIACONUS, *Historia Romana* XIV. 7). Tehát a hunok esetében megfigyelhető harc közbeni kiáltásokat, hangadásokat és a kürtjeleket nem csak az ellenség megfélemlítésére alkalmazhatták, mint azt Nikonorov hangsúlyozta (NIKONOROV 2010a, 279–280). Ezek egyrészt saját „harci kedvük feltüzelésére is szolgálhattak”, másrészt pedig a hun hadseregen belüli

¹³⁸ Összehasonlításképpen érdemes kitérni röviden a korszak római hadseregének létszámára vonatkozó adatokra is. Vegetius szerint kisebb háborúk esetében a rómaiak általában körülbelül 10 ezer gyalogost és 2000 lovaszt vetettek be. Nagyobb volumenű hadjáratokban körülbelül 20 ezer főnyi gyalogság és 4000 főnyi lovasság vett részt (VEGETIUS II. 1. vö. Várady 1963, 798–799).

csapat egységek közötti kommunikációra, katonai jelzések továbbítására¹³⁹ is alkalmazhatták ezeket.¹⁴⁰

Vegetius a némajelek közé a lobogókat, zászlókat, lovassági zászlócskákat¹⁴¹ sorolta (VEGETIUS II. 22. vö. Várady 1963, 791–792). Erre azonban a hunok esetében nincs adatunk, azonban feltételezhető a használatuk náluk is, ugyanis a nomád népek esetében széles körben elterjedtek voltak (GÖCKENJAN 2004, 62–64).

3. 2. 2. 3. Pszichológiai hadviselés

Több nomád nép esetében tetten érhető a pszichológiai hadviselés bevetése, bár a legtöbb esetben megfigyelhető, hogy az auctorok főként toposzokat használnak. A pszichológiai hadviselésnek kétféle formája tükröződik ki az írott forrásokból: egyrészt a megjelenésükkel teheték félelmetessé magukat a nomádok, másrészt csata közben adhattak ki olyan félelmetes hangokat, zajokat, melyekkel megrémíthették az ellenséget.¹⁴²

Az előbbi esetben több forrás egybehangzóan arról tudósít minket, hogy a hunok csúnyák, arcuk félelmetes, deformált, egymástól távoluló szemük és lapos orruk van, még csecsemőkorban összevagdossák az arcukat, hogy az arcszörzetük ne nőjön ki (AMMIANUS MARCELLINUS XXXI, 2, 2–3; CLAUDIANUS I, 325–327; V, 270; SIDONIUS, *Carmina* II, 245–257; IORDANES, *Getica* 127–128).¹⁴³ Ezek a forrásrészletek a hunok harcmódjára nézve semmiféle információt nem hordoznak, elsősorban a nomádokról kialakított toposzokat tükrözik, valamint azt, hogy a valószínűleg mongoloid nagyraszshoz tartozó

¹³⁹ Gardizi a besenyők esetében említ ilyen marhaszarvból készült kürtöket, melyeket harc közben szólaltattak meg. Ezenkívül még Al-Bakri is megemlékezik a besenyők kürtjéről (GÖCKENJAN–ZIMONYI 2001, 165, 222). A honfoglaló magyaroknál Ekkehard munkájából egyértelműen kitűnik, hogy a kürtöket katonai jelzésre használták (Ekkehard 3. vö. HKIF 251–252).

¹⁴⁰ Vegetius emellett a római hadsereg estében hangsúlyozza a kürtök, harsonák és trombiták hadba hívó, visszavonulást jelző, valamint csata közbeni instrukciók jelzésére szolgáló szerepét (VEGETIUS II. 22. vö. Várady 1963, 791–792).

¹⁴¹ Ezenkívül ebben a kategóriában Vegetius megemlíti még az ostorokat is, amelyeket szerinte a barbárok használhattak. Ez alapján feltételezhető, hogy a hunok is alkalmazhatták jelzésre ezt a tipikusan lovassági eszközt. (Bár megjegyzendő, hogy Vegetius természetesen nem csak a nomádokat sorolta a barbárok közé (VEGETIUS II. 22. vö. Várady 1963, 791–792).

¹⁴² Az avarok esetében találunk ilyen példát: lásd az avar fejezetben vázolt harcmódot.

¹⁴³ Sidonius ezek mellett még megemlítette a koponyatorzítást is (SIDONIUS, *Carmina* II. 245–246). A római költő által leírt szokás a régészeti anyagban is tetten érhető, a Kárpát-medencében a 4. század végére datálható a koponyatorzítás szokásának az elterjedése, de az ezt megelőző és ezt követő időszakban is megfigyelhető. A torzított koponyák többsége azonban a 4–7. század közötti időszakra datálható (JÓZSA 2006, 109).

férfiak sajátosságai mennyire idegenek voltak a szerzőink számára (BÓNA 1993a, 28; KISS 2005, 133–134).¹⁴⁴

Ami ez utóbbit illeti, a hunok harci kiáltásokkal és kürtök (*tubae*) hangjával is próbálták megfélemlíteni az ellenséget (NIKONOROV 2010a, 279–280), erre utal Ammianus Marcellinus, Iordanes és Paulus Diaconus híradása (AMMIANUS MARCELLINUS XXXI, 2, 8; IORDANES, *Getica* 212; PAULUS DIACONUS, *Historia Romana* XIV. 7). Ehhez kapcsolódhat még két szír forrásban található adat, mely szerint a hunok félelmetesen üvöltenek, hangjuk az oroszán hangjához hasonlítható (Pseudo-Kallisthenes 264, Pseudo-Ephraem (189) 6. vö. K MOSKÓ 2004, 77, 85).

Ezenkívül még a pszichológiai hadviselés egy formájának tekinthető az arra irányuló kísérlet is, hogy nagyobb létszámúnak próbálják feltüntetni a hadsereget az ellenség szemében, mint amekkora valójában.¹⁴⁵ A hunoknál ehhez kapcsolódóan arra is találunk példát, hogy annak érdekében, hogy nagyobb létszámúnak látszódjon a hadsereg, varázslási praktikákhoz is folyamodtak. A két szír szerző örökítette meg a történetet, miszerint ez a sötét lelkű, elvetemült nomád nép szörnyű cselekedetre képes annak érdekében, hogy nagyobb létszámúnak tűnjön a serege. Megfőtt magzat feloldódott testét vízzel összekeverték, és ebbe a folyadékba mártották fegyvereiket (kardot, íjat, nyilat, lándzsát), és ennek a folyadéknak a hatására százezer lovasnak tűntek a külső szemlélő számára: „minden száz ember önáluk olyannak látszik, mint álló ördögök százezer tábora.”¹⁴⁶ Mert varázslataik nagyobbak az összes királyságokéinál” (Pseudo-Kallisthenes 265, vö. K MOSKÓ 2004, 77).¹⁴⁷

¹⁴⁴ Hasonló jellemzést találunk a mongolora vonatkozóan, Plano Carpini részletesebb jellemzést ad: „...szemük köze és arcuk szélesebb, mint másoké. Arccsontjuk erősen kiugrik állukhoz viszonyítva, orruk lapos és kicsi, szemük apró és szemkivágásuk egészen szemöldökükig emelkedik” (Plano Carpini II. 2. vö. GYÖRFFY 1965, 60). A hunok kapcsán azonban megjegyzendő, hogy a hunokhoz köthető embertani anyag az antropológiai vizsgálatok alapján főként europid vonásokat tükröz, csak kis részük sorolható mongolidokhoz (BÓNA 1993, 28).

¹⁴⁵ Erre vonatkozóan két szír forrásban található adat felhasználásának a lehetősége is felmerülhet, miszerint minden harcost 2–3 ménes kísért (Pseudo-Kallisthenes 264, Pseudo-Ephraem (189) 6. vö. K MOSKÓ 2004, 77, 85). Az auktorok azonban ebben az esetben a 'ménes' kifejezést csak átvitt értelemben használták: „minden hun harcos egész sereg hadifogyót hajt, mint valami ménest” (K MOSKÓ 2004, 77, 85).

¹⁴⁶ Pseudo-Ephraem munkájában hatezernyi sokadalom található (Pseudo-Ephraem 6. vö. K MOSKÓ 2004, 77, 85).

¹⁴⁷ Hasonló történet maradt fenn Theophanesnél a muszlimok Pergamos elleni, 716-os ostroma kapcsán (THEOPHANES 6208. vö. Turtledove 1982, 85).

3. 2. 2. 4. A tábor védelme

A nomád népek esetében több helyen találunk utalást arra, hogy a felvonuló hadsereg táborának a védelméről is gondoskodtak.¹⁴⁸ A hunoknál a mauriacumi csata esetében figyelhető meg Iordanes munkájában, hogy Attila a hadsereg táborát szekérsáncsal övezte.¹⁴⁹ A csata második szakaszában a szorongatott helyzetükben ide vonta vissza a hunokat Attila. A támadó gót–római sereget nyílzáporral tartották távol a sáncról (IORDANES, *Getica* 210. vö. Kiss 2005, 83). A szekerekből összeállított, táborvédelemre szolgáló sánc nagyon gyakori jelenség a nomád népek körében, némely esetben megfigyelhető, hogy a szekerek tetejére a hatékonyság érdekében paliszádfalakat is húztak.¹⁵⁰

3. 2. 3. A hadsereg egységei

Az írott források (és a régészeti leletek szerint is) egyértelműen a könnyűfegyverzetű lovasság túlsúlyát és jelentőségét hangsúlyozzák. Emellett azért érdemes megvizsgálni az auktorkok híradásait, hogy rendelkezhetett-e a hun hadsereg elővéddel, nehézfegyverzetű lovassággal, gyalogsággal, és alkalmazhatott-e ostromtechnikát az erődített helyek bevételekor; valamint a hun uralkodó kíséretét alkothatták-e testőrök, és ha igen, akkor milyen szerepük lehetett a hun nagykirály környezetében.

A hunok, hasonlóan más nomád (és nem nomád) népek könnyűfegyverzetű lovasságához, a nyílzáporral, a színlelt megfutamodás taktikájával stb. elsősorban azt akarták elérni, hogy az ellenség egységes, zárt harcvonalát megbontsák, szétzilálják, ezáltal könnyebben legyőzhessék az ellenfelet. A hunoknál is valószínűsíthető, hogy a legtöbbször

¹⁴⁸ A szabiroknál Agathias munkájában megfigyelhető, hogy hadseregüknek erődített táboruk (καράκωμα) volt (AGATHIAS III. 18, 4). A muszlim források a kazárok esetében arról számolnak be, hogy a kazár harcosok mindegyike egy-egy karót vitt magával, a kiszemelt tábor helyén ezeket szorosan egymás mellé verték le, és tetejükre a pajzsukat rögzítették. Ez által egy védőfalat vontak a tábor köré (KMOSKÓ 2000, 255; GOLDEN 2002, 138). A kelet-európai nomád népek táborainak védelmével kapcsolatban lásd POLGÁR 1998, 45–53.

¹⁴⁹ Egy még későbbi auktornál, Paulus Diaconusnál is olvasható ez a védelmi mód ugyanezen esemény kapcsán (PAULUS DIACONS, *Historia Romana* XIV. 7). Iordanes „... castrorum, quam plaustri vallatum” kifejezéssel jelöli (IORDANES, *Getica* 210), Paulus Diaconus pedig a „plaustorum munimenta” terminust használja a szekérsáncra (PAULUS DIACONS, *Historia Romana* XIV. 7).

¹⁵⁰ Már a hiung-nuknál is megfigyelhető ez a táborvédelmi mód, amikor is több kocsiból egy szekérvárat hoztak létre (KOLLAUTZ–MIYAKAWA 1970, 43). Ekkehard a honfoglaló magyarok esetében említi meg, hogy a szekereiket körben állították fel, emellett éjszaka őrök is vigyázták a táborra (Ekkehard 3. vö. HKIF 251). Hasonló szekérsánc figyelhető meg a besenyőknél az 1091-es lebnunioni csatában a bizánciak és a kunok ellenében (ANNA KOMNENA VIII. 5. vö. Sewter 1979, 257; KOVÁCS 2009, 279). A besenyők és kunok 1122-es közös Bizánci Birodalom ellen irányuló támadásakor pedig paliszáddal megerősített szekérsáncot hoztak létre (KOVÁCS 2012, 204).

nem egységes, zárt hadrendbe állnak föl, hanem kisebb csapategységek egymástól függetlenül, de mégis összhangban hajtották végre a különböző taktikai utasításokat. Erre utalhat például Szent Jeromos egyik levelében vagy Ammianus Marcellinus történeti munkájában azzal, hogy a hunok ide-oda száguldozásairól, hirtelen szétszóródásairól, szétfutásairól számolnak be (HIERONYMUS LXVII. 8. vö. Adamik–Puskely–Takács 2005, 357; AMMIANUS MARCELLINUS XXXI. 2, 8. vö. Szepesy 1993, 587).¹⁵¹ Csak az után bonyolódtak közelharcba, hogy sikerült megbontaniuk az ellenfél hadrendjét, ekkor főként karddal és pányvával harcoltak (NIKONOROV 2002, 262; NIKONOROV 2010a, 274). Ekkor vethették be a nehézfegyverzetű lovasságukat is.

3. 2. 3. 1. Elővéd

Más népekhez hasonlóan a nomád népek hadseregében is fontos szerepet töltött be az elővéd.¹⁵² Ennek a fősereg biztosítására előreküldött kisebb egységnek fő feladata a fősereg megóvása az ellenség meglepetésszerű támadásától, másrészt pedig kedvező viszonyok teremtése volt a fősereg számára. A nomád népeknél az elővéd szerepét elsősorban az alávetett segédnépek látták el,¹⁵³ de szerveződhetett saját harcosaikból is.¹⁵⁴ A hunok esetében egyetlen auctor, Iordanes utal az elővédjükre, amikor is a mauriacumi csatában egy alávetett segédnép, a gepidák csaptak össze a csatát megelőző éjjelen a római–gót szövetséges frankokkal. A forrás szerint 15 ezer frank és gepida esett el ebben az ütközetben (IORDANES, *Getica* 217. vö. Kiss 2005, 85).¹⁵⁵

¹⁵¹ Hasonlóan fogalmazza meg ezt a jelenséget például a honfoglaló magyarok harcmodora kapcsán Regino (Regino vö. HKIF 198).

¹⁵² Biborbanszületett Konstantin *De administrando imperio* című munkájának egy utalásából kitűnik, hogy a honfoglaló magyarok seregében a kabarok töltötték be az elővéd szerepét (KONSTANTINOS PORPHYROGENNÉTOS 39. vö. Moravcsik 2003, 175). A mongolok esetében viszont egyértelműen tetten érhető az elővéd, melynek a feladata a felderítés és a fősereg biztosítása volt (Plano Carpini VI. 11. vö. GYÖRFFY 1965, 80; MARCO POLO I. 54. vö. Vajda 1984).

¹⁵³ Például a honfoglaló magyaroknál a kabarok (KONSTANTINOS PORPHYROGENNÉTOS 39. vö. Moravcsik 2003, 175).

¹⁵⁴ Erre jó példát találunk Hérodotosz történeti munkájában: a szkíták a területeikre benyomuló Dareiosz serege ellenében a legkiválóbb lovasaikból szerveztek elővédcsapatot. Ennek az egységnek az volt a feladata, hogy a perzsák előtt „járjanak”, és a felperzselt föld taktikáját alkalmazták ellenük (HÉRODOTOS IV. 121–122. vö. Muraközi 2000, 308)

¹⁵⁵ Kiss P. Attila szerint ez a gepida egység nem tekinthető a hun sereg elővédjének, ugyanis úgy véli, Iordanes azt akarta hangsúlyozni ezzel a leírással is, hogy milyen hatalmas volt a harc ebben a csatában (KISS P. 2010a, 153).

3. 2. 3. 2. Könnyűfegyverzetű lovasság

A hunok harcmódorát általánosan jellemző források elsősorban a könnyűfegyverzetű lovasíjász jellegüket hangsúlyozták.¹⁵⁶ Az érintett auktorok munkájukban egyrészt elsősorban azokat a harcászati elemeket emelték ki, melyek ismeretlenek, idegenek voltak számukra, és ezzel párhuzamosan felhasználták a korábbi korok nomád népeiről szóló leírásokat (például Hérodotost),¹⁵⁷ melyekből legtöbbször inkább általános, mint egyedi kép bontakozik ki a hunok hadviselésére. A korabeli szerzők antik toposzokat felhasználva többségében erősen túlzó módon jelenítik meg a hunok lovasságát (GIEBAUF 2004, 26–37).¹⁵⁸ Mint valamennyi nomád nép életének minden területén, a hunok esetében is fontos szerepet töltöttek be a lovak.¹⁵⁹ Antik toposzokat felhasználva a kútfők hangsúlyozták, hogy ez a nomád nép állandóan a lovon ül, és minden tevékenységét a ló hátán végzi,¹⁶⁰ valamint a hunok kiváló lovaglótudását kiemelve kentaurokként ábrázolják őket.¹⁶¹ Ammianus Marcellinus kiemeli a hunok nyilazásának a jelentőségét, félelmetességét (AMMIANUS MARCELLINUS XXXI. 2, 9. vö. Szepesy 1993, 587). Hasonló véleményen van Sidonius, aki szerint a hunok a legjobb íjászok (SIDONIUS, *Carmina* II. 262–265).

¹⁵⁶ A Hun Birodalom bukásához képest jóval később élt 6. századi szerző, Prokopios a bizánci seregben lévő „hun” (vagyis nomád) egységek esetében is a lovasíjász-tudásukat emelte ki (KAEGI 1990, 71).

¹⁵⁷ Például Szent Jeromos a hunokat azonosnak véli Hérodotosz szkitáival (HIERONYMUS LXVII. 8. vö. Adamik–Puskely–Takács 2005, 357).

¹⁵⁸ Giebauf az íj és a ló szerepének, a lovas és a ló közötti kapcsolatának, valamint a haditaktikai elemek bemutatásával számos példán keresztül ábrázolja, hogy a kortárs források szerzői – felhasználva korábbi auktorok híradásait – hogyan jelenítették meg a számukra idegen, „primitív” nomád népek életmódban, kultúrában és a harcmódorban tetten érhető különbségeit (GIEBAUF 2004, 26–33).

¹⁵⁹ Ammianus Marcellinus és Szent Jeromos ahogy a hun harcosokat, úgy a lovaikat is eléggé negatív színben tüntetik fel. Ammianus szerint a hunok hátsulovai csúfak (AMMIANUS MARCELLINUS XXXI. 2, 6). Az említett auktorok bár toposzokkal élnek a hunokra vonatkozólag, ennek ellenére ebben az esetben állításuk valószínűleg megállja a helyét. Ugyanis ebben az időszakban az eurázsiai steppén általánosan elterjedtek voltak a szívós, gyors járású, alacsony marmagasságú lovak, amelyek ugyanakkor nagyfejűek, vastag és rövid lábúak, puffadt hasúak voltak (PALÁDI-KOVÁCS 1997, 101; BARTOSIEWICZ 2009, 76–78). Vegetius egyik munkájában a hunok rideg állattartására vonatkozóan találunk adatot: télen is kint legeltetik a lovaikat a szabadban. Véleménye szerint a „barbárok” lovai ennél fogva sokkal ellenállóbbak és szívósabbak, mint a rómaiak lovai. Ezek a lovak az auktor szerint nagyfejűek, kidülledt szeműek, keskeny orrlyukkal rendelkeznek, széles állkapcsuk van, a nyakuk pedig erős és merev, sörényük a térdükig ér. Úgy véli továbbá, hogy a bordáik nagyok, hátuk görbe (VEGETIUS, *Mulomedicinae* II. Prologus; KÁKÓCZKI 2012, 29–30; Vegetius, *Mulomedicinae* IV. vö. BACHRACH 1984, 11). Szent Jeromos úgy érzékeltette a római és a hun lovak közötti különbséget, hogy az előbbit *equine* (ló), az utóbbit pedig *caballin* (gebe) nevezte (HIERONYMUS LX. 17). A hunok lószerszámzatára lásd BÓNA 1993, 167; BÓNA et al. 1993, 22; ZASZECKAJA 1994, 40–49; KULCSÁR–ISTVÁNOVITS 2013, 1–6; KULCSÁR–ISTVÁNOVITS 2014, 269–278.

¹⁶⁰ Ammianus Marcellinus és Zosimos szerint a hunok állandóan lóháton vannak, ott is alszanak, esznek, isznak és egyéb ügyeiket is ott végzik (AMMIANUS MARCELLINUS XXXI. 2, 6–7. vö. Szepesy 1993, 587; ZOSIMOS IV. 20, 4. vö. Rebenich 1990, 169).

¹⁶¹ Claudianus a *nubigena* szót használja a hunokra (CLAUDIANUS I. 329–330), Ammianus Marcellinus pedig azt hangsúlyozza, hogy a hunok szinte oda vannak növe a lovaikra (AMMIANUS MARCELLINUS XXXI. 2, 6. vö. Szepesy 1993, 586). Sidonius is azt emeli ki, hogy a hun lovas annyira szilárdan ült a lován, mintha együtt születtek volna (SIDONIUS, *Carmina* II. 262–265).

Olympiodoros a hun vezérek esetében a kiváló íjásztudásukat emeli ki (OLYMPIODOROS 19. vö. BLOCKLEY 1983, 182–183). Iordanes úgy véli, hogy a hunok testalkatukból kifolyólag alkalmasak az íjzásra (IORDANES, *Getica* 128. vö. Kiss 2005, 68). Amellett, hogy a hunok általános jellemzésénél elsősorban az íj és a nyíl használatát emelik ki a kútfők, nagyon kevés olyan forrás áll a rendelkezésünkre, mely csatajelenetek kapcsán említi meg ezt a fegyvert. Erre vonatkozó példa Iordanes történeti munkájában található, miszerint a 376-ban a hunoktól függetlenedni akaró Venetharius keleti gót uralkodót Balamber a gótok elleni hadjárata során fejbe lőtte nyilával (IORDANES, *Getica* 249 vö. Kiss 2005, 91), valamint az Al-Duna vidéki „szkítákat” színlelt megfutamodás taktikájával győzték le (ZOSIMOS IV. 20, 4. vö. Rebenich 1990, 169). Az írott források adataiból úgy tűnik, hogy a hun könnyűfegyverzetű lovasság legyőzhetetlen lehetett, azonban néhány példa utal az ellenkezőjére is. Meglepő módon ugyanazzal a taktikai elemmel arattak teljes győzelmet a hunok felett a perzsa területek elleni hadjáratuk során a perzsa hadsereg lovasíjászaik, akik hatalmas nyílzáport zúdítottak a betörő nomádokra (PRISKOS 11. 2, 607–611). Egy-egy sikeres hadjáratot követően a hazafelé tartó hun sereg zsákmánnyal megrakodva nehézkessé válhatott, és hirtelen rajtaütésszerű támadással könnyen le lehetett győzni. A hunok 443-as hadjáratuk során jelentős zsákmánnyal megrakodva érték el Asemos városát, a városbeliek azonban kihasználva azt, hogy a hunok a számottevő zsákmánytól és a sok hadifogolytól nehézkessé váltak, váratlanul megtámadták őket, teljes győzelmet arattak felettük (PRISKOS 9. 3, 39–53; THOMPSON 2003, 77–78).

A források többségében megtalálhatók azok az általános toposzok a hun hadviselést illetően, melyeket a későbbi korok nomád népeire is átvettek és használtak a korabeli szerzők. Ilyen taktikai elemek az ék alakban történő támadás, a színlelt megfutamodás, a rajtaütésszerű, lesből történő támadás és a bekerítés. Ezek a taktikai elemek nagyon tipikusak és széles körben megfigyelhetők az eurázsiai steppe nomád népeit említő forrásokban (GOLDEN 2002, 135–136). Ahhoz, hogy a hunok (és más nomád népek) a taktikai elemeket eredményesen végre tudják hajtani, fontos volt, hogy a támadásaik gyorsak legyenek, és a meglepetés erejével hassanak. Iordanes írja a délorosz steppén megjelenő hunokról, hogy forgószél módjára söpörték el az ott élő népeket (Iordanes, *Getica* 249. vö. KISS 2005, 91). Erre utalnak Ammianus, Sidonius Appolinaris valamint Pseudo-Aurelius Victor beszámolóik is (AMMIANUS MARCELLINUS XXXI. 2, 12; XXXI. 3, 1–2; SIDONIUS, *Carmina* VII. 248–250; AURELIUS VICTOR, *Epitomae de Caesaribus* XLVII, 3).

A hunok csatarendjére vonatkozólag kevés adat áll a rendelkezésünkre. Iordanestól a mauriacumi csata kapcsán csak annyit tudunk, hogy a római–gót sereg ellen felállt hun csapatnak volt jobb és bal szárnya, derékhada. A hunok a centrumban helyezkedtek el, míg a segédnépek az oldalszárnyakon kaptak szerepet (IORDANES, *Getica* 198. 199. vö. Kiss 2005, 81). Ammianus Marcellinus a hunok harcmodora kapcsán hangsúlyozza, hogy nem egységes arcvonalban állnak fel a csatában, hanem ék alakú rendben kezdték meg a harcot, több csapategységből álló, szétszóródó, laza csatarendben támadva (AMMIANUS MARCELLINUS XXXI. 2, 8. vö. Szepesy 1993, 587). Ez az ék alakban történő felállítás azonban nem tekinthető nomád specifikumnak, a germán nyelvű népek esetében is észlelhető a forrásokban. Ezenkívül hangsúlyozandó, hogy a nomád népek harcmodora kapcsán is kétféle kontextusban figyelhető meg. A források többsége szerint a korai időszakban a germán népek nem álltak fel egységes arcvonalban a csatákban, hanem ékekbe (*cuneus*) szerveződtek, és rövid ideig tartó rajtaütésszerű támadásokat intéztek, majd pedig hirtelen visszavonták a csapataikat, mielőtt az ellenségnek lett volna elég ideje az ellentámadásra.¹⁶² A germánok esetében általánosnak mondható az az álláspont, hogy ez az ékekben történő felállítás a germánok vérségi, nemzetségi vagy törzsi szerveződésen alapuló hadi felállítására utal (TODD 1972, 106; FERRILL 1986, 30; RANCE 2004, 292–293). A hunok mellett a nomád népek közül még az avarok esetében is megfigyelhető ez az ék alakú szerveződés. A hunok és avarok kapcsán is mindkét forrásból kitűnik, hogy szétszóródó, több egységből álló, laza csatarendről van szó (MAURIKIUS XI. 2, 16. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 83; AMMIANUS MARCELLINUS XXXI. 2, 8. vö. Szepesy 1993, 587).¹⁶³ Nikonorov hívta fel a figyelmet arra, hogy az ókori forrásokban feltűnő germánok ékekbe tömörülő osztagait párhuzamba lehetne állítani a nomád népek esetében megfigyelhető hasonló formációval. Vagyis a hunok és az avarok kapcsán is a nemzetségi, törzsi alapon szerveződő hadrendi egységekről lehet szó az ékek esetében (NIKONOROV 2002, 241–242; NIKONOROV 2010a, 273–274). Tehát az ókori germán népek, a hunok és az avarok hadi szerveződésénél egy általános sztereotípiát vetítenek ki az írott források az ék

¹⁶² Tacitus és Ammianus Marcellinus munkájában figyelhető meg, hogy a csatarendjük „ékekből” áll össze, ék alakú csoportokba fejlődve sorakoznak fel. Megfigyelhető, hogy rajtaütésszerű támadást intéztek az ellenféllel szemben, továbbá a cselből történő megfutamodás, majd újbóli támadás is jellemzi a harcmodorukat (TACITUS, *Germania* 6. vö. Borzsák 2001, 26; TACITUS, *Annales* 2. 45. vö. Borzsák 2001, 228; AMMIANUS MARCELLINUS XVI. 12, 20 vö. Szepesy 1993). A forrásokból azonban az is kitűnik, hogy ennél sokkal összetettebb volt a germánok harcmodora már a korai időszakban is (THOMPSON 1958, 2–29). Rance is kiemeli, hogy a germán csapatok egy kisebb része fegyverzete révén képes lehetett tömör, zárt csatarendet is létrehozni (RANCE 2004, 292–293).

¹⁶³ Ammianus Marcellinusnál a *cuneatim* (AMMIANUS MARCELLINUS XXXI. 2, 8), Maurikiosnál pedig a *κοῦνα* (MAURIKIUS XI. 2, 16) terminus található.

alakban történő felsorakozással, annyi különbséggel, hogy míg a germánoknál a gyalogságot hangsúlyozzák, addig a nomád népeknél a könnyűfegyverzetű lovasságot emelik ki.¹⁶⁴

A könnyűfegyverzetű lovasnomádok egyik legjellegzetesebb taktikai eleme, a színlelt visszavonulás is megfigyelhető a hunok harcmodorában.¹⁶⁵ Claudianus és Zosimos csak röviden utal a hunok ezen taktikájára: míg az előbbi szerző csak a hirtelen visszavonulást említi (CLAUDIANUS I. 331), addig az utóbbi auctor a hirtelen megfutamodás közben történő hátrafelé nyilazásról is megemlékezik (ZOSIMOS IV. 20. 4. vö. Rebenich 1990, 169). Agathias – aki ugyan csak közvetve utal a hunok e hadicselére – írja le részletesebben a taktika elemeit. I. Justinianus császár Narses hadvezére 552-ben a gótok ellen vetette be ezt a – ahogy Agathias nevezi – „hun taktikát”, amely szerint a bizánciak megfutamodást színleltek, s ezzel üldözésre ösztönözték az ellenséget. A bizánci sereg a hadvezérük jelére egyszer csak megfordult, és újból támadta az üldözőit. A meglepődött sereg ellen teljes győzelmet arattak (AGATHIAS I. 22. vö. Frendo 1975, 30–31).¹⁶⁶ Némely esetben a nomád népeknél ehhez a taktikához kapcsolódik az ellenség bekerítése is, azonban ez a hunoknál nem figyelhető meg.¹⁶⁷

¹⁶⁴ A nomád népeknél még egy másik kontextusban is feltűnik az ék alakú hadrend, ami például a szármatak és az alánok nehézfegyverzetű lovassága esetén figyelhető meg. Ezek a *cataphractariusok* főként a nehézfegyverzetű gyalogság ellen voltak a leginkább hatékonyak. Jellemző rájuk, hogy szoros, zárt hadrendben álltak fel, a céljuk főként az ellenfél harcvonalának az átszakítása vagy a bekerítése volt. Fő fegyverzetük a vértetzen kívül a hosszú döfőlándzsá volt. A stratégiai cél és az ellenfél sajátosságainak függvényében különféle hadrendben állhattak fel. Arrianos az alán *cataphractariusok*nál az ék alakzatot emelte ki. Tehát ez esetben, ellentétben a hunok és avarok ék alakú formációjával, szorosan zárt hadrenddel tudtak győzelmet elérni (HAZANOV 1968, 183; HAZANOV 1971, 78; MIELCZAREK 1993, 96). Arrianos nem a *cuneatim/κωννα* terminust használta, hanem az *ἔμβολον* kifejezéssel találkozunk az alánok taktikájával foglalkozó munkájában (ARRIANOS, *Taktike* 16. 6). Emellett még megjegyzendő, hogy a rómaiak harcmodorában is használták a zárt kialakítású ék alakú csatarendet (VEGETIUS 20. vö. Várady 1963, 829; AMMIANUS MARCELLINUS XVII. 13. vö. Szepesy 1993, 148).

¹⁶⁵ A színlelt visszavonulás taktikája már a hunok megjelenését megelőzően is ismert volt. Már valószínűleg Szema-Kien is erre utalhatott azzal a két mondatával, hogy a hiung-nuk nem tartják szégyennek a megfutamodást, valamint ügyesen tudják csalétekcsapatokkal kelepcébe csalni az ellenséget (SZEMA-KIEN vö. Du Yaxiong–Horváth 1997, 19, 41). Arrianos az alánok harcmodora kapcsán tanácsolja a rómaiaknak, hogy a megfutamodó alánokat a római lovasságnak csak egy része üldözze, másik része szigorú rendben kövesse, hogy az alánok cselvetése meg ne bontsa a hadrendjüket (ARRIANOS, *Ektaxis* vö. ALEMANY 2000, 80). Ez a harcmodor azonban nem tekinthető specifikusan nomád harcmodornak. A vízigótok a frankok ellenében vetették be sikeresen ezt a cselet. A bizánci sereg 554-ben a frankok ellen alkalmazta ezt a taktikát, vagy az 1066-os hastingsi csatában a normannok folyamodtak ilyen hadicselhez. Bachrach mutatott rá, hogy a bizánciak és a nyugat-európai népek a steppei nomádoktól vették át ezt a harcmodort, és a 11. századra széles körben elterjedt (BACHRACH 1971, 344–347). Veszprémy László úgy véli, hogy a színlelt visszavonulás taktikájának a bizánci és nyugat-európai világban történő meghonosodásában a steppei hatások mellett az Ószövetség és annak kommentárjai (például Szent Ágoston) is jelentős hatással lehettek (VESZPRÉMY 1991, 2–5).

¹⁶⁶ Marco Polo a mongolok harcmodora kapcsán részletesen leírja ezt a taktikát: „...Mivel nem tartják szégyennek megfutni a csatából, néha ezt is megteszik, majd miután a kívánt helyre csalogatták az ellenséget, futás közben gyorsan megfordulnak a nyeregben, és keményen nyilazni kezdenek az ellenségre, amivel nagy zűrzavart keltenek ... Tehát látszólagos megfutamodás közben is éppen olyan jól harcolnak, mintha szemtől

A hun sereg könnyűfegyverzetű lovasságának közelharcára is következtethetünk néhány forrásból, melyek szerint a hunok kardot, pányvát és esetleg lándzsát használhattak. Ammianus Marcellinus munkájából kiderül, hogy a közelharcban a karddal párhuzamosan alkalmazták a pányvákat; miközben az ellenség a kardcsapásokra figyelt, hirtelen pányvát vetettek rá (AMMIANUS MARCELLINUS XXXI. 2, 9–10. vö. Szepesy 1993, 587). Sozomenos egyházi munkájában a hunok pányvahasználatáról egy konkrét esetet örökített meg: Theotimosra, Tomis városának püspökére akart pányvát vetni egy hun férfi, azonban amikor felemelte jobb karját, hogy a pányvát bevesse, csoda történt, és a felemelt keze megmerevedett (SOZOMENOS VII, 26, 8). A forrásból a fegyver konkrét használata nem derül ki, más nomád népek esetében viszont eléggé részletes leírás is ismert a pányva használatát illetően. A hálós végű pányvák kapcsán Hérodotos emlékezik meg arról, hogy a sagartiusok az ellenséget megközelítették, és rávetették a hálóban végződő pányvájukat, majd pedig a hálóba beleakadt embert vagy lovat elhurcolták (HÉRODOTOS VII. 85. vö. Muraközi 2000, 485). Pausanias leírásából az egyszerű felépítésű lasszó használatáról kiderül, hogy a szarmaták megközelítik az ellenséget, rávetik a pányvájukat, aztán megfordítják a lovaikat, és visszavágtatnak, így rántják le az elfogott ellenséget a lovukról, és vonszolják maguk után (PAUSANIAS I. 21, 5. vö. Muraközi 2000, 34).¹⁶⁸ Sozomenos hunokra vonatkozó forrásrészlete kapcsán Maenchen-Helfen felvetette annak a lehetőségét, hogy mivel a Theotimus elleni akció előtt a hun férfi a pajzsára támaszkodott, szerinte a „barbár” gyalogosan próbálta pányvával elfogni Tomis városának püspökét (MAENCHEN-HELLEN 1997, 184). Ezzel szemben Nikonorov álláspontja a meggyőzőbb, aki szerint a pányvát a nomádok lóháton használták (NIKONOROV 2010a, 269). Ez utóbbi véleményt erősíti meg Pausanias munkájában a szarmaták, illetve a *Suda lexikon*ban a parthusok pányvahasználatának a leírása is (PAUSANIAS I. 21, 5. ford. Muraközy 2000, 34; SUDA 278).

szemben állnának az ellenséggel, mert hatalmas nyílfelhőket képesek kilőni, szembefordulva üldözőikkel, akik már azt képzeli, hogy megnyerték a csatát. Mikor a tatárok látják, hogy már sok embert és lovat elpusztítottak mérges nyilaikkal, felhagynak a futással, és teljes rendben, hangos kiáltásokkal ismét támadnak; így az ellenséget rövid idő alatt tönkre verik ... amikor az ellenség futni látja őket, és már azt képzeli, hogy megnyerte a csatát: tulajdonképpen akkor veszíti el.” (MARCO POLO I. 54. vö. Vajda 1984, 123)

¹⁶⁷ Maurikios az avarok esetében egyértelműen erről ír: a szétesett hadrendű sereg üldözőbe veszi a „szkítákat”, a leshelyről előtörő egységük hátba támadja őket, az üldözött csapat is hirtelen megfordul, és bekerítik az ellenfelet (MAURIKIOS II. 1, 11; IV. 2. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 81).

¹⁶⁸ Hasonló leírás található a *Suda lexikon*ban a parthusokról, akikről kiderül, hogy hadseregüknek külön pányvavetőik (σειροφόροι) vannak, aki közeledve az ellenséghez, rádobják pányvájukat, s aztán megfordítva a lovaikat visszavágtatnak magukkal hurcolva a foglyaikat (SUDA 942).

3. 2. 3. 3. Nehézfegyverzetű lovasság

A hun hadsereg nehézfegyverzetű lovasságára vonatkozóan viszonylag kevés adatunk van. Egyrészt utalhat ezek meglétére a forrásokban néhányszor említett vértzet (PACATUS XXXIII. 4; PAULINUS VI, 219–220; SIDONIUS, *Carmina* II. 253–257; VII. 289–292; ASTERIOS 9; MEROBAUDES 83–84). Felmerül a kérdés ezzel kapcsolatban, hogy vajon a harcosok páncélozottsága vagy pedig a támadófegyverzetük típusa határozza-e meg elsősorban azt, hogy nehézfegyverzetű lovasról van-e szó.¹⁶⁹ Másrészt Sidonius Apollinaris egyik költeményében maradt fenn egy összecsapás Avitus és a Litorius seregében harcoló hun között, ahol a résztvevők teljes páncélzatban (*thorax*) voltak. Sidonius Apollinaris leírásából úgy tűnik, hogy lóháton küzdöttek egymással, összecsapásuk során döfőlándzsát használtak (SIDONIUS, *Carmina* VII. 289–292). Maga a forrásrészlet a hun harcos esetében nem említ konkrétan fegyvertípust, csak Avitus kapcsán emlékezik meg pontosan a lándzsáról. Maenchen-Helfen úgy véli, hogy Avitusnak és a hunnak egyforma felszerelésük volt: vértzet és lándzsa (MAENCHEN-HELFFEN 1997,

¹⁶⁹ Hazanov a szarmata *cataphractarius*ok vizsgálata kapcsán jutott arra a következtetésre, hogy a harcosok harcmódorát elsősorban az határozza meg, hogy mely típusú támadófegyverzet használata mérvadó a taktikájukban (HAZANOV 1968, 180–191). Tehát a szarmata nehézfegyverzetű lovasság esetében, bár rendelkeztek íjjal, ennek ellenére a hosszú döfőlándzsa használata volt a meghatározó a harcmódorukban, így nehézfegyverzetű. Ezen elmélet alapján az ábrázolásokon látható lamellás fémvértzettel rendelkező, de ugyanakkor íjjal harcoló mongolok nehézfegyverzetű lovasságnak tekinthetők. Négyesi Lajos a 9–11. századi magyar sereg vizsgálata kapcsán hasonló véleményre jutott, mint Hazanov. Négyesi szerint is egy adott csapat egység harcmódorának meghatározásánál az alkalmazott „harceljárás” a meghatározó, nem pedig az, hogy milyen fegyverzetet visel a harcos (NÉGYESI 2000, 375–378). Ezzel az elmélettel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy vértzettel rendelkező, döntően könnyűfegyverzetű lovasságra jellemző támadófegyverzetet alkalmazó harcos mennyire képes a könnyűfegyverzetű lovasságra jellemző gyorsaságot, mozgékonyaságot, manővereket végrehajtani. Erre vonatkozóan Négyesi több átmeneti „kategóriába” sorolta Európa 9–11. századi lovasságát: helytálló lovasság, nehézlovasság, félnehézlovasság, portyázó lovasság, íjászok, szablyások. Ugyanakkor Négyesi is hangsúlyozza, hogy bár elméletben megfigyelhetők ezek az átmeneti kategóriák, addig gyakorlatban nem nagyon jellemzők (NÉGYESI 2000, 375–378). Szlanov az alánok nehézfegyverzetű lovasságának vizsgálata kapcsán lényegében Hazanovhoz és Négyesihez hasonló véleményt fogalmazott meg. Véleménye szerint az alánok nehézfegyverzetű lovassága esetében a meghatározó, hogy mindig szorosan zárt csatarendben támadtak. Tehát Szlanov emellett megemlíti, hogy a támadó taktikája mellett nagyon ritkán, vészhelyzetben defenzív taktikát is alkalmazott az alán nehézfegyverzetű lovasság. Ez esetben a hadrend jelentős mélységgel bírt azért, hogy a támadást vissza tudja verni (SZLANOV 2001). Ezzel szemben Hidán Csaba teljesen más véleményt fogalmazott meg ebben a kérdésben. Hidán a „keleti” és „nyugat-európai” harcmódort vetette össze. Számos példa felsorolása után alapvetően arra a véleményre jutott, hogy a nomádok esetében is megfigyelhető a páncélozottság: sisakok, sodrony- és pikkelypáncél és esetleg pajzsok használata. Ennek ellenére azonban a taktika egységesnek tekinthető a nomád népeknél: „...a távolsági harcot előbbre helyezik a zárt hadrendben való közelharcnál. ... lényeg azonban a nyilazáson, a folytonos mozgáson, cselfutáson, bekerítésen volt.” Nehéz egységes álláspontot kialakítani ebben a témában, mindenestre a nomád népeknél legtöbb esetben a fémvértzettel rendelkező, hosszú döfőlándzsát (esetleg kétélű kardot) használó, egységes zárt hadrendben harcoló katonai egységeket sorolhatjuk a nehézfegyverzetű lovassághoz. Emellett megállapíthatjuk, hogy az erős páncélozottság lényegében összefügg az általuk alkalmazott taktikai elemekkel. Nehézvértzetben nehezen kivitelezhető a könnyűfegyverzetű lovasságra jellemző mozgékonyaság, gyors, könnyed manőverezés, sokkal hatékonyabban tudtak harcolni egységes, szorosan zárt hadrendben.

180–181). Tehát a hun harcos is hosszú döfőlándzsával, páncéllal rendelkező nehézfegyverzetű lovas lehetett. Hazanov hangsúlyozta, hogy a hun hadsereg könnyű- és nehézfegyverzetű egységeket egyaránt felvonultatott. Úgy vélte, hogy írott források és régészeti adatok, ha gyér számban is, de alátámasztják ezt a feltevést. A hun hadsereg nehézfegyverzetű lovasságának eredetével kapcsolatban két lehetőséget említett meg. Egyrészt utalt arra, hogy a belső-ázsiai hiung-nuknál a kínai források és a régészeti anyag alátámasztják a nehézfegyverzetű lovasság jelenlétét. Másrészt az elsőként meghódított alánoktól vehették át ezt a nehézfegyverzetű lovasságot a hunok (HAZANOV 1971, 90). Hazanov emellett azonban hangsúlyozta, hogy az esetleg keletről „hozott” nehézfegyverzetű lovasság nagyon különbözött a szarmata, alán *cataphractarius*októl, nem volt akkora a jelentősége és hatékonysága (HAZANOV 1968, 189). Zaszecskaja is lehetségesnek tartja egy kis létszámú nehézfegyverzetű lovasság meglétét a hun hadseregben, de véleménye szerint a döntő szerep a harcászatukban a könnyűfegyverzetű lovasságnak jutott (ZASZECKAJA 1994, 39). A magyar kutatás is feltételez a hun vezetők környezetében – iráni mintára megjelenő – páncélos testőrséget (BÓNA et al. 1993, 16). Nikonorov ellenben teljesen más véleményt fogalmazott meg, szerinte a páncélra utaló írott források és régészeti leletek száma roppant gyér, így nem ért egyet azzal a nézettel, amely szerint a hun hadseregben lett volna nehézfegyverzetű lovasság is (NIKONOROV 2002, 293; NIKONOROV 2010a, 270).¹⁷⁰ A külső írott források és a régészeti források hiányossága azonban nem minden esetben jelentheti azt, hogy az adott népnek ne lenne bizonyos fegyvertípusa vagy bizonyos harcmodort képviselő hadiegysége. Erre vonatkozólag jó példát szolgáltat számunkra a belső forrásokkal is rendelkező türkök hadserege. A belső-ázsiai, török nyelvű nép esetében a kínai és a bizánci források főként a könnyűfegyverzetű lovasíjászokat hangsúlyozzák (KELLER 2004, 46–50).¹⁷¹ A külső írott forrásokkal párhuzamosan a türk kori régészeti anyagban ritka leletnek számít a vértet, és a lándzsa sem jellemző a leletanyagra (MOGILNYIKOV 1981, 37; BÁLINT 1989, 254). Ezzel szemben az orhoni sírfeliratok adataiból páncélos, főként hosszú döfőlándzsát használó türk harcos képe bontakozik ki (KELLER 2004, 50).¹⁷² Ezt támasztják alá a türk

¹⁷⁰ Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy míg a szarmata hadseregben az írott források a *cataphractarius*ok kapcsán kiemelik a hosszú döfőlándzsa jelentőségét és szerepét, addig a régészeti anyagban ritka leletnek számít a lándzsa (HAZANOV 1971, 44; SZIMONYENKO–LOBAJ 1991, 47).

¹⁷¹ Maurikios *Stratégikon* című hadászati munkája és a *Szui-su* szerint fő fegyverük az íj és a nyíl volt. Emellett még mindkét forrás megemlíti a türkök lándzsáit, kardját és vértetét is (MAURIKIOS XI. 2, 25; LIU 1958, 41).

¹⁷² Kül Tegin felirat K 32, 33, 36; É 5, 6. vö. BERTA 2004, 197, 203. A külső és belső források összevetése után úgy tűnik, hogy a külső források szerzői elsősorban arról a hadiegységről emlékeztek meg, ami

kori ábrázolások is, ahol többek között hosszú dőfőlándzsával ábrázolják a türk harcost (MOGILNYIKOV 1981, 126). A hun hadsereg esetében sem zárható ki teljesen, hogy a keletről jövő nomád nép hadserege magában foglalhatott kis létszámú nehézfegyverzetű lovasságra utaló elemeket is, ezeknek azonban a hatékonysága és jelentősége távol állhatott a rómaiak által jól ismert *cataphractariusokétól* (HAZANOV 1971, 90).

3. 2. 3. 4. Gyalogság

Az írott forrásokból hun hadseregen belül hun gyalogságra nincs adatunk (NIKONOROV 2002, 246).¹⁷³ Ammianus Marcellinus kiemeli, hogy a lábbelijük formátlansága miatt a gyalogos harcban teljesen járatlanok (AMMIANUS MARCELLINUS XXXI. 2, 6. vö. Szepesy 1993, 586). Zosimos és Szent Jeromos szerint is a hunok nem képesek gyalogosan harcolni (ZOSIMOS IV. 20; HIERONYMUS LX. 17. vö. Adamik–Puskely–Takács 2005, 268).¹⁷⁴

Lindner a hun hadsereg gyalogsága kapcsán arra az eredményre jutott, hogy a hunok harcmodora jelentős változáson ment át a 4. század második felétől az 5. század közepéig. Úgy vélte, hogy míg a 4. század második felében a délorosz steppén megjelenő hunok lovasnomád harcosok voltak, addig a Kárpát-medencébe beköltözve harcmodoruk átalakult. Míg a források a hunok korai időszakában kizárólag a lovas harcmodort hangsúlyozzák, addig az 5. században egyre kevesebbszer említik a hunok lovait. Lindner szerint abból kifolyólag történt ez a változás, hogy az Alföld – összehasonlítva az eurázsiai steppével – alkalmatlan volt a klasszikus lovasnomád életmód folytatására, így a hun lovasság kényszerűségből az 5. század közepére átalakult gyalogsággá (LINDNER 1981, 3–19; LINDNER 1982, 701–706). Nikonorov azonban több ponton is cáfolta Lindner véleményét.¹⁷⁵ Az orosz kutató elismeri, hogy Attila hadseregének szerkezeti felépítése

meghatározó lehetett a türk hadseregben és számukra idegen, ismeretlen volt. A belső források pedig a társadalom legfelsőbb rétegének (kagán, hadvezér stb.) harcmodoráról számoltak be.

¹⁷³ Maenchen-Helfen Sozomenos leírásából következtetett a hun gyalogságra (MAENCHEN-HELFFEN 1997, 184). Nikonorov azonban egyértelműen cáfolta Maenchen-Helfen elméletét (NIKONOROV 2010a, 269). Lásd bővebben a hun fegyverzet pajzsról szóló fejezetét.

¹⁷⁴ Erre vonatkozik még egy kései forrásban, a *Suda lexikon*ban található ἄκροσφαλεις kifejezés, melynek a magyarázatánál a botladozó járást a hunok gyalogjárásához hasonlította (SUDA 1019).

¹⁷⁵ Nikonorov szerint elfogadhatatlan az a logikai elképzelés, hogy mivel a források nem említik a hunokat lóháton, ezért egyértelműen gyalogos harcosok lettek volna. Emellett az orosz kutató néhány forrásrészletet is megemlít, melyek az 5. századi hun lovasság meglétét támasztják alá (IORDANES, *Getica* 213, 256. vö. Kiss 2005, 84, 93). Nikonorov úgy véli, hogy a hunok európai megjelenésekor – mivel az auktorok számára idegen volt az életmódjuk, a harcmodoruk – erőteljesen hangsúlyozták lovasságukat, lovaikat a korabeli források, azonban a későbbiek folyamán ez a jelenség már megszokottá vált, és nem tartották fontosnak kiemelni. Lindner azon érvére, hogy a magyar Alföld nem volt képes eltartani a hun hadsereg nagyszámú lóállományát, Nikonorov hangsúlyozta egyrészt, hogy a hunok fennhatósága alatt álló terület nemcsak az Alföld területében merült ki, hanem a Kárpátoktól keletre eső részeket is magában foglalta. Másrészt Lindner

jelentősen különbözött a korábbi hun hadsereg struktúrájától, melyet elsősorban a számottevő mennyiségű germán harcos beépülése okozott. Nikonorov hangsúlyozza, hogy nincs elegendő bizonyíték arra, hogy Attila hadseregének lovassága gyalogsággá alakult volna át (NIKONOROV 2002, 267–270; NIKONOROV 2010a, 278–279; NIKONOROV 2010b). Lindner véleménye tehát nem megalapozott a hun hadsereg összetétele kapcsán. A hun hadsereg forrásokból kitűnő gyalogsága elsősorban az alávetett (főként germán) segédnépek egy részéből szerveződhetett.¹⁷⁶ Ennek ellenére fontos hangsúlyozni, hogy bár a nomád népeknél a lovasság volt a meghatározó (és az írott források ezt hangsúlyozzák), ennek ellenére néhány esetben megfigyelhető a gyalogság jelenléte is. Erre jó példát szolgáltatnak számunkra a belső-ázsiai türkök¹⁷⁷ és a Kaukázus előterében élt szabirok.¹⁷⁸

3. 2. 3. 5. Testőrség

A nomád birodalmak esetében is megfigyelhető, hogy az uralkodó védelmére testőrséget szerveztek, mely a leglojálisabb és legjobb harcosokból tevődött össze. Nemcsak védte az uralkodót, hanem egyéb bizalmi feladatokat is ellátott a közvetlen környezetében. Ilyen testőrség létezett a szkíta,¹⁷⁹ a kazár¹⁸⁰ és a mongol uralkodó¹⁸¹ környezetében. A Hun

a magyar alföldi legelők eltartó képességére irányuló számításait felülbírálta. Nikonorov szerint Lindner számításainál jóval jelentősebb volt az Alföld legelőinek eltartó képessége (NIKONOROV 2002, 267–270; NIKONOROV 2010a, 278–279; NIKONOROV 2010b).

¹⁷⁶ Emellett azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy a germán népek esetében természetesen nemcsak gyalogsággal, hanem lovassággal is kell számolnunk (THOMPSON 1958, 5). Kiss P. Attila számos forrást sorol fel, melyek a gót hadsereg lovasságát emelik ki (KISS P. 2010a, 154).

¹⁷⁷ A türkök hadseregénél a meghatározó szerep a lovasságé volt, de emellett gyalogsággal is rendelkeztek. Erre utal a Tonjukuk felirat, amely szerint a seregük kétharmad része lovasságból, egyharmad része pedig gyalogságból tevődött össze (Tonjukuk felirat Ny 4. vö. BERTA 2004, 76). A türk gyalogság jelenlétére utalhat esetleg az a tuvai sír, melyben egy fapajzs maradványait találták: a pajzs átmérője feltehetőleg 78 cm volt, amit lovon nem tudtak volna használni (OBCSINIKOVA 1982, 216–217)

¹⁷⁸ A szabiroknál az írott források nehézfegyverzetű gyalogság jelenlétét támasztják alá, mégpedig kétféle kontextusban tűnik fel ez a csapategység. Agathias híradásából kitűnik, hogy ezek a nehézfegyverzetű gyalogosok a nyílt csatában vettek részt (AGATHIAS III. 17, 5–6. vö. Frenó 1975, 87). Az erődített helyek bevételénél pedig a szabir nehézfegyverzetű gyalogosok a faltörő kosok munkáját segítették. A hegyes vasveretes faltörő kos jelentős károkat okozott a falakban, a folyamatos ütések hatására meglazultak a fal kövei. A falban maradt meglazult köveket ezek a páncélos gyalogosok vashorog végű rudakkal szedték ki. Másrészt pedig a védők a faltörő kosok ellen irányuló támadásait próbálták elhárítani oly módon, hogy amikor gyúlékony anyagokat hajítottak a szerkezetek tetejére, akkor megtisztították ezektől az anyagoktól a faltörő kosokat (PROKOPIOS, *De bello Gothico* VIII. 14, 1–14).

¹⁷⁹ A szkíta királynak fiatal harcosokból verbuvált speciális testőrsége volt, mely az uralkodó személyét védte, és speciális feladatokat látott el. Ez a testőrség főként a törzsi vezetők közül került ki (GOLDEN 2001, 156).

¹⁸⁰ A kazárok legkorábbi időszakában, a 620-as években Herakleios bizánci császár szövetségeseként a szászánidákat megtámadó kazár sereg vezetőjét egy pajzssal és lándzsával felfegyverzett testőrség védte. Ezek a testőrök a sátor bejáratát és a sátor udvarát őrizték. A kazárok esetében egy állandó muszlim zsoldossereggel is számolhatunk, mely 737 és 764 között jelent meg Khvárezmből a Kazár Kaganátus területén. Jogállásukat tekintve teljesen különálltak a kazár hadsereg többi részétől, erre jó példa, hogy a muszlimok elleni hadjáratokban nem kellett harcolniuk. Ennek a muszlim különítménynek két egysége volt:

Birodalom esetében is tetten érhető az uralkodót védő testőrség jelenléte. Biztos adatunk csak Attila uralkodásának az időszakára van, Priskos fennmaradt töredékeiben található két adat, mely a hun nagykirály védelmét ellátó testőrségre utal. A forrás szerint – hasonlóan más nomád népekhez – Attila sátrát védték, másrészt pedig a hun nagykirály kíséretét adták. A görög szerző mindkét esetben az általános testőr jelentésű, φρουρός kifejezést használta (PRISKOS 11. 2, 171–174; 11. 2, 566–570). Ezenkívül még egy kései szerzőnél, Malalas munkájában találunk egy bizonytalan adatot a hun uralkodó testőrségére. Az auktor Attila halálának okaként két lehetőséget is közöl történeti munkájában. Az egyik alternatíva szerint – amelynek nem tudta megnevezni a forrását – Aetius bérelte fel Attila egyik testőrét, hogy ölje meg a hun uralkodót, a testőr teljesítette a feladatot, és a történet szerint leszúrta a hun uralkodót. Az auktor a σπαθάριος terminust használta (MALALAS XIV. 10. vö. Jeffreys et al. 1986, 196).¹⁸²

3. 2. 3. 6. „Műszaki” alakulatok (ostromtechnika)

Az erődített helyek nomád bevétele kapcsán legtöbbször a hirtelen, meglepetésszerű lerohanást, a védőket megtévesztő cselek alkalmazását, valamint az ostromzárát és az azt követő kiéheztetést hangsúlyozzák a források. Ez utóbbi esetében azonban megjegyzendő, hogy az önmagában körülzárással és kiéheztetéssel történő ostrom rendkívül időigényes volt. A Nyugat- vagy a Keletrómai Birodalom ellen vezetett hadjáratok során – különösen a birodalmi területekre mélyen behatolva – nem engedhették meg maguknak a nomád hadseregek, hogy egy-egy erődítmény ostromára huzamosabb időt fordítsanak. Másrészt ez kockázatos is volt abban az esetben, ha felmentő csapatot küldtek a város megsegítésére. A nomád népek meglepetésszerű támadása kapcsán jó példát szolgáltat a keletrómaiak egyik határerődjének hunok általi elfoglalása, amikor is vásár idején rohanták meg a támadásra egyáltalán nem számító, erődben állomásozó rómaiakat. Mint korábban

páncéllal felszerelt íjászok és lándzsás nehézfegyverzetű lovasok. Ezzel párhuzamosan viszont a kazár harcosokból verbuválódott testőrség is megfigyelhető a bizánci császár testőrségében és a kalifa katonai kíséretében is (LUDWIG 1982, 286–293; KMOŠKÓ 2000, 28, 75, 171; GOLDEN 2001, 166–170; GOLDEN 2004, 279–305).

¹⁸¹ A mongoloknál Dzsingisz kán szervezte meg a központi elit testőrséget, mely a kán biztonságáért felelt. Kezdetben még szerény létszámmal működött, azonban a 1206-tól, Dzsingisz nagykánválasztása után 10 ezer harcost foglalt magába. A testőrség katonai vezetők és előkelők fiaiból, rokonaiból, valamint a közrendűek fiaiból állt. Háborúban a testőrség elit katonai egységként funkcionált, békeidőben pedig a kán védelme mellett a káni udvar gazdasági ügyeit és a káni udvar személyzetét felügyelte. A testőrségnek (*kesik*) három csoportja volt: az éjszakai örök (*kebeül*), a tegzesek (*korcsi*) és a nappali örök (*turkak*) (SHM 191–192. vö. Rachewiltz 2006, 113–116; VÁSÁRY 1986, 189–190; ALLSEN 1987, 99–100).

¹⁸² Erről lásd bővebben a fegyverzet fejezet vágófegyverzet alfejezetét.

már – a felderítés szerepének kapcsán – említettem, hogy a hunok 447-es Alsó-Scythia és Moesia elleni hadjárata közben jelentős természeti csapás érte a Keletrómai Birodalmat: Thrákiát, Helléspontost és a Kykládokat hatalmas földrengés rázta meg. Konstantinápolyban a várost védő falak jelentős szakaszon leomlottak. Attila a hadjárat során ezt a helyzetet próbálta kihasználni, a hun uralkodó seregével azonban megkésétt, és mire Konstantinápolyhoz ért, a rómaiak már helyreállították a falakat (BÓNA 1993a, 75; THOMPSON 2003, 81–82). Szintén a hunok kapcsán maradt fenn a csellel történő erődfoglalás is. Moesia provincia egyik erődjét, Castra Martist (Bulgária) az erődtámaszban lévők egyikének árulásával sikerült bevennie 408-ban Uldinnak (MAENCHEN-HELFFEN 1997, 46–48, 89).

A hunok ostromtechnikájára is legtöbbször csak a hadjárataik során elfoglalt különböző erődtámaszok sikeres elfoglalása utal, konkrétan nem említenek ostromgépeket. A kútfőkből kiderül, hogy a Római Birodalom mindkét része ellen vezetett hadjárataik során számos erődtámaszot vettek be a hunok.¹⁸³ Azonban csak három város – 441-ben Naissus (ma Niš, Szerbia), 451-ben Aureliana és 452-ben Aquileia – támadása kapcsán maradt ránk részletes leírás az ostromról és ostromgépeikről. Ezen három település közül a Naissus és az Aquileia elleni támadás sikeres volt, Aurelianát (ma Orléans, Franciaország) viszont nem sikerült bevenniük a hunoknak.¹⁸⁴

A hunok történetével foglalkozó történészek többsége úgy vélte, hogy ez a nomád nép nem rendelkezett olyan hadászati tudással, amely lehetővé tette volna az erődtámaszok sikeres ostromát. Ezen túl hangsúlyozzák, hogy ha használtak is a hun seregben ostromgépeket, ezeket alávett rómaiak készítették és működtették. Thompson Naissus ostromának a leírását nem tartotta hiteles forrásnak a hunokra vonatkozóan. Aquileia hun ostromával kapcsolatban pedig úgy vélte, hogy a hun sereg kudarca után azok az alávett népek léptek csatasorba, akik jobban értettek az erődtámaszok ostromához és tudtak ostromgépeket készíteni (THOMPSON 1947, 61–65; THOMPSON 2003, 120). Blockley mind Aquileia, mind Naissus ostroma esetében feltételezte, hogy hun fennhatóság alatt álló római mérnökök készíthették el a forrásokban szereplő ostromgépeket (BLOCKLEY 1972, 18–27; BLOCKLEY 1981, 54). Hasonlóan vélekedett Maenchen-Helfen, aki Aquileia ostromával részletesebben foglalkozott, a Naissus elleni hun támadásra pedig utalt. A

¹⁸³ Például Arcadiopolist (ma Lüleburgaz, Törökország), Adrianopolist (ma Edirne, Törökország), Heracleiát (ma Marmaraeğlis/Ereğli, Törökország), Ratiariát (ma Arcsar, Bulgária). A hunok hadjáratára lásd THOMPSON 2003; MAENCHEN-HELFFEN 1997; BÓNA 1993, 9–92; SINOR 1994, 177–205.

¹⁸⁴ Egyedül Szent Ányos legendájában figyelhető meg az a momentum, hogy mielőtt a felmentő csapatok megérkeztek volna, a hunok betörték a városba, és feldúlták azt (VITA ANIANI 10).

szerző hangsúlyozta, hogy a források által említett hadigépeket csak római hadifoglyok vagy hunokhoz szökött római szökevények készíthették (MAENCHEN-HELFFEN 1997, 102, 142, 155). Bóna István Aquileia városának bevétele kapcsán nem említett ostromgépeket, Naissus esetében pedig az előbb felsorolt szerzők véleményétől kicsit eltérően úgy foglalt állást, hogy a hun sereg Ratiariában szerzett római ostromgépekkel vette be a várost (BÓNA 1993a, 54). Whitby ellenben azt emelte ki, a hunok olyannyira jártasak voltak a hadászatban, hogy képesek voltak elfoglalni jól erődített városokat is, de nem utalt konkrétan a hunok ostromtechnikájára (WHITBY 1988, 67). Golden rámutatott a hunok ostromgéphasználatára a Naissus ostromakor említett ostromgépszerű tornyok, fáltörő kosok és ostromlétrák alapján (GOLDEN 2002, 151–152). Legutóbb Nikonorov foglalkozott részletesebben a hunok ostromtechnikájával, véleménye szerint ezeket a szerkezeteket a hun szolgálatban álló római hadmérnök építették (NIKONOROV 2002, 275–277; NIKONOROV 2010a, 282–283). Az Aureliana elleni 451-es sikertelen ostromot¹⁸⁵ eddig még nem emelték ki a hunok ostromtechnikája kapcsán. A források nem szólnak arról, hogy maguk a hunok vagy a római foglyaik építették ezeket a szerkezeteket. Tekintetbe véve, hogy a Római Birodalom elleni hadjárataik esetében létkérdés volt az ostromgépek használata, feltételezhető, hogy nemcsak e három erődített település ellen vetettek be a hunok ostromgépeket. Az hadigépek használata szükséges volt ahhoz, hogy sikeresek legyenek az erődített helyekben bővelkedő területek ellen. Másrészt a hunok ránk maradt régészeti emlékeit vizsgálva eléggé meglepő lenne, hogy ilyen jelentős ötvös- és fémmegmunkálási ismeret mellett ne tudtak volna ilyen szerkezeteket készíteni. Az ostromgépek használata a hunok esetében nem egyedi jelenség a nomád népek körében, ismert például a szabiroknál,¹⁸⁶ az avaroknál¹⁸⁷ és a mongoloknál¹⁸⁸ is. A szabirok esetében

¹⁸⁵ A források többsége a hunok Aureliana sikertelen ostromáról szól (SIDONIUS, *Epistula* VIII. 15; IORDANES 194–195. vö. Kiss 2005, 80; GREGORIUS TURONENSIS II. 7. vö. Adamik–Mezei 2010, 189). Szent Ányos életét megörökítő munka szerint viszont mire Aetius és Theoderich seregével megérkezett a mai Orléansba, a hunok már javában fosztogattak a városban (VITA ANIANI 10).

¹⁸⁶ Prokopios a szabirok esetében nemcsak a lovasíjász harcmódorukat emelte ki, hanem egyéb hadi technikai újításukat is (KAEGI 1990, 72–73). A szabirok ezen haditechnikai újítása Petra bizánci ostrománál jelenik meg először Prokopiosnál. A bizánciak a hagyományos ostromszerkezeteikkel nem tudták bevenni a nehezen megközelíthető várost, és a velük szövetséges szabirok készítettek egy könnyen hordozható, nehéz terepen is kiválóan használható fáltörő kos. A forrás szerint a fáltörő kos keretét alkotó függőleges és keresztirányban elhelyezett gerendák helyett vastag karókat illesztettek össze. A közepére pedig láncsal függesztették fel a falak és a kapuk rombolására szolgáló gerendát, melyet vasveretű, keskeny fejjel láttak el. Az egész konstrukciót pedig befedték nyersbőrrel, a szerkezetet negyven ember tudta egyszerre hordozni és működésbe hozni (PROKOPIOS, *De bello Gothico* VIII. 11, 29–32). A szerkezet működését a két oldalán álló páncélos gyalogos is elősegítette. A hegyes vasveretes fáltörő kos jelentős károkat okozott a falakban, a folyamatos ütések hatására meglazultak a fal kövei. A falban maradt meglazult köveket ezek a páncélos gyalogosok vashorog végű rudakkal szedték ki. Másrészt pedig a védőknek a fáltörő kosok ellen irányuló támadásait próbálták elhárítani a páncélos gyalogosok, oly módon, hogy amikor is gyúlékony anyagokat hajítottak a szerkezetek tetejére, akkor megtisztították ezektől az anyagoktól a fáltörő kosokat. Ezt az újfajta

kiemelendő, hogy olyan faltörő kost tudtak készíteni, amely típus teljesen ismeretlen volt a bizánciak és a perzsák körében.

A hunok hajítógép-használatára Iordanes Priskos nyomán utal Aquileia ostroma kapcsán.¹⁸⁹ Iordanes szerint a hunok körülzárták a várost, de hosszú ideig tartó ostrommal sem érték el eredményt. Attila már az ostromzár feloldásán gondolkodott, amikor egy „égi jelet” látott. Az Aquileiában fészkelő gólyák fiókáikkal együtt elhagyták a várost. A hunok fejedelme úgy vélte, hogy a madarak megérezték a fenyegető veszélyt, és ezért költöztek el, ennek hatására újból támadásba lendültek a hunok, és elfoglalták a várost. Iordanes az utolsó roham kapcsán említi, hogy a hunok ostromgépeket alkalmaztak, melyekkel többfajta lövedéket ki tudtak lőni. A leírásból azonban nem lehet egyértelműen

hadigéptípust Prokopios munkájának egy másik részletében is megemlíti (PROKOPIOS, *De bello Gothico* VIII. 14, 1–14). A szabirok a perzsákkal szövetségben a szintén nehezen megközelíthető lazikai Archaeopolis ostromakor Mermeroes perzsa hadvezér utasítására vetették be a szabirok által készített faltörő kosok sokaságát (PROCOPIUS, *De bello Gothico* VIII. 14, 3–8). Prokopios a szabirok találmányára az általánosságban faltörő kosokra alkalmazott κριός terminust használja. A szövegkörnyezetből és a szerző jellemzéséből egyértelműen kiténik, hogy miért jelentett újdonságot a perzsák és a bizánciak számára ez az ostromgép. A bizánciak a hagyományos, kerekeken guruló, nehéz gerendákból felépülő keretbe felfüggesztett, feji részén vaslemezzel beborított faltörő kosokat sík terepen kiválóan tudták alkalmazni. Azonban tagolt felszínű, nehezen megközelíthető terepen használhatatlanok voltak. Prokopios leírása szerint a szabirok rendkívül könnyű szerkezetet építettek fel, úgy, hogy a felfüggesztésre szolgáló keretet nem gerendákból, hanem vastag karókból építették fel. Olyan könnyűre építették ezt a szerkezetet, hogy negyven katona a vállán könnyedén tudta vinni a faltörő kost, és közben képesek voltak működtetni is. Prokopios többször hangsúlyozza, annak ellenére, hogy mind a perzsák, mind a bizánciak kiváló hadászati mesterekkel rendelkeznek, teljesen ismeretlen volt számukra ez a konstrukció, és emellett jól használhatónak és hatékonynak bizonyult mindkét ostrom alkalmával. Ennek ellenére azonban úgy tűnik, hogy ez a faltörőkos-típus nem honosodott meg a bizánci ostromtechnikában, ugyanis a 6. századi vagy ettől későbbi bizánci hadászati munkák nem említik. Sőt Maurikios *Stratégikon* című munkájában olyan ostromok esetében, amikor nehezen lehet megközelíteni az erődítmény falait, és nem lehet faltörő kost felállítani, alkalmazni, a szerző hajítógépek bevetését ajánlja. Azt azonban figyelembe kell venni a közép bizánci korszakkal kapcsolatban, hogy ezen időszakban a bizánci hadtudományi irodalom keveset foglalkozott az ostromtechnikával, Maurikios is csak röviden, általánosságban értekezik e témáról (MAURIKIUS X. 1. 55–56). A 10. századi szerző, Nikephoros Ouranos hadászati munkájában is csak megemlíti az ostromeszközök között a faltörő kosokat, de nem jellemzi azokat (NIKEPHOROS OURANOS 65, 22). Bár a források a szabirok kapcsán más ostromgéptípus készítését és használatát nem említik, azonban valószínűsíthető, hogy ha az ostromtechnika terén képesek voltak egy teljesen új típust megtervezni és felépíteni, akkor más ostromgépeket is használhattak: például ostromtornyokat, hajítógépeket. Erre utalhat Malalas azon híradása is, hogy amikor a szabirok 515 körül betörték Kappadokia területére, számos erődöt elfoglaltak, elpusztítottak. A szabirok ezen támadása miatt I. Anastasios bizánci császár kénytelen volt jobban megerősíteni a területen fekvő erődítmények falait (MALALAS 406. vö. Jeffreys et al. 1986, 227).

¹⁸⁷ Lásd az avar fejezet ostromgépekkel foglalkozó részét.

¹⁸⁸ A mongolok ostromtechnikáját az írott források mellett a képi ábrázolások is alátámasztják. Plano Carpini csak arról emlékezik meg, hogy a mongoloknak vannak hadigépeik, de nem említi pontos típusokat (Plano Carpini V. 15; VIII. 13. vö. GYÖRFFY 1965, 71). A képi ábrázolásokból viszont kiténik, hogy a mongolok használtak ellensúlyos hajítógépeket (HOFFMANN 2005, 252–253). Ennek a Kínában feltalált szerkezetnek a használata a 12. század végétől terjedt el (LÁSZLÓ 1909, 779; HILL 1973, 103).

¹⁸⁹ Priskos Aquileia hun ostromáról szóló része Iordanes mellett Prokopios munkájában is fennmaradt (BLOCKLEY 1981, 61, 115). Prokopios hasonlóan Iordaneshez megemlíti munkájában arról, hogy a hunok kezdeti sikertelen ostroma után Attila egy égi jel (miszerint a gólyák fiaikkal együtt elhagyták az ostromlott várost) hatására újabb rohamot indított Aquileia ellen, és sikerült bevennie a várost. Prokopios részlete azonban nem nevezi meg, hogy milyen eszközöket vetettek be a hunok Aquileia ostromakor (PROKOPIOS, *De bello Vandalico* III. 4, 29–36. vö. Dewing 1953, 43–45).

következtetni a hajtógép típusára, a szerkezetet a forrás az ostromgépekre általánosan használatos *machina* terminussal jelöli. Csupán csak arra tér ki a szerző, hogy többfajta lövedéket lőttek ki a gépezetből (IORDANES, *Getica* 219–224). Az ókori és a kora középkori Európában a torziós hajtógépek használata terjedt el általánosan. Ezek a szerkezetek többféle lövedéket is képesek voltak kilőni, nyílvezzőt, követ, sőt gyújtószerkezetet is [22., 23. kép] (LÁSZLÓ 1909, 779; MARSDEN 1969, 24–33; BENNETT 2001, 33, 61). A Kínában feltalált, és keletről nyugat felé elterjedt egyszerűbb szerkezetű hajtógép, mely csak kövek kilövésére volt alkalmas, a Hun Birodalom időszakában azonban még nem figyelhető meg a forrásokban Kelet-Európában [24., 25. kép],¹⁹⁰ így valószínűleg a hunok a torziós lövészerkezetet alkalmazhatták. Ezt támasztja alá Iordanes utalása is, mely szerint ezzel a gépezettel többféle lövedéket is kilőttek (IORDANES *Getica* 219–224), valószínűleg nyílvezzőt, követ és gyújtószerkezetet is.

Priskos töredékesen megmaradt munkájából Naissus hun ostromáról részletesen értesülünk. A leírásból kitűnik, hogy a hun hadsereg először egyszerűbb ostromtornyokról lőtte a várbelieket, majd faltörő kosokat vetett be, végül pedig ostromlétrákon támadott. A forrás értékével kapcsolatban megoszlik a kutatók véleménye. Thompson vetette fel, hogy Priskos egyszerűen átvette a Kr.e. 5–4. században élő Thukydidestől Plataea (Görögország) ostromának (Kr.e. 431) a leírását, és semmilyen forrásértékkel nem bír a hunokra vonatkozóan (THOMPSON 1947, 61–65). Blockley részben elfogadta Thompson véleményét, és úgy vélte, Naissus ostromának a leírásakor Priskos követhette Thukydides nyelvezetét, és kölcsönözhetett tőle szavakat. Emellett Blockley nem tartotta kizártnak, hogy a hun seregben római mérnökök fogolyként elkészíthették ezeket az ostromeszközöket (BLOCKLEY 1972, 18–27; BLOCKLEY 1981, 54). Bóna, Maenchen-Helfen és Golden sem vonta kétségbe a forrásrészlet hitelét (BÓNA 1993a, 54; MAENCHEN-HELFFEN 1997, 102, 142, 155; GOLDEN 2002, 151–152).

Valószínűleg egyszerűbb felépítésű ostromtorony-szerkezetre utal a Priskos munkájában található, kerekeken gurítható gerendaállvány kifejezés (*μηχανη επι τροχων*

¹⁹⁰ A Kínában feltalált egyszerűbb szerkezetű hajtógép parittyájában lévő kőlövedéket a kar másik végén lelógó kötelek meghúzásával több katona tudta kilőni. Ez az eszköz a torziós szerkezeteknél nehezebb lövedékeket tudott elhajítani, bár hatótávolsága és a pontossága rosszabb volt a torziósokénál (HILL 1973, 99–100; MCCOTTER). Ennek a típusnak az európai megjelenése nem egyértelmű a forrásokban. D. R. Hill szerint ez a típus csak a 7. század végén, arab közvetítéssel került Európába (HILL 1973, 99–100). M. Bennet szerint viszont már jóval korábban, az 5. században eljutott kontinensünkre ez a szerkezet (BENNETT 2001, 321). M. Whitby és S. McCotter nem tartják kizártnak, hogy az addig még Európában ismeretlen ostromgéptípus elterjedése az avarokkal hozható összefüggésbe (WHITBY 1988, 118; MCCOTTER). A Kínában feltalált másik hajtógéptípus, az ellensúllyal rendelkező szerkezet azonban csak a 12. század végétől terjedt el (LÁSZLÓ 1909, 779; HILL 1973, 103).

κειμévη), az eszközt Naissus ellen vetették be a hunok. Az ezen a szerkezeten álló hun harcosok lötték a falak védőit, és a kerekeken mozgatható konstrukciókat hun katonák mozgatták az ostrom közben, hogy azok a szerkezet tetején harcolók számára megfelelő helyen álljanak a támadás során (PRISKOS 6. 2. vö. Blockley 1983, 230–233). Az ostromtornyokon álló hun harcosok a forrás szerint βέλος-al lötték a város védőit. A kifejezés jelentése nem egyértelmű, vonatkozhatott nyílvesszőre, hajítódárdára és általános értelemben vett lövedékekre is. A hadászati kézikönyv szerzője, a 4. századi Vegetius szerint az ostromtornyokon az íjászok mellett dárdát és követet dobáló katonák is harcoltak. Így a hunok esetében sem zárható ki ezek jelenléte az íjászok mellett. Az ostromtornyok egyfajta ellenerődként funkcionáltak az erődítmények fala mentén. Az ostromtornyokat általában πύργος vagy ξυλοπύργος néven említik a görög források. Ezek a szerkezetek általában több emelettel rendelkeztek, és minden szintnek megvolt a sajátos szerepe az ostromban (MARSDEN 1969, 188, 198).¹⁹¹ Priskos leírásából jól kitűnik, hogy a hunok által használt (valószínűleg egyszintes), kerekeken gurítható gerendaállványok a πύργος-októl jóval szerényebb kivitelű konstrukciók lehettek. Ahhoz, hogy az íjászok biztonságosan tudjanak lőni ebből a szerkezetből, fűzfavesszőből fonott palánk védte őket, melyet nyers marhabőrrel vontak be, és így az megóvta az ostromlót nemcsak az egyszerű lövedékektől, hanem a tüzes gyújtószerkezetektől és nyilaktól is (PRISKOS 6. 2. vö. Blockley 1983, 230–233). A későbbiekben hasonló felépítésű védőtetőkről található adatok Agathias munkájában, és a 6. század közepére keltezhető ismeretlen szerző hadászati művében a rómaiak ostromtechnikája kapcsán, valamint a 6. század közepén, a Kárpát-medencében megjelenő avarok esetében is megemlékeznek a források ilyen ágakból, vesszőből fonott, bőrrel bevont védőtetőkről és palánkokról. Ezek a védőtetők egyrészt az ostromgépeket óvták az erődítmény védőinek támadásaitól, másrészt önmagukban is szerepet játszottak az ostromokban. Közvetlenül a falak mentén azoknak a katonáknak biztosított védelmet, akik a falakban igyekeztek kárt tenni (AGATHIAS III. 5, 9–11. vö. Frendo 1975, 73; ANONYMUS XII. 30–35. vö. Dennis 1985, 34–35; MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 139, 146, 147, 148, 150, II.2. 203, 211. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 115–116, 159–160; THEODÓROS SYNKELLOS XVIII. 305, 13–36, XXXV. 312, 19–313, 4. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 186–187). Ez utóbbi védőtetőt azonban nem említik a források konkrétan a hunok esetében.

¹⁹¹ A Kr. u. 4. század végén, 5. század elején élt szerző, Vegetius hadtudománnyal foglalkozó munkájában jellemzi részletesebben, hogy az ostromtornyok alsó részén fáltörő kos működik, felsőbb részein lándzsások, íjászok, parittyások támadásával és kisebb hajítófegyverek bevetésével vették fel a harcot a városok védőivel (VEGETIUS IV. 17, 21. vö. Várady 1963, 848, 850).

Szintén Naissus ostroma kapcsán emlékezik meg Priskos a hunok faltörő kosairól, melyeket az ebben az időben is általánosan használt κριός kifejezéssel jelöl (PRISKOS 6. 2. vö. Blockley 1983, 230–233). A faltörő kost laza láncok segítségével függesztették fel egy fakeretbe, melynek segítségével előre-hátra lehetett mozgathatni a célpont előtt. Priskos szerint ezek az ostromgépek hatalmas szerkezetek voltak, és a keretek segítségével a kezelőiknek nem kellett a súlyát tartaniuk, hanem csak lendületet kellett biztosítani a használatához. A faltörő kos fejrészét, mellyel a falakat rombolták, fémlemezzel vasalták meg. A szerkezet kezelőit – hasonlóan az előbb említett gerendaállványhoz – ágakból, fűzfavesszőből font palánk óvta az erődítmény védőinek támadásaitól. Ezt a palánkot is nyersbőrrel vonták be (PRISKOS 6. 2. vö. Blockley 1983, 230–233). Hasonló típusú faltörő szerkezetek ismertek a rómaiak és később a Kr. u. 6. század közepétől feltűnő avarok haditechnikájában is.¹⁹² A leírásból kiderül, hogy a hunok ezeket az ostromeszközöket nemcsak az erőd kapui ellen, hanem főként a falak megromlására használták (PRISKOS 6. 2. vö. Blockley 1983, 230–233).

Ezenkívül Naissus bevételekor ostromlétrákat is alkalmaztak. Priskos leírásából jól kibontakozik az ostrom menete is, amikor is az ostromtoronyszerű szerkezeteken álló íjászok folyamatos nyílzáporának hatására a falak mellvédjein harcoló védők kénytelenek voltak visszavonulni. Ekkor vetették be a hunok a nagyszámú faltörő kosukat, melyek segítségével megromgálták a falakat. E szerkezetek sikeres működése után, az ostrom befejező szakaszában alkalmazták a megromgálódott falrészekben az ostromlétrákat (PRISKOS 6. 2. vö. Blockley 1983, 230–233).

Priskos részletes ostromleírásához képest viszonylag rövidebb leírás maradt ránk Aureliana sikertelen támadása kapcsán. Az eseményről több forrás is megemlékezik, és közülük két munkában található a hunok ostromtechnikájára vonatkozó adat.¹⁹³ Szent

¹⁹² Hasonló típusú faltörő kosokat használtak a rómaiak és az avarok is. Josephus Flavius Kr. u. 1. századi szerző szerint ennek a rómaiak által használt ostromgéptípusnak az alapját egy hajóárbochoz hasonló hatalmas gerenda képezte, aminek elején kosfej alakú erős vasveret volt (JOSEPHUS FLAVIUS III. 7. vö. Révay 2004, 269). Hasonlóan vélekedik a 4. század második felében élt Ammianus Marcellinus is, aki szerint ezek az ostromgépek hosszú fenyő- és kőrisfából készülnek, és az első részüket erős vasba foglalták (AMMIANUS MARCELLINUS XXIII. 4. vö. Szepesy 1993, 326). Josephus Flaviustól tudjuk azt is, hogy a faltörő kosokat és kezelőiket vesszőfonattal vették körül, és marhabőrökkel vonták be a fegyver tetejét (JOSEPHUS FLAVIUS III. 7. vö. Révay 2004, 269). Az avarok faltörőkos-típusát a *Miracula S. Demetrii* szerzője jellemzi részletesebben, miszerint e szerkezetek fából készültek, és a fejrészük vassal volt beborítva. Az avar faltörő kosok fél voltak függesztve egy-egy keretbe, amelyből előre-hátra lengtek a célponttal szemben. Ezek az ostromgépek könnyen mozgathatók voltak a keretre szerelt kerekek következtében (MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 139, 146, II.2. 203. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 115–116, 159–160).

¹⁹³ A hunok 451-es galliai hadjáratának leírásakor csak érintőlegesen emlékezik meg Aureliana ostromáról a szintén kései szerző Iordanes, és nem említi ez esetben a hunok ostromszerkezetét (IORDANES, *Getica* 194–195. vö. Kiss 2005, 80). A gót származású szerző munkájával kapcsolatban azonban általánosan elmondható, hogy a galliai hadjárat első szakaszáról nagyon kevés információt közöl (KISS 2005, 146). Egyik levelében

Ányos legendájából és Tours-i Gergely munkájából kiderül, hogy Attila Gallia elleni 451-es hadjárata során Orléans ellen ostromszerkezeteket vetettek be a hunok. A két forrás ezt a szerkezetet egységesen *aries* terminussal jelöli (GREGORIUS TURONENSIS II. 7; VITA ANIANI 9), mely kifejezés általános, faltörő kos jelentéssel bír (FINÁLY 1884, 169; GLARE 2000, 169). A két munka közül a legenda tárgyalja részletesebben az eseményeket: az auctor szerint a hun harcosok árkot ásna, faltörő kosokkal állandóan döngetik a falakat, lazítva ezzel a falak építőköveit, és égő lövedékeket is bevetnek (VITA ANIANI 9). Az árokásással kapcsolatban két lehetőség is felmerül. Egyrészt, ahogy az avaroknál találunk erre példát, a saját hadseregük védelme érdekében árkokat áshattak, melyekbe hegyes karókat állíthattak, végül pedig letakarhatták, hogy az ellenség ne vegye észre. Ezt a csapdát az ostromlók azért állíthatták fel, hogy az ostromeszközeiket a várbeliek esetleges kirohanásai ellen ily módon is biztosítsák (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 161). A másik lehetőség az, amiről Vegetius emlékezik meg, amikor is az ostromlók árkot, vagyis inkább aknát vagy alagutat ásna azon célból, hogy behatolhassanak a városba, illetve leomlasszák a falakat (VEGETIUS IV. 24. vö. Várady 1963, 852). Ezzel kapcsolatosan a nomád népek közül a mongoloknál találunk példát, akik Kína területén egy erődített várost ezzel technikával vettek be (Plano Carpini V. 9. vö. GYÖRFFY 1965, 71). A faltörő kosok szerkezetére, felépítésére nem találunk bővebb információt a forrásban, valószínűleg a Priskos leírásában található szerkezetűek lehettek ezek is. Az égő lövedékek típusát¹⁹⁴ azonban nem lehet meghatározni a forrásból. Ezek lehettek dobódárdák, nyilak, és nem zárható ki az sem, hogy hajítógépekből kilőtt lövedékekről lehet szó.

3. 2. 4. Az alávetett segédnépek szerepe

A nomád hadseregekben fontos szerepet játszottak a különböző alávetett népek. Az írott források kétféleképpen utalhatnak a segédnépek meglétére: ritkább esetben egy-egy csata vagy hadjárat leírásakor említik, hogy mely népek harcolnak még a fősereggel. A második esetben – és ez a gyakoribb – a birodalom kialakulása kapcsán említik a források, hogy az adott nép mely népeket hódított meg, illetve a birodalom felbomlása kapcsán mely népek váltak ki. A nomád hadseregekben meghatározó szerepet játszottak az alávetett segédnépek, ami előnyökkel és hátrányokkal is járt. Ezek a csapattestek töltötték be

Sidonius Appolinaris is röviden megemlékezik arról, hogy a hunok megpróbálták bevenni Aureliana városát. Azonban ő sem tér ki a hunok ostromszerkezetére (SIDONIUS, *Epistula* VIII. 15).

¹⁹⁴ Lásd bővebben a kérdéses fegyverterminusokról szóló fejezetet.

általában az elővéd és az utóvéd szerepét, másrésről a harcmodor szempontjából sokszínűbbé válhatott ez által a hadsereg. Emellett azonban a segédnépek esetében számolni kellett azzal, hogy nem feltétlenül maradnak hűségesek, és ha a helyzet úgy hozza, átpártolhatnak az ellenséghez. A hunok esetében nomád, iráni nyelvű és letelepült, germán nyelvű népek alkothatták a hadsereg segédcsapatait.

3. 2. 4. 1. Alánok

Az iráni nyelvű népek közül az alánokkal számolhatunk a hun hadseregben. A 370-es években a Volgán átkelő hunok elsőként az alán törzsszövetséget győzték le (MAENCHEN-HELFFEN 1997, 15–16; THOMPSON 2003, 31; IORDANES, *Getica* 126–127. vö. Kiss 2005, 67; AMMIANUS MARCELLINUS XXXI. 3, 1. vö. Szepesy 1993, 590). Az alánok egy része csatlakozott a hunokhoz,¹⁹⁵ és ezt követően katonai segédnépként részt vettek a hunok hadjárataiban. Bár a későbbiek folyamán a hunok hadjáratai kapcsán csak néhányszor említik meg őket a források, ennek ellenére valószínűleg a hunok több hadjáratában is részt vehettek segédnépként.¹⁹⁶ Az alánok a hun hadsereg részeként az osztrogótok meghódoltatásában játszottak először szerepet (AMMIANUS MARCELLINUS XXXI. 3, 1–3). 379-ben I. Theodosius császár (379–395) a Balkánt pusztító hun, alán és gót csapatokat győzött le. II. Valentinianus (375–392) főparancsnoka, Bauto 383/384-ben egy hunokból és alánokból álló csapatot verbuvált, akik a Raetia tartományt fosztogató juthungokat támadták meg (ALEMANY 2000, 437; THOMPSON 2003, 33, 37). 388-ban a hunok és az alánok részt vettek I. Theodosius seregében a trónbitorló Magnus Maximus ellen vezetett hadjáratban (PACATUS XXXIII. 4; MAENCHEN-HELFFEN 1997, 180). 406-ban az alánok a hunokkal közösen a Nyugatrómai Birodalom szolgálatában tűntek fel Itáliában, és Radagais gót király (megh. 406-ban) itáliai invázióját sikeresen megállították 406-ban (ZOSIMOS V. 26, 4. vö. Rebenich 1990, 234; THOMPSON 2003, 38). Az iráni nyelvű nomád nép hun segédnépként történő utolsó említése Iordanes munkájában található, amely

¹⁹⁵ Az alánok egy része a hunok elől nyugat felé menekült, másik részük visszahúzódott a Kaukázus előterébe (BACHRACH 1973, 26–73; FEJŐS 2001, 7–12).

¹⁹⁶ Maenchen-Helffen úgy véli, hogy az alánokat 406 után már Gallia, Hispánia és Afrika területén említik a források, és ezzel párhuzamosan már nem figyelhetők meg a hun hadseregben (MAENCHEN-HELFFEN 1997, 52–53).

szerint a Hun Birodalom bukását jelentő nedaói csatában alánok is részt vettek (IORDANES, *Getica* 261. vö. Kiss 2005, 94).¹⁹⁷

Az alánok hun hadseregen belüli szerepére Iordanes és Ammianus Marcellinus munkájából következtethetünk: Iordanes az alánok hun meghódoltatása kapcsán említi meg, hogy az alánok harcmodora a hunokéhoz hasonló, a nedaói csatában pedig nehézfegyverzetüként jellemzi őket (IORDANES, *Getica* 126, 261). Ammianus Marcellinus az alánok harcmodora kapcsán főként toposzokat sorol fel: a háborút és a veszélyt kedvelik, könnyűfegyverzetük van, főként lovagolnak, szégyennek tartják a gyalogjárást, a megölt ellenség lenyúzott fejbőrével a lovaikat díszítik,¹⁹⁸ valamint Iordaneshez hasonlóan ő is hangsúlyozza, hogy harcmódoruk hasonló a hunokéhoz (AMMIANUS MARCELLINUS XXXI. 2, 20–25. vö. Szepesy 1993, 589–591). Ha a hun támadás előtti alán harcmódorra vonatkozó forrásokot megvizsgáljuk, akkor Ammianus jellemzésével szemben teljesen más kép bontakozik ki az alánokról, ugyanis a könnyű- és nehézfegyverzetű lovasság is jelen volt harcászataikban. Az alán könnyűfegyverzetű lovasság ábrázolásánál hasonló sztereotípiákat találunk, mint más nomád népeknél: nagyon mozgékony, könnyen manőverezhető lovasság, mely hatalmas nyílzáport zúdít az ellenségre. Megfigyelhető náluk is a színlelt megfutamodás taktikája. A Kr. u. 1. századtól a nehézfegyverzetű lovasság is része a harcászataiknak, mely esetben a legfőbb fegyverzetük a hosszú döfőlándzsa és a harcosok vértete. Emellett még használhattak íjat, nyilat és kardot is. Jellemző rájuk, hogy mindig szorosan zárt hadrendben rohamoztak, meghatározott taktikai céllal (főként áttörés, ritkább esetben bekerítés). A támadásuk történhetett egységes egyenes arcvonalon, de főként az ék alakú csatarendet alkalmazták (ARRIANOS, *Ektaxis* 26, 31. *Taktike* 4, 3; 4, 7. vö. ALEMANY 2000, 80–81; BOSWORTH 1977, 234–247; SZLANOV 2000).¹⁹⁹ A szarmata és alán *cataphractarius*ok különösen az addig szinte legyőzhetetlen római nehézfegyverzetű gyalogság ellen voltak nagyon hatékonyak (HAZANOV 1968, 183). Hazanov feltételezte, hogy az alánok legyőzésével a hun hadseregen belül számolhatunk az alán *cataphractarius*ok megjelenésével (HAZANOV 1971, 90). Ez azért is jelentős, mert az alánok részvételével a római gyalogsággal szemben jobban fel tudott lépni a hun sereg.

¹⁹⁷ Bóna István az Attila által 447-ben a Keletrómai Birodalom ellen vezetett hadjárat kapcsán utalt iráni nyelvű harcosokra (BÓNA 1993, 77), ezek azonban lehetnek alföldi szarmaták is. Emellett Altheim feltételezte, hogy a mauriacumi csatában a hunok oldalán is harcoltak az alánok (ALTHEIM 1962, 319).

¹⁹⁸ Hérodotos is hasonló dolgot jegyzett fel a szkítákról, az ellenség fejbőrből készült kendőt a lovuk kantárszárára akasztották (HÉRODOTOS IV. 64. vö. Muraközi 2000, 287).

¹⁹⁹ Nikonorov a *cataphractarius*okra és *clibanarius*okra vonatkozó írott források tüzetesebb vizsgálata kapcsán felhívta a figyelmet, hogy míg az örmények, kaukázusi albánok és a szászánida perzsák nehézfegyverzetű lovasságát egyértelműen alátámasztják az auktorok híradásai, addig a szarmaták (roxolánok, alánok) páncélos lovasságára csak két forrás utal (NIKONOROV 1998, 131–132).

Tehát az alánok hun seregbe történő betagozódásával gyarapodott a hunok könnyűfegyverzetű lovassága. Emellett feltételezhető, hogy nehézfegyverzetű lovassággal, a *cataphractarius*okkal is bővült a hunok hadi repertoárja. Esetleg erre utalhat Iordanes nehézfegyverzetű alán kifejezése is.

3. 2. 4. 2. Germán népek

A hun hadseregben az alánokhoz képest sokkal nagyobb jelentőségük volt a germán nyelvű népeknek. Már a 370/380-as évektől az 5. század elejéig terjedő időszakban megfigyelhetők a germánok a hun seregben, ekkor azonban valószínűleg még nem lehetett túlzottan komoly a súlyuk. Az 5. század elejétől azonban jelentősebb számú germán segédnéppel kell számolnunk a hun hadseregben (NIKONOROV 2010a, 278–279).²⁰⁰

A hunok alán segédnépükkel a germán nyelvű népek közül elsőként az osztrogótokat hódoltatták meg (AMMIANUS MARCELLINUS XXXI. 3, 1–3; IORDANES, *Getica* 129–130). Valószínűleg szintén a 370-es években kerültek a szkírek is hun fennhatóság alá. Zosimos tudósít minket a hunok, szkírek és a karpok 381-es, a Duna menti provinciák elleni hadjáratáról (ZOSIMOS IV. 34, 6. vö. Rebenich 1990, 183, 346; KISS P. 2010a, 142–143). A Keletrómai Birodalom ellen 408-ban vezetett hun hadjáratban szintén részt vettek a szkírek abban a seregben, amelyre a rómaiak jelentős csapást mértek (SOZOMENOS IX. 5; THOMPSON 2003, 35; KISS P. 2010a, 145). A 400-as évek elején a szvébek és a gepidák is hun fennhatóság alá kerültek, Iordanes szerint az osztrogótok vezettek hadjáratot a szvébek és a gepidák ellenében (IORDANES, *Getica* 250. vö. Kiss 2005, 92; KISS P. 2010a, 143).²⁰¹ Az osztrogótok, szkírek, szvébek és a gepidák mellett a rugiak jelenléte is feltételezhető a hunok segédnépeként az írott forrásokban. Valószínűleg 441-ben²⁰² egy Valips nevű rugi (a forrásban Πούβους) hadvezér elfoglalta Noviodunumot, és feldúlta Thrákia és Illyricum területét (PRISKOS 5. vö. Blockley 1983, 228–229, 380; KISS P. 2010a, 142–143). A Keletrómai Birodalom ellen 447-ben vezetett hadjáratban is részt vettek germánok: Iordanes megemlíti, hogy Valamer, az osztrogótok királya és a gepidák királya, Ardarich is ott volt ebben a hadi vállalkozásban (IORDANES, *Romana* 331;

²⁰⁰ Kiss P. Attila úgy véli, hogy ezt a különbséget a hunokra vonatkozó források időbeli eloszlása okozza. Ugyanis az írott források többsége csak Attila uralkodásának az időszakát örökítette meg, a korábbi időszakról csak kevesebb auctor és rövidebben emlékezett meg (KISS P. 2010a, 137).

²⁰¹ A gót származású szerző híradásával kapcsolatban felmerül annak a lehetősége is, hogy Iordanes egy belső gót konfliktust akart azzal elkendőzni, hogy a gepidákat emelte be ebbe a szövegbe (WOLFRAM 1990, 250–258; NAGY et al. 2000, 180).

²⁰² Az esemény datálásával kapcsolatos problémákat lásd bővebben KISS P. 2010a, 147–148.

KISS P. 2010a, 147). Emellett még számolhatunk a herulok jelenlétével a hunok segédnépeként, róluk azonban csak a nedaói csatában emlékezik meg Iordanes (IORDANES, *Getica* 261. vö. Kiss 2005, 94). Attila 451-es galliai hadjáratában a Hun Birodalom szinte valamennyi népe részt vehetett. A Iordanes által említett gepidák és osztrogótok mellett a kutatóknak megoszlik a véleménye arról, hogy még mely népek harcoltak a hunok oldalán. Altheim szerint a germán népek közül a szkírek, a rugiak és a thüringek biztosan ott voltak. Valószínűsíti, hogy a frankok hunbarát része is jelen volt, a Rajna jobb partján élő burgundok részvételét pedig kétségesnek tartja (ALTHEIM 1962, 319). Bóna a rugiak, a szkírek, a szvébek, az alemannok és a herulok részvételét valószínűsíti, valamint a burgundok és a frankok hunbarát részeit említi még meg (BÓNA 1993a, 83). Schreiber szerint a rugiak, herulok, quadok, thüringek voltak Attila seregében, és a ripuári frankok később csatlakoztak a hunokhoz. A burgundok szerinte a vízigótok és a rómaiak oldalán álltak (SCHREIBER 1976, 222). Thompson úgy gondolja, hogy a rugiak, szkírek, thüringiaiak biztosan részt vehettek a hadjáratban Attila oldalán, ezenkívül még feltételezi a ripuári frankok jelenlétét (THOMPSON 2003, 114). Legutóbb Kiss P. Attila foglalkozott a hunok germán nyelvű segédnépeivel, aki úgy véli, hogy a galliai hadjáratban a rugiak, a szkírek, a burgundok keleti része, a thüringek és a rajnai frankok jelentősebb része vállalhatott szerepet hun oldalon (KISS P. 2010a, 148–152).

A germán nyelvű népek hun hadseregben betöltött szerepéről nagyon kevés információt szolgáltatnak a források. A germán népek harcmodorára főként a hun kor előtti és utáni adataink vannak. Kivétel ez alól egy ebből a szempontból kevés forrásértékkel bíró szerzőnk, Iordanes, aki a nedaói csatában részt vevő népek felsorolásakor utal a szerinte rájuk jellemző fegyverzetre, harcmodorra. A kései szerző a gótok esetében a lándzsát, a gepidák esetében a kardot emeli ki, és úgy véli, hogy a szvébek íjat használó gyalogosok, a herulok pedig könnyűfegyverzetű harcosok (IORDANES, *Getica* 261. vö. Kiss 2005, 94). Az 5–6. századnál korábbi források szerint a germán népekre főként a gyalogos harcmodor a jellemző, a meghatározó, emellett azonban megfigyelhető a lovasság is.²⁰³ Ez utóbbi

²⁰³ Tacitus a germán népek általános jellemzésekor a gyalogság szerepét emelte ki, a lovasságukat is megemlítette, de szerinte ez kevésbé volt jelentős. A chatusoknál ellenben a gyalogság jelentőségét hangsúlyozta (TACITUS, *Germania* 6, 30. vö. Borzsák 2001, 26, 32). Caesar szerint a nerviusok harcmodorában a gyalogságnak volt a legnagyobb szerepe, úgy vélte, hogy ütöképes lovassággal nem rendelkezett ez a nép (CAESAR II. 17. vö. Szepesy 1994, 37). Tacitus emellett hangsúlyozta, hogy a germánoknál a lovasság és a gyalogság „vegyesen” áll fel a hadrendbe (TACITUS, *Germania* 6. vö. Borzsák 2001, 26). Hasonló jelenségről számol be Ammianus Marcellinus az alemannok esetében, amiből kitűnik, hogy egy-egy szárnyon a lovasok közé könnyűfegyverzetű gyalogságot is elhelyeztek (AMMIANUS MARCELLINUS XVI. 12, 34. vö. Szepesy 1993, 109). Caesar galliai háborújáról szóló művében is ezt a hadi felállást erősíti meg a germánok esetében (CAESAR I. 48. vö. Szepesy 1994, 27).

azonban főként az adott közösség előkelő rétegéből került ki, és kisebb számú lehetett a gyalogságnál. Ez a lovasság azonban úgy tűnik, hogy semmivel sem volt kevésbé hatékonyabb, mint a gyalogság.²⁰⁴ A római hadseregben előszeretettel vetették be a germán lovasságot is (THOMPSON 1958, 5–6). A 6. századra azonban sokkal összetettebbé vált a germán népek többségének hadi repertoárja. Megnőtt a lovasság szerepe a hadseregükben, megfigyelhető a könnyű- és nehézfegyverzetű lovasság is, valamint a gyalogságon belül az íjászok jelenléte is hatványozottabban tetten érhető.²⁰⁵ A lovasság jelentőségének megnövekedésében valószínűleg szerepet játszottak délorosz steppei nomád népek (szarmaták, alánok, hunok) is (DARKÓ 1935, 462–464; THOMPSON 1958, 8; SCHÄFER 2004, 20–25; KISS P. 2010a, 154). Ugyanakkor erre egyértelmű adatunk csak az osztrogótok esetében van. Ezenkívül számos adat olvasható meg az írott forrásokban a germán népek ostromai kapcsán használt eszközökről (ostromtornyok, hajítógépek stb.) is (THOMPSON 1958, 13–17). A hun hadseregben jelen lévő germán népek esetében a gyalogság mellett még esetleg feltételezhetjük a nehéz- és könnyűfegyverzetű lovasságot is, valamint a germán segédnépek a hun hadjáratok során az erődített települések bevételeiben is aktívan részt vehettek.

Az alávetett segédnépek és a hun uralkodók közötti kapcsolatra vonatkozólag csak Attila időszakára vannak biztos adataink. A legújabb vélemények szerint maga a Hun Birodalom a különböző népek és törzsek laza szövetségének tekinthető,²⁰⁶ és ez a vezetőréteg személyes kapcsolatain alapult. Az alávetett segédnépeknek elsősorban katonai kötelezettségeik voltak. Az Attila uralkodásának időszakára vonatkozó kútfőkben találunk adatokat az alávetett segédnépek vezetőinek a szerepére. Ezek a „fejedelmek” saját népükből kerültek ki, és saját népüket irányították, szorosan kötődtek a nagykirályhoz, Attila közvetlen környezetéhez tartoztak. A hun uralkodó haditanácsába a hun előkelőkön kívül az alávetett segédnépek királyai is beletartoztak. Ilyen vezető volt az osztrogótok királya, Valamer és a gepidák királya, Ardarich (SCHÄFER 1998; SCHÄFER 2001a, 25; SCHÄFER 2001b, 27).

²⁰⁴ Aurelius Viktor az alemannok harcmódora kapcsán kiemeli, hogy nagyszerűen harcolnak lóháton (AURELIUS VICTOR, *De Caesaribus* XXI. 2). Tacitus szerint a tencterek nagyon jó lovasok, és harcmódorukban is a lovasság szerepe a mérvadó (TACITUS, *Germania* 32. vö. Borzsák 2001, 33).

²⁰⁵ Erre vonatkozólag főként az osztrogótoknál vannak adataink. Prokopios munkájából kiderül, hogy az osztrogótoknak volt lándzsát, vértzetet és kardot használó nehézfegyverzetű lovasságuk, emellett rendelkeztek vértzetet nem használó lovasíjászokkal, valamint gyalogos íjászokkal is. Az osztrogótok harcmódorára vonatkozólag további forrásokat lásd KISS P. 2010a, 154; NIKONOROV 2010c, 38–49.

²⁰⁶ Attila központosított, despotikus hatalmi berendezkedésére lásd THOMPSON 2003; HARMATTA 1951.

3. 2. 5. Csatajelenetek Mauriacumnál

Az Attila 451-es galliai hadjáratának végső állomásán zajlott csata eseményeiről viszonylag részletes információink vannak. Fő forrásunk a mauriacumi csatáról az eseményt 100 évvel később megörökítő Iordanes. Emellett még néhány krónikában található viszonylag kevés adat a csatáról.²⁰⁷ Iordanes szerint – aki Priskos munkáját használta fel – Geiserich vandál király próbálta felbújtani Attilát a vizigótok elleni háborúra (PRISKOS 20, 2; IORDANES, *Getica* 184. vö. Kiss 2005, 78–79). Attila a galliai hadjárat előtt diplomáciai tárgyalásokat kezdett a rómaiakkal és vizigótokkal abból a célból, hogy megossza, és egymás ellen fordítsa a két ellenfelét (IORDANES, *Getica* 185–186. vö. Kiss 2005, 79). Iordanes munkája alapján két részre osztható a mauriacumi csata. Az első szakaszban a két sereg egy dombnál találkozott, és a domb két oldalán táboroztak le. Mindkét csapat célja a stratégiaileg fontos domb elfoglalása volt. A gót származású szerző utal a két sereg csatarendjére is. A római és gót szövetséges seregben a jobb szárnyat a vizigótok alkották Theoderich vezetésével, a bal szárnyon lévő rómaiakat pedig Aetius irányította. A két sereg között pedig a megbízhatatlan Sangibanus vezetésével az alánok helyezkedtek el (IORDANES, *Getica* 197. vö. Kiss 2005, 81). A hunok hadrendjéről sokkal kevesebb információt közöl, pusztán annyi tájékoztatást kapunk Iordanestől, hogy a sereg centrumát hun harcosok alkották Attila vezetése alatt, az oldalszárnyakon pedig az alávetett segédnépek csapatai helyezkedtek el. A segédnépek közül azonban név szerint csak a gótokat és a gepidákat említi a szerző.²⁰⁸ A csata első szakaszában a római–gót szövetséges sereg került ki győztesen, Aetius és Thorismud vezetésével a hunokat megelőzve jutottak fel a domb tetejére. A domb oldalán felfelé igyekvő hun sereg a tetőről lezúduló római–gót hadsereggel szemben vesztes pozícióba került (IORDANES, *Getica* 198–201. vö. Kiss 2005, 81–82). A csata két szakasza között ismerteti a gót származású szerző Attila beszédét, melyben seregét buzdította, lelkesítette (IORDANES, *Getica* 202–206. vö. Kiss 2005, 82–83). A csata második része rögtön Attila beszéde után következett, és a szerző eléggé realiztikusan ábrázolva rettenetes test-test elleni küzdelemről, öldöklésről számolt be. A csata közben maga a gót király, Theoderich is lezuhant a lováról és

²⁰⁷ Például Aquitániai Prosper, Hydatius, Chronica Gallica, Sidonius Appolinaris. Täckholm szerint ezeknek a kortárs forrásoknak gyér adatai jó forrásértékűek, viszonylag objektívan emlékeznek meg az eseményekről, ami Iordanes esetében nem mondható el. A szerző úgy véli, hogy Iordanes túlzottan gót szemzőből interpretálja az eseményeket (TÄCKHOLM 1969, 259–265). Barnish ezzel szemben pont ellentétes véleményt fogalmazott meg, bár elismeri Iordanes gótokkal szembeni elfogultságát, szerinte a mauriacumi csata esetében a legteljesebb képet tőle kapjuk (BARNISH 1992, 45–47).

²⁰⁸ Az ezzel kapcsolatos véleményeket lásd a segédnépek germánokkal foglalkozó fejezeténél.

meghalt.²⁰⁹ Majd a vizigótok – különválva a többi egységtől – sikeres támadást intéztek a hunok ellen. Attila kénytelen volt visszavonni csapatait a szekerekkel körbesáncolt táborába (IORDANES, *Getica* 207–210. vö. Kiss 2005, 83). A rómaiak és gótok úgy döntöttek, hogy blokádnak alá helyezik a hunok szekérsáncsal körbefogott táborát, magát a táboron azonban nem tudták megközelíteni a hunok nyílzápora miatt. Iordanes szerint a hunok sáncon belül harsonákat fújtak, hangoskodtak,²¹⁰ valamint Attila nyergekből hatalmas máglyát rakatott abból a célból,²¹¹ hogy tűzbe vesse magát, ha a római–gót csapatok betörnek a szekértáborba. Theoderich fia, Thorismud meg akarta bosszulni apja halálát, és tovább szeretne volna folytatni a hunokkal a harcot, azonban Aetius meggyőzte, hogy hagyják el a csatateret. Iordanes szerint a római hadvezér attól tartott, hogy a hunok legyőzése után a vizigótok fognak legalább akkora veszélyt jelenteni a Római Birodalomra, mint a hunok. A rómaiak és a gótok elvonulása után Attila még továbbra is a szekértáborban maradt addig, míg meggyőződött arról, hogy az ellenfél biztosan elvonult (IORDANES, *Getica* 213–219. vö. Kiss 2005, 84–85). Iordanes munkájának a kortárs krónikák adataival történő összevetését követően Täckholm hangsúlyozta, hogy a gót származású szerző, nem véletlenül, túlzottan kiemelte a gótok szerepét a mauriacumi csatában rómaiak ellenében. A kortárs krónikák szerint ugyanis a gótok és a rómaiak részvétele a csatában egyforma jelentőségű volt. Hasonló elfogultság mutatkozik meg a két sereg vezetőinek (Theoderich és Aetius) ábrázolásakor is Iordanesnél. Täckholm szerint ugyanez a gótok iránti részrehajlás figyelhető meg a hun sereg jellemzésekor is, Attila seregének a csatarendje kapcsán főként az osztrogótokat emeli ki, az ő vitézségüket, rátermettségüket hangsúlyozza, a hadrendről azonban nagyon kevés információt közöl. A csata későbbi szakaszában is a vizigótok szerepe a domináns Iordanes interpretálásában (TÄCKHOLM 1969, 259–268). Emellett ellentmondás figyelhető meg a két sereg hadrendje felosztásának a megítélésében is. A római–gót szövetséges hadseregnél azzal indokolja a szerző Sangibanus és csapatának a hadrend közepére helyezését, hogy meg ne tudjon

²⁰⁹ Schreiber elképzelhetőnek tartja, hogy a vizigót király a menekülőket próbálta megállítani, vagy a lovasegységeket próbálta irányítani, és közben sodorták el lovával Theoderichet (SCHREIBER 1976, 255–256)

²¹⁰ Erre vonatkozóan lásd a hun harcmódor fejezet katonai jeladásokkal és a pszichológiai hadviseléssel foglalkozó részét.

²¹¹ A történettel kapcsolatban felmerült annak a lehetősége is, hogy a nyergekből rakott máglya jelensége nomád hagyományokra vezethető vissza. Legutóbb Keszi Tamás vetette fel, hogy itt egy ókori reminiscenciáról lehet szó. Az epizódot Iordanes nagy valószínűséggel Cassiodorus elveszett gót történeti munkájából vehette. A hun máglyarakás legjobb párhuzamának az utolsó asszír király, Sardanapallos története tekinthető, aki a görög hagyomány szerint a palotája berendezéseiből készült máglyába vetette magát azért, nehogy ellenségei elfogják. Ez a történet gyakorlatilag tovább élt görög és latin szerzők műveiben az 5. századig. Cassiodorus, Iordanes forrása is ismerte ezt az epizódot, így Keszi feltételezi, hogy a gót származású szerző Sardanapallos történetét vette át, és alakította át az Attilához kapcsolódó eseményekben (KESZI 2001, 63–64).

futamodni a csata során. A hun sereg felállításában pedig úgy véli, hogy Attila és katonái azért helyezkedtek el a centrumban, hogy veszély esetén el tudjanak menekülni. Az előbbi csapatfelállási taktikára jó példát találunk a 1091-es leunioni csatában, ahol a bizánciakkal szövetséges megbízhatatlannak tartott kunok a csatarendben bizánci egységekkel körülfogva állottak fel, viszont fontos hangsúlyozni, hogy a kunokat nem a derékhadban állították fel (KOVÁCS 2009, 278–279). Iordanes a hun hadsereg hadrendjével kapcsolatosan valószínűleg Attila személyét próbálta kisebbiteni a gótok ellenében azzal, hogy a hun uralkodó tartott a csata kimenetelétől, erre a történetíró más helyen is utalt (IORDANES, *Getica* 195. vö. Kiss 2005, 80). A csatarendben a sereg vezetője legtöbbször középen helyezkedett el, egyrészt innen gyorsabban tudta az utasításait kiadni mindkét csapatszárnyak, másrészt a derékhadban volt a legnagyobb biztonságban. A csata kellős közepén elhangzott Attila-beszéddel kapcsolatban a kutatók véleménye többnyire megegyezik: ezt a beszédet csak Iordanes alkotta, valós alapja nincs.²¹² Az auktornak nem voltak kellő információi az ütközetről, jelzi ezt az is, hogy a legtöbb esetben a harc leírásakor olyan általános frázisokat alkalmaz (patakokban ömlő vér, rettenetes, fordulatos csata stb.), mely retorikai elemeket bármely más csaták esetében is be lehetne helyettesíteni. Iordanes ezekkel a közhelyekkel egészítette ki hiányos értesüléseit (TÄCKHOLM 1969, 267–268; SCHREIBER 1976, 251–252).

3. 3. Összegzés

A hunok fegyverzetét említő források műfaja kapcsán fontos hangsúlyozni, hogy ezek a terminusok történeti munkákban és költeményekben, dicsőítő beszédekben maradtak főként fenn. Elsősorban arról adnak információt, milyen fegyvereket használhattak a hunok, de az egyes fegyvereken belüli típusokra nem következtethetünk belőlük. A fegyvereket említő kortárs források közül kiemelendők Szent Jeromos levelei, melyek ellenére azonban semmilyen forrásértékkel nem bírnak a hunok fegyverzetére vonatkozóan. A hunokat szinte kizárólag olyan kontextusba helyezve említi meg, amikor a rómaiak kulturáltságát, műveltségét állították szembe a primitív hunokkal. Szintén

²¹² Nem valószínű, hogy a csata hevében lett volna lehetőség szónoklatot tartani. Míg Attila beszélt volna, addig a rómaiak és a gótok elfoglalják az egész dombot. Másrészt a beszédből kirajzolódó hun uralkodó jelleme egyáltalán nem féltethető meg a Priskostól származó Attila-képnek, aki lobbanékonyak és szűkszávúnak ábrázolja a hun nagykirályt. Nyilvánvalóan Iordanesnek nem voltak kellő információi a csata menetéről, és így próbálta kitölteni a számára hiányos eseménysort (TÄCKHOLM 1969, 267–268; SCHREIBER 1976, 251–252). Täckholm és Barnish emellett azonban elképzelhetőnek tartja, hogy ez a beszéd Cassiodorustól származik, és eredetileg a csata kezdete előtt hangzott el (TÄCKHOLM 1969, 268; BARNISH 1992, 40).

rendkívül sok toposzt, sztereotípiát tartalmaz Ammianus Marcellinus munkája, aki csak hallomásból ismerte a hunokat, és ez a szerző is többnyire rendkívül negatív színben tünteti fel e nomád nép szokásait, kultúráját. Ennek ellenére található a történeti munkájában olyan adatok, melyeket más források is alátámasztanak a fegyverekkel kapcsolatban. Erre jó példa a pányva használata. Bár Sidonius Appolinaris költeményeiben is több toposz figyelhető meg a hunokra vonatkozóan, ennek ellenére néhány értékes adatot is közöl különböző fegyvertípusokkal kapcsolatban, melyeket más források is alátámasztanak. Erre jó példa az íj rövid jellemzése, melyből kitűnik, hogy ezek az eszközök, szép, mívés darabok voltak. Az egyik költeményében pedig egy csatajelenet maradt fenn, melyből következtethetünk a hunok törzspáncéljára is. Annak ellenére, hogy a kortárs Pacatus, Asterios és Merobaudes is költeményben/dicsőítő beszédben örökítették meg a hunok fegyverzetét, mégis fontos információkat tartalmaznak a védő- és támadófegyverzetükről. Pacatus leírásából értesülünk a hunok vértzetéről, mégpedig saját készítésű darabokról. A két utóbbi szerző híradásaiból pedig a hunok fegyverzetének díszítésére következtethetünk, miszerint arannyal és drágakővel ékesítették ezeket az eszközöket. A szintén kortárs Sozomenos egyháztörténeti munkájából egyetlen adat köthető a hunok fegyverzetéhez, melyből a pányvájukra következtethetünk. A kortárs források közül legnagyobb forrásértékkel Priskos és Olympiodoros munkái bírnak, ezekben azonban sajnos nagyon kevés, fegyverzetre vonatkozó adatot találunk. A kései források közül Iordanes és Tours-i Gergely történeti munkáit fontos megemlíteni, melyek szintén sok toposzt tartalmaznak. Míg az előbbi forrásból sok fontos adat nyerhető a hun fegyverzetre vonatkozóan (például az íj és a kard szimbolikus jelentése), az utóbbiban alig található értékelhető információ.

A forrásokban a fegyverek említése többféle kontextusban figyelhető meg. Számunkra legfontosabbak azok a leírások, amelyek a fegyvereket konkrét használat közben említik meg. A hunok esetében erre jó példa a pányva használata Sozomenosnál vagy pedig Sidoniusnál a vértzet jellemzése egy „párbaj” leírásában. Emellett még szintén jól használhatóak azok a források, melyek a fegyvereket általánosságban jellemzik, például Sidonius sisakismertetése. Semmilyen forrásértékkel nem bírnak azok a híradások, melyek vagy csak a fegyver szó szinonimájaként használnak bizonyos fegyverneveket, vagy pedig szimplán „töltelékszóként” használják ezeket a szavakat, például Tours-i Gergely azon híradása, hogy a hunok karddal pusztítottak el bizonyos területeket.

Az íj és nyíl felépítésére, szerkezetére, típusaikra nem nagyon utalnak a források, kizárólag a régészeti anyagból tudjuk rekonstruálni őket. Sidoniustól tudjuk, hogy ezek a távolsági fegyverek szép mívűek voltak. Viszont e két fegyvert említik legtöbbször a

kútfők. Emellett a hunok vágófegyvereiről is számos forrás emlékezik meg. Az auktorok híradásaiból a hosszú, egy- és kétélű kard meglétére egyértelműen, a rövidebb saxok használatára pedig esetlegesen következtethetünk. Mindkét típus használatát alátámasztják a régészeti források. A saxok és a kardok viselési módjával kapcsolatban a Waltharius mondából kiderül, hogy ezt a két típusú vágófegyvert egyszerre viselték, amit a régészeti anyag is alátámaszt: a kardot bal oldalon, a saxot pedig jobb oldalon hordták. Továbbá fontos hangsúlyozni, hogy írott forrásokban ily módon tetten érhető az előbb említett sax elterjedése is ebben az időszakban, amit a régészeti források is alátámasztanak. A régészeti anyagban tehát megfigyelhető, hogy ebben az időszakban nomád hatásra terjedt el a germánok körében a saxok használata. Az íj és a kard jelentőségére utalnak az írott forrásokban felelhető adatok, melyek szerint mindkét fegyver hatalmi szimbólum, méltóságjelző volt. A lándzsákra vonatkozóan nagyon kevés és bizonytalan adat áll a rendelkezésünkre, melyek esetlegesen hosszú döfőlándzsára és hajítódárdára utalnak. E nomád nép fegyverzete kapcsán fontos kiemelni a pányvát, melynek a használata természetesen csak az írott forrásokban figyelhető meg. Az auktorok híradásából úgy tűnik, hogy ennek a fegyvertípusnak a használata általános lehetett. A pányva a nomád népek jellegzetes fegyverzetének tekinthető, melyet a szomszédos népek (például a gótok) is átvehettek tőlük. A hunok a pányvák több típusa közül valószínűleg az egyszerűbb felépítésűt használhatták. A vértzetet említő források adataiból nem tudunk következtetni a páncélatok típusára, egyedül Sidonius munkája utal arra, hogy a hunoknak lehetett törzspáncélatuk (is). A hunok a Római Birodalommal való kapcsolatuk során átvehettek bizonyos típusú fegyvereket, például vértzetet is. Emellett azonban megfigyelhető Pacatus híradásából, hogy saját páncélatuk is volt. Néhány forrás szól a hunok sisakjáról, köztük Sidonius is, akinek leírásából orrvédővel ellátott fejjvédőre következtethetünk, melyet egy hunok fennhatósága alatt álló területen előkerült római orrvédős sisak is alátámaszt. A hunok pajzsáról nagyon kevés adatunk van, az írott és a régészeti forrásokból sem következtethetünk szerkezetükre, alakjukra. Néhány esetben az írott forrásokból kapunk információt egyes fegyverek kultikus szerepére is. Az íjak és a kardok esetében figyelhető meg ez a jelenség, miszerint ezeknek a fegyvereknek méltóságjelző szerepük lehetett, emellett a hatalmat szimbolizálhatták. A régészeti anyagban található arany íjak valószínűleg erre a jelenségre utalnak. Fontos megjegyezni, hogy az íj és a kard is kultikus szerepe a steppei nomád népek körében széles körben elterjedt volt, tehát a hunok esetében nem egyedi jelenségről van szó. Az írott forrásokban több helyen fellelhető aranyozott,

ékkőberakásos díszítés tetten érhető a régészeti anyagban is. A hun korszakra általában jellemző az ékkőberakásos polykróm stílus.

A hadjáratokra történő felkészülésre, a hadsereg felvonulására vonatkozóan a hunok esetében több forrás szolgáltat adatokat számunkra. Sidonius híradásaiból kiderül, hogy a hunok már gyerekkorban megtanultak lovagolni. Néhány forrás utal a vadászatukra is. Valószínűleg más nomád néphez hasonlóan a hunok is ezen vadászatok során gyakorolták be a különböző taktikai elemeket. Nagyon kevés információ figyelhető meg az auctorok híradásaiban e nomád nép felderítési módszereire. Azonban ahhoz, hogy többnyire ilyen sikeresek legyenek a hadjárataik, mindenképpen gyűjthettek információkat a hadjáratok indításakor, majd a hadjáratok során is. A hunoknál is megfigyelhető, hogy a hadjáratok és a csata végeredményét jóslással próbálták megtudni, ennek érdekében béljóslást és csontokból történő jóslást alkalmaztak. A sereg vonulását akadályozó folyón történő átkelést többféle módon oldották meg. Egyrészt télen a befagyott folyón keltek át, másrészt csónakokat és tutajokat alkalmaztak. Ez utóbbi esetben nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy ezeket az eszközöket alávetett segédnépeik vagy pedig saját maguk készítették. A hadjáratok során legnagyobb probléma volt az utánpótlás kérdésének a megoldása. Ennek egy részét zsákmányolásból oldották meg. Emellett azonban az írott forrásokból kiderül, hogy számukra szükséges dolgok egy részét magukkal is vihették szekereken. Az utánpótlásuk fontos elemét képezte a tartalék lovak biztosítása a hadjáratok során, melyeket, mint néhány auctor híradásából kiderül, többnyire magukkal vitték a hadjáratukra. A Római Birodalommal szövetségben végrehajtott hadivállalkozásaik során, mint ez Zosimos híradásából kiderül, a rómaiak gondoskodhattak az ellátásukról.

Fontos adatokat nyerhetünk a hun hadsereg hadiszerveződésére egy kései skandináv sagából. Megállapítható belőle, hogy a hunok hadiszerveződése is tízes rendszeren alapult. A hunok hadserege századokba, ezrekbe, tízezrekbe szerveződött. Fontos kiemelni, hogy míg más nomád népek esetében ezek az egységek nagyon ritkán érik el a tízezres számot, addig a hunok esetében a század, az ezred és a tízezred ennél valamivel több embert tartalmazott. A forrásokban több esetben találunk utalást a hun hadsereg létszámára vonatkozólag, a középkori forrásokban található szám adatok azonban annyira bizonytalanok, megbízhatatlanok, hogy ezekből nem tudunk következtetni a hun hadsereg létszámára. Több forrás utal arra, hogy a csaták közben alkalmaztak a hunok kiáltásokat, különböző hangadásokat és a kürtjeleket. Ezek többféle funkciót betölthettek. Egyrészt szolgálhattak az ellenség megfélemlítésére, saját „harci kedvük feltüzelésére”, valamint pedig a hun hadseregen belüli csapategységek közötti kommunikációra, katonai

jelzések továbbítására is szolgálhattak. A pszichológiai hadviselés egy formájának tekinthető az arra irányuló kísérlet is, hogy nagyobb létszámúnak próbálják feltüntetni a hadsereget az ellenség szemében, mint amekkora valójában. A hunoknál arra is találunk példát, hogy annak érdekében, hogy nagyobb létszámúnak látszódjon a hadsereg, varázslási praktikákhoz is folyamodtak. A hadjáratban részt vevő hadsereg táborának védelméről is gondoskodhattak a hunok, erre egy alkalommal találunk adatot a forrásokban, amikor is Mauriacumnál szekérsáncsal védték a tábort.

A források szinte egybehangzóan a hunok könnyűfegyverzetű lovasságát hangsúlyozzák. A könnyűfegyverzetű lovasság haditaktikája esetében megfigyelhető a színlelt megfutamodás, aminek fontos eleme volt a hátrafelé nyilazás. Néhány esetben ehhez a taktikához kapcsolódhatott a bekerítés is, bár erre vonatkozóan a hunok esteében nincsenek adataink. A színlelt megfutamodás taktikája azonban nem tekinthető hun specialitásnak, már hunok színrelépése előtt is megfigyelhető a nomád népek harcmodorában. Továbbá megfigyelhető, hogy ezt a taktikát a letelepült népek is átvették a nomád népektől. Ezzel kapcsolatban azonban felmerül egy olyan nézet is, hogy bizánci és nyugat-európai világban történő meghonosodásában a steppei hatások mellett az Ószövetség és annak kommentárjai (például Szent Ágoston) is jelentős hatással lehettek. A hun hadsereg nehézfegyverzetű lovasságára csak gyér adatok utalnak. Ennek ellenére azonban valószínűsíthető, hogy egy a könnyűfegyverzetű lovasságnál kisebb jelentőségű nehézfegyverzetű lovas egységük is lehetett a hunoknak, melyet vagy keletről hozhattak magukkal, vagy pedig az alánoktól, mint alávetett segédnéptől származhatott. A hunoknál gyalogsággal nem számolhatunk, főként a germán alávetett segédnépek szolgáltathatták ezeket az egységeket a hun hadseregben. Az alávetett segédnépekre vonatkozóan az alánokról, gepidákról, osztrogótokról és a rugiakról vannak adataink. Hun Birodalom esetében is tetten érhető az uralkodót védő testőrség jelenléte, bár biztos adatunk csak Attila az időszakára van, mely szerint a testőrök Attila sátrát védték, és a hun nagykirály kíséretét adták. A hunok hadigépeire három város (Aquileia, Naissus és Aureliana) ostroma esetében vannak adataink, melyekből kiderül, hogy a faltörő kosokat, egyszerűbb felépítésű ostromtoronyokat, torziós szerkezetű hajítógépeket, ostromlétrákat használtak az erődített helyek bevétele esetében. Esetleg használhattak égő lövedékeket, és aknaásással is próbálták a falakat megromlítani. Priskos leírásából jól megfigyelhető az ostrom menete is: első lépésben az ostromtoronyszerű szerkezeteken álló íjászok (és esetleg dárdahajítók) folyamatos nyílzáporának hatására a falak mellvédjein harcoló védők kénytelenek voltak visszavonulni. Ekkor vetették be a hunok a nagyszámú faltörő kosukat, melyek

segítségével megrongálták a falakat. E szerkezetek sikeres működése után, az ostrom befejező szakaszában alkalmazták a megrongálódott falrészeken az ostromlétrákat.

A hunok, hasonlóan más nomád (és nem nomád) népek könnyűfegyverzetű lovasságához, a nyílzáporral, a színlelt megfutamodás taktikájával stb. elsősorban azt akarták elérni, hogy az ellenség egységes, zárt harcvonalát megbontsák, szétzilálják, ezáltal könnyebben legyőzhessék az ellenfelet. A hunoknál is valószínűsíthető, hogy a legtöbbször nem egységes, zárt hadrendbe állnak föl, hanem kisebb csapat egységek egymástól függetlenül, de mégis összhangban hajtották végre a különböző taktikai utasításokat. Erre utalhat például Szent Jeromos egyik levelében vagy Ammianus Marcellinus történeti munkájában azzal, hogy a hunok ide-oda száguldozásairól, hirtelen szétszóródásairól, szétfutásairól számolnak be. Csak az után bonyolódtak közelharcba, hogy sikerült megbontaniuk az ellenfél hadrendjét, ekkor főként karddal és pánnyával harcoltak. Ekkor vethették be a nehézfegyverzetű lovasságukat is.

4. Az avarok fegyverzete és harcmodora

A délorosz steppén az 550-es években megjelenő avarok a Bizánci Birodalommal szövetségben elsőként a kelet-európai népeket (onogurok, szabirok, utigurok, kutrigurok, anták) győzték le. A Kárpát-medencei honfoglalásukat követően intenzív támadásokat intéztek a Bizánci Birodalom balkáni területei ellen. Ezek a támadások rendkívül sikeresek voltak, különösen az 590-es évek elejéig. Ugyanis 591-ig Bizánc kétfrontos háborúra kényszerült, a Balkánt támadó avarok mellett a perzsák elleni küzdelmek is lekötötték haderőiket. 591 után azonban Bizánc jelentősebb erőket tudott a balkáni területekre is összpontosítani, legjelentősebb sikert Priskos bizánci fővezér érte el, aki 599-ben seregével mélyen benyomult avar területekre, és többször megverte a kagán csapatát. Ennek ellenére a Bizánc elleni sikeres hadjáratok nem szűntek meg az 590-es éveket követően sem. Az avar honfoglalástól a 620-as évekig terjedő időszak tekinthető az Avar Kaganátus fénykorának, ekkor egyértelműen nagyhatalmi szerepet töltött be Közép-Kelet-Európa térségében. Az avar hatalom megrendülését kül- és belpolitikai tényezők, események együttesen jelezik a 620-as évektől (Konstantinápoly 626-os sikertelen ostroma, a vendek és a délszláv népek elszakadása, Magna Bulgária megalakulása, belháború a kagáni címért). Az Avar Kaganátus nagyhatalmi pozíciójának megszűnésével visszaszorult a Kárpát-medencébe, ezt jelzi az is, hogy a külső források ritkán tesznek róla említést. Az avarok történetére vonatkozó források a 8. század folyamán sűrűsödnek ismét, amikor is a Frank Birodalom látókörébe kerül a Kárpát-medence. Erre az időszakra a frank offenzíva és a központi hatalom megszűnése és belviszályok a jellemzőek. A 9. század elejére a beharcoktól és a frank támadásoktól meggyengült Avar Kaganátus számára a végső dőfés a dunai bulgárok 803 körüli, avarok feletti megsemmisítő diadala volt.²¹³

4. 1. Fegyverzet

Az avarok fegyverzetére vonatkozó adatokat elsősorban bizánci és emellett frank szerzők szolgáltatják. A bizánci–avar háborúk korára görög (kivétel Paulus Diaconus), a frank–avar háborúk időszakára latin nyelvű (kivétel Euagrius) források állnak rendelkezésünkre. Az avarokra vonatkozólag tizenhét jelentősebb írott forrás áll rendelkezésünkre, amelyekben találunk olyan, fegyverzetre alkalmazott kifejezést, amiből esetleg

²¹³ Az avarok történetére lásd AVENARIUS 1974; BÓNA 1984, 310–346; POHL 1988; SZÁDECZKY-KARDOSS 1990, 206–228; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 21–30; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998.

következtetni lehet az avarok nehézfegyverzetére. Ebből tíz kortárs híradás: Maurikios (6. század utolsó vagy 7. század első évtizede környékén keletkezett műve), Menandros Protéktór (kb. 583–602), Geórgios Pisdés (kb. 626–627), Theodóros Synkellos (kb. 627), *Miracula S. Demetrii* (I. könyve 620–630, II. könyve 7. század második felében), Theophylaktos Simokattés (628–638), Alcuin (796), Euagrius (8. század), Karolus Magnus, *Capitulare* (9. század), *Epithapium Geroldi* (9. század). Van továbbá hét olyan forrás, melyek későbbi korokban keletkezett: Paulus Diaconus (799), Zonaras (12. század első fele), Manasses (kb. 12. század), Plótinus Thessalonikeus (9–12. század), Nikephoros Kallistos Xanthopulos (kb. 1317), Konstantinos Akropolitész (14. század első fele) és Ephraim (14. század).

Az írott forrásokban a támadófegyverek közül a távolsági fegyvereken belül íjról, nyílról és parittyáról vannak adataink. A közelharc fegyverek közül a vágófegyverek, lándzsák, ütő- és sújtófegyverek lelhetők fel a forrásokban. Emellett védőfegyverzetre vonatkozólag is (páncél, sisak, pajzs, lovak vértézete) vannak biztos adataink.

4. 1. 1. Íj

A bizánci–avar háborúk időszakában az avarok íjhasználatát három auktor említi τόξον néven: GEÓRGIOS PISIDÉS 113–124; MIRACULA S. DEMETRII I (14) 139; MAURIKIOS XI 2, 6; XI 2, 8. A frank–avar háborúk korszakára vonatkozóan nem figyelhető meg az írott forrásokban ez a fegyver.

A τόξον kifejezést, mint ahogy a hun fegyverzet vizsgálata kapcsán már utaltam rá, a görög szerzők az íjra általában használták, minden konkrét jelentés nélkül. Ebben az időszakban elsősorban összetett reflexíjat jelentett (KOLIAS 1988, 214–215). A régészeti anyagban található leletek alátámasztják az írott források utalásait, miszerint az avaroknak csontlemezzel megerősített összetett reflexíjuk volt (CS. SEBESTYÉN 1931, 178–304; SZÖLLÖSY 2004, 53). A frank–avar háborúk időszakának íjra vonatkozó írott forrásokban található információhiánnyal ellentétben a régészeti leletekből egyértelműen kitűnik, hogy az íjakat természetesen az Avar Kaganátus teljes időszakában használták. Az íjakra utaló leletek mellett képi ábrázolások is utalnak erre. Ezek közül az Utrechti és a Stuttgarti Psalterium illusztrációin figyelhető meg az avarokkal azonosítható „pogányok” íjhasználat. A két ábrázolás közül fontos kiemelni a Stuttgarti Psalteriumot, ahol a hátrafelé nyilazás is látható [1. kép] (MESTREHÁZY 1968, 245–247; BÓNA 1984, 79. kép;

BACHRACH 1984, 5–24).²¹⁴ Avar kori leleteken is megfigyelhető ennek a fegyvernek a megjelenítése. Erre jó példa a klárafalvi késő avar kori nagyszíjvégen látható avar harcos íjhasználata vadászat közben (KÜRTI–LŐRINCZY 1991, 19; FANCSALSZKY 2007, 111–112).

Az íjvégcsonatok felépítése, mérete alapján megállapítható, hogy nem teljesen azonos felépítésű íjat használtak az avarok az egész avar korban át. A kora avar korban keskeny íjvégcsonatokkal ellátott íjakkal harcoltak,²¹⁵ amelyek az idő előrehaladtával fokozatosan szélesedtek (CSALLÁNY 1939, 148–149; CSALLÁNY 1946–1948, 364).²¹⁶ Továbbá az is megállapítható, hogy különböző az íjvégeknek a rugalmas íjkarokhoz történő csatlakozási szöge a kora és a késő avar korban. Ez a különbség gyakorlatilag az íjak teljesítményében is megmutatkozik valamelyest. A felsorolt különbségek ellenére azonban a kora és a késő avar kori íjak egyazon alaptípusba sorolhatók, közös jellemzőjük, hogy e fegyverek esetében az íjak reflexét csupán az íjvégek felhajlása okozta (SZÖLLŐSY 2004, 56).²¹⁷

Az avarok esetében ez a fegyvertípus a hunokhoz hasonló méltóságjelzői, hatalmi szimbólumként nem tűnik fel az írott forrásokban. Arra vonatkozólag, hogy az avarok esetében is lehetett az íjnak a harcászati szerepével párhuzamosan szimbolikus jelentősége is, csak a régészeti anyagból következtethetünk. Az avaroknál azonban egyetlen lelőhelyen, Kunbáonyban található ilyen típusú lelet. A kunbáonyi – a kutatók egy része szerint kagáni – sírban aranyíj maradványai kerültek elő, melyről H. Tóth Elvira feltételezi, hogy a hun aranyíjához hasonló szerepet tölthetett be ez az eszköz. Véleménye

²¹⁴ A Stuttgarter Psalterium ábrázolása Dávid király seregének az asszírok felett aratott, körülbelül Kr. e. 1000 környékére datálható győzelmét örökítette meg. Az ábrázoláson Dávid király seregének fegyverzete a 9. század eleji frankok felszerelésével azonosítható: sodronyvért (brunia), pántos sisak (Spangenhelm) és kardgombbal ellátott kardok. A stuttgarti ábrázolás a frank harcosokról jó forrásadatokat nyújt. Dávid király serege ellenfeleinek, a szíreknek az ábrázolása kapcsán azonban nem ilyen egyértelmű a helyzet. Bachrach hívta fel rá a figyelmet, hogy megfigyelhetők rajta olyan elemek, melyek alapvetően „keleti” sajátosságokat mutatnak: a lovasíjász harcmódor, valamint ezen belül a hátrafelé nyilazás. Véleménye szerint az asszír harcosok lovai olyan jellegzetességeket mutatnak, mint amilyenekről Vegetius ír a hunok hatásai kapcsán: nagyfejúek, előreugró szemek és erős, merev nyakuk van, alacsonyok. Bachrach alapvetően úgy véli, hogy az avarok mellett akár hunokat vagy perzsákat is ábrázolhattak ebben a psalteriumban. Az avarokra vonatkozó írott és régészeti források vizsgálata után úgy véli, megalapozott az a vélemény, hogy az ábrázolt szíriai harcosok az avarokkal azonosíthatók (BACHRACH 1984, 5–21).

²¹⁵ Például Bóly–Sziebertpuszta 21. sír, Szegvár–Oromdűlő 68., 156. sír (SZÖLLŐSY 1992, 351), Környe 54., 60., 78., 82. sír (SALAMON–ERDÉLYI 1971, 18–19, 21), Kiszombor O. 1. sír (CSALLÁNY 1939, 123), Felgyő–Ürmös-tanya 215. sír (BALOGH 2010, 218–219), Zamárdi–Rétiföldek 186. sír (BÁRDOS–GARAM 2009, 36–37), Kölked–Feketekapu A. 21. sír (KISS 1996, 25–26); Börcs–Nagydomb 1., 2. sír (TOMKA 2005, 137, 143).

²¹⁶ Az íjvégcsonatok szélesedésével azonban az íjak teljesítménye nem növekedett, hanem éppen ellenkezőleg, csökkent. A késő avar korban ezek a széles íjvégcsonatok egyfajta holt teherként rontották az íjak teljesítőképességét (SZÖLLŐSY 2004, 60). Például Komárom–Hajógyár 107., 114., 119., 131., 142. sír (TRUGLY 2008, 40, 43, 45, 50, 55), Budapest IX. Régi Lóversenyter 1. sír (NAGY 1998, 59–60).

²¹⁷ Lényeges szerkezeti különbség figyelhető meg például a honfoglalás kori és az avar íjak között: míg az avar íjak esetében a fegyver reflexét csak az íjvégek felhajlása adja, addig a honfoglalás kori íjak esetében az íjvégek felhajlása mellett az íjkarok egymás felé hajlása is biztosítja ezt (SZÖLLŐSY 2004, 60).

szerint ez a kunbábonyi „szertartásij” fejedelmi méltóságjelvény lehetett²¹⁸ (H. TÓTH 1990, 5–11; H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 139–144).

4. 1. 2. Nyíl

A bizánci–avar háborúk korszakában a bizánci szerzők közül az avarok nyílára vonatkozó adatokat a *Miracula S. Demetrii*ben (I (14) 139; II (2) 208) és Plótinus Thessalonikeusnál (9–12) találunk. Mind a két történeti munkában az avarok nyilát βέλος terminussal jelölik. Az avarok nyilát a frank–avar háborúk időszakában csak egy forrás említi *sagitta* (PAULINUS AQILEIENSIS 10) alakban.

A βέλος kifejezésnek a ’nyílvessző’, a ’hajítódárda’ mellett általános ’lövedék’ jelentése is ismert (GYÖRKÖSY–KAPITÁNYFFY–TEGYEY 1990, 186; LIDDEL et al. 1958, 313). Azonban az avarok βέλος-át említő két forrás szövegkörnyezetéből elsősorban a nyílra kell gondolnunk. Plótinus Thessalonikeus Thessaloniké ostromakor sorol fel egymás után három lövőfegyvert: κοντός,²¹⁹ βέλος, σφενδόνη (PLÓTINOS THESSALONIKEUS 9–12). Az első kifejezés valószínűleg dobódárdára vonatkozik, a harmadik pedig parittyára, így a βέλος-t ebben az esetben a kései szerző elsősorban ’nyíl’ jelentésben használhatta. A *Szent Demeter csodáiban* található két részlet esetében a szerző hózáporhoz hasonlítja az avarok sűrű lövéseit, valamint megnevezi az avarok nyilainak egyes részeit: a hegyet (σίδηρος) és a nyílvessző végén található tollakat (ἑπτερωμένος) (MIRACULA S. DEMETRII (I. 14. 139; II. 2. 208). Tehát ez esetben is elsősorban a ’nyíl’ jelentés a legmegfelelőbb.

A *sagitta* terminus sem jelöl konkrét típust, a nyíl szóra általában használták a korabeli szerzők (KOLIAS 1988, 218; GLARE 2000, 1679). Az avarokra vonatkozólag Erich friauli gróf 799-ben történt megölése kapcsán említik a nyilat (PAULINUS AQILEIENSIS 10, vö. SZÁDECZKY–KARDOSS 1998, 301).

Tehát sem a bizánci–avar, sem a frank–avar háborúk korszakára vonatkozólag nem következtethetünk az írott forrásokból az avar nyíltípusokra. A régészeti anyagból azonban kiderül, hogy a kora avar korban elsősorban nyéltüskés, ritkábban köpüs²²⁰ nyílhegyeket használtak. Leggyakoribbak a nyéltüskés háromélű nyílesúcsok és azok különböző típusai

²¹⁸ H. Tóth Elvira feltételezi, hogy ez esetben hun kori tradíció továbbéléséről lehet szó, és valószínűleg az alánok lehettek a közvetítők (H. TÓTH 1990, 5–11; H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 139–144).

²¹⁹ A terminus értékelését lásd a lándzsa alfejezetben.

²²⁰ Például Kölked–Feketekapu A. 133., 295., 471. sír (KISS 1996, 49–50, 85, 126–127), Kölked–Feketekapu B 336, 470. sír (KISS 2001, 117, 152–153); Börcs–Nagydomb 1. sír (TOMKA 2005, 139).

(csapott végű, háromszög alakú, valamint ennek egyenes oldalú és ívelt változatai), amelyeknek a kisebb és keskenyebb példányai páncéltörésre is alkalmasak voltak.²²¹ Ezeken kívül még előfordulnak kétélű, lapos, néha villás (KALMÁR 1944–1945, 283–293), átlukasztott tollú gyújtónyílhegyek és egyenesen lecsapott súlyosabb példányok (KÜRTI–LŐRINCZY 1991, 6).²²² A késő avar korban a kora avar korhoz hasonló nyílcsúcsokat használtak (SIMON 1995, 114).²²³ Az írott források nem utalnak az avarok nyíltartó tegezére sem, csak a régészeti anyag szolgáltat erre vonatkozóan adatokat.²²⁴ Szintén nem utalnak az írott források a nyíltegezek gyakorlati szerepén túl szimbolikus jelentőségükre, szerepükre. Göckenjan a kumbábonyi arany nyíltartó tegezmaradványok kapcsán feltételezi, hogy az avarok szimbólumrendszerében is jelen lehetett a tegez (GÖCKENJAN 2005, 72).

4. 1. 3. Vágófegyver

A bizánci–avar háborúk korszakának vágófegyverzetére vonatkozólag a görög és a latin nyelvű forrásokban ötféle kifejezést találunk: *σπάθη* (MAURIKIOS I 2, 2; XI 2, 6); *φάσγανον*, *ξίφος* (GEÓRGIOS PISIDÉS 197–225, 328–339); *ξίφος* (MANASSES 3523–3549, 3570–3571; ZONARAS XIV 13, 7–23; ΝΙΚΕΡΦΟΡΟΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ΧΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ XVII 28–38); *μάχαϊρα* (KONSTANTINOS AKROPOLITÉS 46); *gladius* (PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* IV. 37–38). A frank–avar háborúk korszakára vonatkozólag két latin és egy görög nyelvű forrásban említik az avarok kardját: *sax* (EPITHAPIUM GEROLDI 1–4); *gladius* (ALCUIN 20, 57–58); *μάχαϊρα* (EUAGRIOS).

A *σπάθη* és a *ξίφος* terminust a görög források párhuzamosan használták, és mindkettő általában hosszú vágófegyvert jelentett. Elsősorban lovassági fegyverek voltak. Ezeknek hosszú (70–100 cm), vastag, egy- vagy kétélű pengéjük volt (KOLIAS 1988, 136).

²²¹ Például Szeged–Csengele (CSALLÁNY 1939, 148), Kiszombor O. 1 sír. (KALMÁR 1944–1945, 288–289), Környe 10., 18., 60., 66., 71., 78. sír (SALAMON–ERDÉLYI 1971, 15, 19, 20, 21), Mór 21. sír (TÖRÖK 1954, 55), Felgyő–Ürmös-tanya 197. sír (BALOGH 2010, 216), Zamárdi–Rétiföldek 225., 250/a. sír (BÁRDOS–GARAM 2009, 41–42, 43–44), Kölked–Feketekapu A 107. sír (KISS 1996, 41–42).

²²² Például Környe 17., 60., 75., 100. sír (SALAMON–ERDÉLYI 1971, 15, 19, 20, 23–24), Zamárdi–Rétiföldek 239., 350., 376/a sír (BÁRDOS–GARAM 2009, 43, 56, 59).

²²³ Például Komárom–Hajógyár 119. sír (TRUGLY 2008, 45), Budapest IX. Régi Lóversenytér 1. sír (NAGY 1998, 59–60), Budapest X. Rákos–Ejtőernyős torony 25. sír (NAGY 1998, 74), Tiszafüred 594., 776. sír (GARAM 1995, 78, 96).

²²⁴ Fémserelések nyíltartó tegezokről lásd LÁSZLÓ 1976, 94–96; H. Tóth–HORVÁTH 1992, 155–160. Csontdíszes tegezokről lásd TÖRÖK 1954, 55, 58–59; KISS 1997, 75–83; STRAUB 1997, 117–151; STRAUB 2006, 163–177.

A μάχαιρα kifejezésen leggyakrabban a σπάθη/ξίφος-nál rövidebb (40–70 cm hosszú), egy- vagy kétélű fegyvert értettek. Ritkábban 'tőr' jelentésben is használták (KOLIAS 1988, 138).

A φάσγανον-t egyáltalán nem alkalmazták konkrét kardtípusra, csupán általában a vágófegyverek jelölésére szolgált (KOLIAS 1988, 134).

A *gladius* a római korban fő támadófegyver volt a *pilum* (dobódárda) mellett. Ezek rövid, 40–70 cm hosszúságú, keresztvas nélküli kardok voltak, melyeket vágásra és szúrásra egyaránt használtak. A középkorra viszont elvesztette ezt a jelentését, és a kard szóra általában alkalmazták a szerzők. A *sax* pedig általában hasonló hosszúságú, egyélű vágófegyvert jelentett (KOLIAS 1988, 136; COUPLAND 1990, 42–43).

A nem kortárs szerzők közül a kora avar korra vonatkozólag Zonaras, Manasses és Nikephoros Kallistos Xanthopulos ugyanazon esemény leírásakor²²⁵ említette az avarok kardját, egyöntetűen ξίφος alakban. Ennek ellenére közléseik semmilyen forrásértékkel nem rendelkeznek a kardokról, mivel ez a három szerző Theophanestől szerezte értesüléseit, viszont nála az események leírása kapcsán nem található meg a kard terminus (THEOPHANES 6092. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 128).

A bizánci–avar háborúk korszakára vonatkozólag a kardokat két kortárs forrás közül az egyik Konsztantinápoly 626-os ostroma kapcsán φάσγανον és a ξίφος alakban említi. A másik forrás pedig Maurikios műve, amely σπάθη terminust használja. A φάσγανον kifejezésből nem tudunk következtetni konkrét kardtípusra, mivel a szerzők a kardra általában használták. Geórgios Pisidész pedig a ξίφος kifejezést csak a fegyver szó szinonimájaként alkalmazta. Jó forrásértékkel csupán Maurikios közlése bír. Az általa említett σπάθη terminusból arra következtethetünk, hogy az avaroknak voltak hosszú, egy- és kétélű lovassági kardjaik (is). Az írott forrásokból nyerhető információt a régészeti adatok is teljes mértékben alátámasztják. A régészeti anyagban a kora avar kor első felében a vágófegyverek közül a hosszú kétélű kardok használata volt a domináns,²²⁶ majd a 6–7. század fordulóján jelenhettek meg, és terjedtek el a leletanyagban a hosszú egyélű kardok.²²⁷ A kora avar kor végére azonban a kétélű kardok használata teljesen

²²⁵ Az avar kagán seregével 598–599-es hadjárata során Driziperáig (ma Büyükkarıştiran, Törökország) nyomult előre, a békekötés alkalmával a követek „ajándékai” és a megállapított évpénz mellett a hadifoglyokért is külön aranyat kért. Maurikios császár azonban ezt nem volt hajlandó megadni, és a kagán megölette a foglyokat (THEOPHANES 6092. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 128).

²²⁶ Például Andocs–Újhalastó 21. sír, Bicske–Óbarok, Bóly, Sziebert pusztá 21 sír, Csolnok 13. sír, Deszk O. 1., 2. sír, Kiszombor O. 2. sír, Pápa–Úrdomb 1. sír, Szegvár–Sápcoldal (SIMON 1991, 286–306).

²²⁷ Például Bágyog–Gyűrhegy 2. sír, Bugyi, Ürböpuszta 14. sír, Csákerény–Orondpuszta 86. sír, Gátér 212. sír, Hajdúdorog–Városcsokor u. 1. sír, Környe 35. sír, Mór–Akasztódomb 25. sír (SIMON 1991, 286–306).

visszaszorult, és az egyélűek alkalmazása vált dominánssá (SIMON 1991, 282–283; CSIKY 2009, 195–197).²²⁸

A frank–avar háborúk időszakára vonatkozó fegyverterminusok a vizsgált korszakra vonatkozólag már legtöbbször csak általános jelentéssel bírtak. A régészeti anyagból azonban megállapítható, hogy a közép avar korban széles körben elterjedt szablyák jelenléte még ebben az időszakban is megfigyelhető,²²⁹ de használatuk visszaszorult. A kései avar kor leletanyagában az egyélű kardok túlsúlya a jellemző,²³⁰ továbbá – bár az írott forrásokban található *sax* terminus nem sok információértékkel bír a korszakra vonatkozóan – a régészeti anyagban megfigyelhető még a lang saxok használata²³¹ is a késő avar korban (GARAM 1991, 156–157; CSIKY 2009, 199–200; CSIKY 2012, 382–384).²³² A kard és a szablya közötti különbséget az írott források nem érzékeltetik. Nem ismerünk – sem latin, sem görög nyelven – olyan kifejezést, amelyet kizárólag a szablyára alkalmaztak volna az auktorok. Az írott forrásokból tehát nem következtethetünk a közép avar kor jellegzetes vágófegyverzetére.

Az írott forrásokból és a régészeti leletekből kitűnik, hogy fontos szerepe lehetett a vágófegyvereknek az avarok harcászatában. Ezzel párhuzamosan a hunokhoz hasonlóan az avaroknál is megfigyelhető ennek a fegyvernek a szimbolikus jelentősége.²³³ Erre vonatkozóan egyrészt Menandros Protéktór történeti munkája szolgáltat bizonyítékot, mely részletesen megemlékezik az 579/580. évi bizánci–avar szerződésalkötés alkalmazzott esküformuláról. Baján először avar szokás szerint a kivont kardja előtt esküdött meg arról, hogy a Száván épülő hidat nem a bizánciak elleni hadba vonulásra akarja használni. Ezt követően az avar kagán azt hangsúlyozta, hogy kard által vesszen el ő maga és egész népe is, ha megszegi esküjét.²³⁴ Baján végül római szokás szerint is esküt tett (MENANDROS

²²⁸ Azonban már a kora avar kor végén megfigyelhető olyan változás egyes egyélű kardokon, melyek a szablya kialakulása felé mutatnak. Ezek a „protoszablyák” fokéllal vagy ívelt pengével rendelkeztek (SIMON 1991, 271, 285; CSIKY 2009, 198)

²²⁹ Például Tiszafüred–Majoros 496. sír (GARAM 1995, 65), Komárom–Hajógyár 30., 71., 72., 107., 139., 142. sír (TRUGLY 2008, 19, 27, 28, 40, 53, 54–55, 112)

²³⁰ Például Tiszafüred–Majoros 186. sír (GARAM 1995, 28–30)

²³¹ Devinska Nova Ves 124., 840., 412., 534. sír, Üllő II.–Vecsési Községhatár 77. sír, Zilingtal D-372, D-418, D-451, D-469. sír (CSIKY 2012, 388).

²³² A saxok különböző típusainak a használata az egész avar koron át megfigyelhető (CSIKY 2012).

²³³ Makkay János úgy véli, hogy a kard tisztelete a hun uralom alatt is továbbélt az eurázsiai steppén, és az avarok a délorosz steppén vagy ettől még keletebbre ismerkedhetek meg ezzel a szokással. Makkay ezenkívül még hangsúlyozza, hogy ez az eredetileg iráni szokás a 6. század második felére a steppei török nyelvű népek jellegzetes hitvévé vált (MAKKAY 1995, 22–24)

²³⁴ A forrásban további önelátkozási jegyek is szerepelnek: az Ég istene küldjön az avarokra tüzet, a környező hegyek és erdők zuhanjanak rájuk, és a Száva áradata borítsa be őket (MENANDROS PROTÉKTÓR 471, 25–476, 25. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 47).

PROTÉKTÓR 471, 25 – 476, 25. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 47).²³⁵ Más nomád népeknél is általában hasonló formulák szerinti szerződéskötési mód figyelhető meg (GÖCKENJAN 1997, 335).²³⁶ Az eskük és a hozzájuk kapcsolódó rituálék során közvetlen vagy közvetett szerep juthatott a kardoknak is. A kard közvetett szerepe figyelhető meg a kunok és a mongolok esetében, amikor is a karddal szétszabdalt kutyára vagy más állatra tettek esküt (GÖCKENJAN 1997, 338–339).²³⁷ Az eskütételek során a kard közvetlen szerepe figyelhető meg az avarok mellett más nomád népeknél,²³⁸ amely esetekben a kardra esküdtek (GÖCKENJAN 1997, 342). A kortárs szerző, Menandrosz Protéktór híradása mellett érdemes megemlíteni még egy kései, 8. század végi – 9. századi szerzőt, Euagriost. A forrás értékelése kapcsán még hangsúlyozandó, hogy a szerző nem a Kárpát-medencei avarokról emlékezik meg, hanem a Dyrrachium és Athén környékén élő, bálványimádó „avarokról” ad hírt.²³⁹ A kései auktor szerint ezek az avarok a víz és a tűz mellett a kardnak mutattak be áldozatot²⁴⁰ (EUAGRIOS vö. OLAJOS 2001, 122, 124).²⁴¹

²³⁵ A békekötést követően az avarok mégis blokád alá vonták Sirmiumot (ma Sremska Mitrovica, Szerbia), és megkezdték a város ostromát.

²³⁶ A szerződéskötések alkalmával általában a főszerep az eskünek jutott, mely lényegében egy szakrális rituálénak tekinthető, és egy vagy több szimbolikus tevékenységből állt. Ezek főként a rituális önelátkozásra vonatkozó jegyeket tartalmazták, melyek következményeivel eskü- vagy szerződészegés esetén az eskütevőnek számolnia kellett. Ha a szerződést kötő felek különböző kultúrákból származtak, akkor a másik fél szokása szerint is esküt tettek, ezzel jelezve, hogy tisztelik annak jogfelfogását (GÖCKENJAN 1997, 335).

²³⁷ IV. Béla magyar király fiának, Istvánnak a kun fejedelem lányával kötött házassága a mongolok elleni szövetség keretein belül jött létre, melynek során a kunok egy része karddal kettévágott kutyára esküdt, hogy a magyarok földjét meg fogja védelmezni (GÖCKENJAN 1997, 339; KATONA 1981, 283–284). IX. Lajos életrajzírója, Joinville emlékezik meg arról, hogy a kun fejedelmek és II. Balduin, az utolsó latin császár közötti szövetségkötés keretében végeztek egy szertartást, amely során egy kutyát karddal darabokra vágtak (GÖCKENJAN 1997, 339). Rasiduddín a mongolok kapcsán írja le, hogy eskütételek során karddal levágnak egy csődört, egy bikát és egy kan kutyát (vö. GÖCKENJAN 1997, 339).

²³⁸ Például a szkítáknál, a dunai bulgárok és az oguzok esetében is tetten érhető ez a jelenség (GÖCKENJAN 1997, 342). Hérodotosz leírása szerint az eskütevők a saját vérüket egy nagy agyagcsészében borral összekeverik. A csészébe több más fegyverrel együtt egy kardot is belemártanak, majd az esküszöveg elmondása után megisszák ezt a folyadékot (HÉRODOTOSZ IV. 70. vö. Muraközi 2000, 289). I. Miklós pápa Borisz dunai bulgár uralkodóhoz írt levelében is megfigyelhető, hogy a dunai bulgárok egy középre helyezett kardnak tesznek esküt (NICOLAI I. PAPA *Epistolae* LXVII).

²³⁹ Erősen kétséges, hogy a forrásban szereplő nép valóban avar lehetett-e. Nyelvük nagy valószínűség szerint szláv lehetett, azonban hagyományaik között fellelhető az egykori avar vezetők steppei hagyományai. Erre utalhat a forrásban található kardkultusz (OLAJOS 2001, 127).

²⁴⁰ Makkay János ezt a kései, Kárpát-medencén kívül élő avaroknál megfigyelhető adatot összefüggésbe hozza a kora avar kori máglyaletekekkel (tajnyik), ahol a forrás szerinti leírás szerint elégették a temetési szertartás alkalmával feltorolt ló maradványait, a lószerszámzatot és fegyvereket. A tűz elhamvadása után megmaradt darabokat sekély mélységben elásták (MAKKAY 1995, 23–24). Az avar halotti áldozatokról lásd TOMKA 1986, 43–45.

²⁴¹ A kardnak bemutatott áldozatokról, a kard istenként történő tiszteletéről lásd a hun fegyverzetéről szóló fejezet kardról érkező alfejezetét.

4. 1. 4. Lándzsa

A görög szerzők esetében a bizánci–avar háborúk időszakának lándzsáira vonatkozó adatokat Maurikiosnál κοντάριον (I. 2, 2; XI. 2, 6,), Theophylaktos Simokattésnál (II 16, 1; VII 9, 12) Manassesnél (3523–3549) és Ephraimnál (1450–1468) δόρυ; Plótinus Thessalonikeus (9–12) κοντός alakban találunk. A frank–avar háborúk korszakára vonatkozó írott forrásokban nem bukkanunk lándzsára vonatkozó kifejezésre.

A δόρυ és a κοντάριον kifejezést a korabeli szerzők 'dobódárda' jelentésben is használták műveikben. Ez azonban valószínűleg nem a kifejezések tartalmán múlt, hanem a dárda és a lándzsa közti nem mindig egyértelmű formai és alkalmazásbeli különbségen (KOLIAS 1988, 192).²⁴² Az avarok esetében azonban inkább a döfőlándzsa jelentése a mérvadó Maurikios leírásában (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 80). Erre utalhat a hadászati munka szerzőjének három megjegyzése: az, hogy a lándzsa nyele zászlóval, középen szíjjal van ellátva, illetve, hogy az íjjal felváltva használták az avarok.

A κοντός kifejezést viszont elsősorban a döfőlándzsa jelentésben alkalmazták a bizánci auktorok (KOLIAS 1988, 192). Ez az avarok esetében használt terminus csak egy kései szerző munkájában tűnik fel, és az avarok Thessalonike elleni ostromakor sorol fel három fegyvertípust: κοντός, βέλος, σφενδόνη (PLÓTINOS THESSALONIKEUS 9–12). Az alapján, hogy az auktor két lövőfegyverzet mellett szerepelteti a κοντός terminust, feltételezhető, hogy e kifejezésen is inkább lövőfegyverzetet érthetünk. Tehát ebben az egyébként is fegyvertípus szempontjából megbízhatatlan forrásban a κοντός kifejezés alatt dobódárdát kell értenünk.²⁴³

A lándzsahegy alakjára, formájára és a hegynek a nyélhez való kapcsolódási módjára az írott források az avarok kapcsán nem adnak választ. Tehát kizárólag csak a régészeti anyagból következtethetünk az avar kori lándzsák típusaira.²⁴⁴ Maurikios hadászati munkájában az avarok lándzsájának jellemzéséből csupán az derül ki, hogy a

²⁴² Erre Maurikios hadászati munkájában találunk jó példát, amikor is a κοντάριον terminust mindkét jelentésben használta a szerző. Míg az avarok esetében az I. 2, 2 passzusnál döfőfegyver jelentésben alkalmazta, addig a *Stratégikon* más részében, a II. 9, 1 passzusban az adott terminus dobódárdaként jelenik meg (MAURIKIOS I. 2, 2; II. 9, 1; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 80).

²⁴³ A régészeti anyagban szintúgy nehéz elkülöníteni egymástól a két típust. Legutóbb Csiky Gergely tett erre kísérletet. A szerző a viszonylag kisméretű és keskeny köpűjű példányokat sorolja a hajtódárdák közé (CSIKY 2009, 99).

²⁴⁴ Az avar kori lándzsahegyeket Csiky Gergely tipologizálta, öt fő csoportot (nádlevél alakú lándzsacsúcsok, kihégyesedő, kónikus lándzsacsúcsok, levél alakú pengéjű lándzsacsúcsok, háromszög alakú pengéjű lándzsacsúcsok, hajtófegyverek), ezeken belül pedig számos alcsoportot különített el (CSIKY 2007, 305–323; CSIKY 2009, 64–99).

lándzsa nyelét közepén szíjjal (λωρίον), a lándzsahegyet pedig zászlóval (φλάμουλα) (MAURIKIOS I. 2, 2) látták el.

Maurikios nem jellemzi bővebben az avar lobogókat.²⁴⁵ U. Kőhalmi Katalin a steppei nomád népek lobogója esetében elsősorban azt hangsúlyozza, hogy hadijelvényként szolgálhattak. A zászlók kapcsán több típust különített el: véleménye szerint lehettek téglalap alakúak, négyszögletesek, félkörösek. Ezeket a zászlókat rojtok, szalagok és különböző állatalakok (például hal, sárkány, farkas fej) díszíthették (U. KŐHALMI 1972, 115, 123). Legújabban Hansgerd Göckenjan foglalkozott a nomád népek lobogóival, véleménye szerint ezek a tárgyak kettős szerepet tölthettek be: harci jelvényként és uralkodói jelképként is szolgálhattak, emellett még méltóságjelző szerepük is lehetett (GÖCKENJAN 2004, 62–70).²⁴⁶ A késő avar korra vonatkozólag a nagyszentmiklósi kincs 2. számú korszóján figyelhető meg a Maurikios által említett lobogó a „győztes fejedelem” ábrázolásán, a lándzsa hegye²⁴⁷ alá erősítve [9. kép] (BÁLINT 2004, 364).²⁴⁸

4. 1. 5. Űtő- és sújtófegyverek

Az avar–bizánci háborúk időszakában az avarok esetében baltára vonatkozó adatot a *Miracula S. Demetrii*ben találunk ᾿αξινη (I. 14. 139, 147) alakban. A frank–avar háborúk korszakának baltahasználatáról nincs írott forrásos adatunk.

Az ᾿αξινη terminus egységes és egyértelmű jelentés nélkül fordul elő a bizánci

²⁴⁵ A bizánci forrásokban leginkább φλάμουλα és βάνδα szóval jelölik a lándzsára erősített zászlókat. Ezek változó alakúak és színűek voltak, és a különböző katonai egységek jelölésére szolgáltak (KOLIAS 1988, 210).

²⁴⁶ A dunai bulgárok esetében a lófarkas zászló elsősorban hadijelvényként szolgált (NICOLAI I. PAPAЕ *Epistolae* XXXIII). Az ujjuroknál viszont a zászló az uralkodó uralmi jelképeikhez tartozott (GABAIN 1973, 158; GÖCKENJAN 2001, 67). A Kubiláj parancsára összeállított kormányzási kézikönyvben is fellelhető adat, mely szerint a Mongol Birodalom kilenc jelvénye között található a fekete zászló (SAGASTER 1976, 295–299). Emellett a mongoloknál még a fehér zászló egyik változata a nomád uralkodó hadi és hatalmi jelképe mellett a jelentősebb méltóságot viselők szimbóluma is lehetett (OLBRICHT–PINKS 1980, 72–74; GÖCKENJAN 2001, 64–65).

²⁴⁷ Bálint Csanád a „győztes fejedelem” ábrázolásán látható lándzsahegyet az Erdély területén előkerült késő avar kori áttört pengéjű lándzsákkal (Tövis/Teius, Románia) hozta összefüggésbe. Emellett a lándzsahegyen látható két lyuk ábrázolását a III. Tiberios bizánci császár (698–705) arany solidusán látható lándzsacsücs-ábrázolással is kapcsolatba hozta (BÁLINT 2004, 364).

²⁴⁸ A belső-ázsiai türk kori ábrázolásokon, valamint Közép-Ázsia területéről származó nomádábrázolásokon is megfigyelhetők a lándzsákra erősített lobogók [10., 11., 12., 13. kép] (MOGILNYIKOV 1981, 126; DOSZIMBAJEVA–GOLDEN–OSZAVA 2013, 12, 14; TABALDIEV–BABAJAROV–UMIROV–JACENKO 2013, 526, 555), valamint a dunai bulgárokhoz köthető ábrázolásokon is megtalálhatók a zászlóval ellátott lándzsák (VITLJANOV 1996, 19. tábla). De mongol kori ábrázolásokon is megfigyelhető ez a fegyvertípus [7. kép] (HOFFMANN 2005, 256). A steppei analógiák mellett Bálint Csanád kiemelte, hogy más népeknél is megfigyelhető ez a jelenség, például a langobardoknál és a bizánci hadseregben (BÁLINT 2004, 364).

forrásokban.²⁴⁹ Az írott források harci balta és famegmunkálásra szolgáló eszköz jelentésben is használták (KOLIAS 1988, 167). Az avarok esetében használt terminusból nem tudunk következtetni a balta típusára, felépítésére. A bizánci–avar háborúk korszakának baltára vonatkozó ῥαζίην terminusa a thessalonikei avar ostrom kapcsán tűnik fel (MIRACULA S. DEMETRII I. 14. 139, 147. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 115). Ez a kortárs forrás mindkét esetben megjelöli az eszköz funkcióját: vagyis az ellenség falának a megrongálása a cél. Arra, hogy konkrétan harci baltaként is használták volna, az írott forrásokból nem lehet következtetni.²⁵⁰ A régészeti anyagban megfigyelhető az auktor által említett egyszerű balta is,²⁵¹ emellett számos típusa ismert az ütő- és sújtófegyvereknek a kora és a késő avar korból egyaránt.²⁵² A régészeti anyagból úgy tűnik, hogy a késő avar korban az ütő- és sújtófegyverek jelentősége megnövekszik. Megfigyelhető, hogy ezeknek a fegyvereknek a száma a kora avar kortól a késő avar korig fokozatosan emelkedik, a késő avar korban pedig jelentősen megnő a számuk (SIMON 1995, 119; SZÜCSI 2012, 121–129).

4. 1. 6. Parittyá

A bizánci–avar háborúk korszakának parittyahasználatára két forrásból következtethetünk: σφενδόνη (THEODÓROS SYNKELLOS XIX 305, 37–306, 12; PLÓTINOS THESSALONIKEUS 9–12). A frank–avar háborúk időszakára vonatkozólag az avarok parittyájáról egyetlen adatunk van: *funda* (PAUILNUS AQUILEIENSIS 10).

A σφενδόνη kifejezés valószínűleg egy egyszerűbb parittyatípust jelenthetett.²⁵³ Ez a fegyver két szíjból állt, melyek egy vastagabb bőrdarabot fogtak közre, ebbe helyezték a

²⁴⁹ A vizsgált korszaknál jóval korábbra vonatkozólag Homéros ezt a kifejezést 'harci balta' jelentésben alkalmazza (KOLIAS 1988, 167).

²⁵⁰ A bizánci hadseregben a 9–10. századig nem volt nagy jelentősége a harci baltának. A kora bizánci századokban a bizánci seregek a baltát elsősorban hadigépek, hajók építésére és bozotos utak szabaddá tételére alkalmazták (KOLIAS 1988, 162–164). Ezzel párhuzamosan nem is alakult ki az ütő- és sújtófegyverek terminológiája

²⁵¹ Például Zamárdi–Rétiföldek 330., 516., 1135. sír (BÁRDOS–GARAM 2009, 54, 76,), Budapest III. Pusztadombi út 12. (NAGY 1998, 32), Veszprém–Jutas 130. sír (SZÜCSI 2012, 124).

²⁵² Például fokosok: Zamárdi–Réti földek 350., 535., 701., 1392. sír (BÁRDOS–GARAM 2009, 56, 80, 100, 182–184), Budapest XXI. Csepel–Háros BVM 28. sír (NAGY 1998, 152), bárdok: Zamárdi–Réti Földek 1324. sír (BÁRDOS–GARAM 2009, 172), Budapest XXII.–Vöröskereszt u. 65. 13. sír (NAGY 1998, 191–197); szekercék: Zamárdi–Réti Földek 563., 738. sír (BÁRDOS–GARAM 2009, 83, 103), Környe 125., 147. sír (SALAMON–ERDÉLYI 1971, 26, 28), Kölked–Feketekapu A. 21. sír (KISS 1996, 25–26), Komárom–Hajógyár 128., 142. sír (TRUGLY 2008, 49, 55).

²⁵³ Ezen egyszerű változaton kívül még két típus ismert, ezek azonban az avarok fegyverzete kapcsán nem tűnnek fel. A botparittyá (*fustibalus*) esetében a lendítoszíj hiányzik, és ezt egy rőfnyi hosszú, kampós végű bot helyettesíti (KOLIAS 1988, 255). A szakállas parittyá (*mattiobarbulus*) bőrszíjra erősített ólomgolyó volt, amit körülbelül úgy dobtak el, mint a kalapácsvetők a kalapácsot. Ezek a fegyverek nagyon súlyos sebet ejtettek (VEGETIUS I. 17. vö. Várady 1963, 766).

lövédéket.²⁵⁴ A parittyás a lövedék behelyezése után a két szíjat megfogva egyszer vagy többször megforgatta a feje körül, ezután pedig elengedte a szíjat, és a lövedék kirepült (KOLIAS 1988, 256). A *funda* kifejezés jelentése megegyezik a görög σφενδόνη terminussal, vagyis egyszerű felépítésűek lehettek ezek az eszközök (KOLIAS 1988, 255).

Vegetius kiemeli ennek a fegyvernek a jelentőségét, véleménye szerint sokkal hatékonyabb volt, mint például a nyíl. Fémsisakot és fémvértezetet viselő harcosokon is halálos sebet lehetett vele ejteni (VEGETIUS I. 16. vö. Várady 1963, 765–766).

A korai avar hadsereg parittyahasználatáról egy kortárs és egy nem korabeli forrás szól, melyek a Maurikios idején történt thessalonikei ostrom és Konstantinápoly ostroma kapcsán említik az avar parittyát. A késő avar korra vonatkozólag csak egyetlen forrás örökítette meg Erich friauli gróf 799-es halála kapcsán az avarok parittyáit. A parittyák alkalmazására viszonylag kevés írott forrás áll rendelkezésünkre. Ennek az olcsón előállítható, egyszerű felépítésű fegyvernek a használata általános lehetett.²⁵⁵ Alkalmazták ezeket a fegyvereket a római hadseregben, és később a középkor folyamán a bizánci hadseregben, valamint Nyugat-Európában is (HAHN 1963, 87; COULSTON 2002, 13). Mivel egyszerű felépítésű volt, elsősorban a köznép fegyvere lehetett.²⁵⁶ Magát a parittyát könnyen el lehetett készíteni, és használatát megtanulni is viszonylag egyszerű volt. Főként a könnyűfegyverzetű gyalogság fegyvereként tűnik fel a forrásokban. Emellett azonban a könnyűfegyverzetű lovasság fegyverzete között is megtalálható a parittyá, valamint az ostromok esetében is bevetették (HAHN 1963, 87; KOLIAS 1988, 257–258; ANONYMUS 13., 32., 32., 35–37. vö. Dennis 1985, 41, 99, 100, 109; NIKEPHOROS OURANOS 4., 65. vö. McGeer 1995, 91, 159; MCGEER 1995, 209). Vegetius a korábbi időszakra vonatkozóan szintén kiemeli ennek a fegyvernek a hasznosságát. Könnyen megtanulható, könnyen szállítható eszköz volt, kőben gazdag területeken pedig kifejezetten előnyös volt az alkalmazása (VEGETIUS I. 17. vö. VÁRADY 1963, 766). A nyílt csatákban esetében bevetett parittyásoknak főként az volt a szerepük, hogy az ellenfél egységes arcvonalát megbontsák. A források hangsúlyozzák, hogy a parittyák lövedékeitől nagyon megzavarodtak az ellenfél lovai, fékezhetlenné váltak, és ez által bomlott meg az ellenfél hadrendje (ANONYMUS 13., 32., 35–37. vö. Dennis 1985, 41, 99, 100, 109). Tehát hasonló célt szolgáltak, mint a nomádok esetében a könnyűfegyverzetű lovasíjászok. A nomád

²⁵⁴ A lövedék lehetett ólom (μολυβδί) vagy egyszerű kő (κίρκυς) (KOLIAS 1988, 256).

²⁵⁵ A katonai összecsapások mellett a vadászok is előszeretettel használták ezt a fegyvert (MCGEER 1995, 209).

²⁵⁶ Ahogy McGeer fogalmazta meg: a szegény ember fegyvere volt (MCGEER 1995, 209)

népek hadseregében nem terjedt el széles körben ennek a fegyvernek a használata,²⁵⁷ valószínűleg Bizánból vagy Nyugat-Európából vehették át a parittyát az avarok.

4. 1. 7. Páncél

A bizánci–avar háborúk korszakának fegyverzetét említő bizánci források a páncélt háromféleképpen említik meg: ζάβα (MAURIKIOS XI. 2, 6); θώραξ (MENANDROS PROTÉKTÓR EL. 208, 11–210, 2; THEODÓROS SYNKELLOS XVIII 305, 13–36; XXIV 308, 1–21; XLVI 317, 29–36, 318, 2–5); ἄπαν σεσιδηρωμένον/ σιδηρένδου τοι ἑπιρρίψαντες (MIRACULA S. DEMETRII II.2 199, 203). A frank–avar háborúk korszakának páncélhasználatára csak egy közvetett adatból következtethetünk Nagy Károly 805. évi dietenhofeni rendeletéből.

A középgörög forrásokban megjelenő ζάβα terminus a vas sodronypáncélt jelentette.²⁵⁸ Ez a kifejezés a 6. században tűnt fel a forrásokban, és csak a 7. század végéig volt domináns a használata²⁵⁹ (KOLIAS 1988, 38–39).²⁶⁰ A Maurikios hadászati munkájában az avarok páncélzatára alkalmazott ζάβα kifejezésnek megfeleltethető sodronypáncél megtalálható az avar régészeti anyagban, de ez a típusú vértesz viszonylag ritka leletnek számít,²⁶¹ az avar korban a lemezpáncélzat használata volt a leginkább elterjedt.

Az ógörög eredetű θώραξ terminus a páncélok minden fajtáját jelölte: gyűrűs-

²⁵⁷ A honfoglaló magyaroknál Gerhard munkájából következtethetünk esetlegesen parittyahasználatra (GERHARD 12. vö. HKÍF 235). A kortárs forrás Augsburg ostrománál említi, hogy nyilak és kövek zúdultak a városra, és ez utóbbira a *lapidus* kifejezést alkalmazza (GERHARD 12), amely az egyszerű 'kő' jelentésen kívül kőledéket is jelent. Ezt a lövedéket vagy parittyából vagy ostromgépből lőhették ki. Ebben a passzusban ugyan megemlíti a szerző az ostromszerkezeteket (*instrumentum*), de elképzelhető, hogy mindkét kőhajító eszközt együttesen alkalmazták ostrom közben (GERHARD 12).

²⁵⁸ A láncpáncélzatot a bizánciak a rómaiaktól vették át (KOLIAS 1988, 37–38).

²⁵⁹ A 8. századtól a gyűrűspáncél jelölésére főként a λωρίκιον terminust alkalmazták. A 6–7. században ritkábban figyelhető meg ez a kifejezés a forrásokban, a ζάβα terminus háttérbe szorította (KOLIAS 1988, 37–38). Erre jó példa Bölcs Leó *Taktika* című munkájának honfoglaló magyarokra vonatkozó részlete. A bizánci császár szinte teljes egészében átvette Maurikios *Stratégikon* című hadtörténeti munkájából az avarok fegyverzetére vonatkozó részt. A páncélzat esetében azonban változtatott, és a Maurikios által használt ζάβα terminust kicserélte a λωρίκιον kifejezésre (BÖLCS LEÓ XVIII. 47; MORAVCSIK 1951, 352–353; KOVÁCS 2002, 316–317).

²⁶⁰ Elkészítésük fejlett technológiát és magas költségráfordítást igényelt. Minél finomabb volt az egyes gyűrűk kivitelezése, minél sűrűbben összefonódtak, annál értékesebbnek számított egy páncél. A bizánci lovasok gyűrűspáncélzata általában bokáig ért. Egyrészt azért, mert a lovasok lábát az ellenség fegyvere veszélyeztette, másrészt a gyalogosoktól eltérően ők nem igényelték a lábuk teljes szabadságát. Kis szíjak, csatok lógtak rajtuk, amelyeknek a segítségével állíthattak a páncélok hosszúságán állítani (KOLIAS 1988, 41–43).

²⁶¹ Például Szeged-Kundomb 116. sír, Klárafalva-Kukutyin 7. sír, Jutas 79., 86. sír, Gátér 45., 174., 252. sír (CSALLÁNY 1972, 22–31), Zamárdi-Rétiföldek 738. sír (BÁRDOS–GARAM 2009, 103).

(ζάβα), lemezespáncél (κλιβάνιον), kombinált vért (gyűrűs és lemezes részekből áll)²⁶² szinonimájaként is előfordul a forrásokban, de más összetételű páncélokra is alkalmazták. A θώραξ elsősorban bokáig érő páncél volt, de épp általános jelentése folytán mellvértet is jelölhetett (KOLIAS 1988, 37). A bizánci forrásokban az avarokra vonatkozó részekben a θώραξ egyértelműen a lovasok vértzetét jelölte.²⁶³

A *Miracula S. Demetrii*ben található terminust (‘άπαν σεσιδηρωμένον/ σιδηρένδου τοι ’επιρρίψαντες = vasban [lévő]/ vasba öltözött) a bizánciak saját páncélzatukra nem alkalmazták (legalábbis hadászati művekben nem jelenik meg ez a terminus). A kifejezésből nem tudunk következtetni arra, hogy milyen típusú vértől lehet szó, csak annyit tudunk biztosan megállapítani, hogy fémből készült.

A régészeti anyagból kiderül, mint ahogy már utaltam rá, hogy az avaroknál a lemezes vért darabjai gyakoribb leletek a gyűrűsvértnél (CSALLÁNY 1960b, 17–22; CSALLÁNY 1972, 9–41; CSALLÁNY 1982, 5–11; PÁSZTOR 1995, 60–63).²⁶⁴ Egyértelműen lemezpáncélokra utaló kifejezést a bizánci források csak a 10. századtól kezdtek el használni κλιβάνιον alakban (KOLIAS 1988, 49). Az avarok páncélzatára tehát ezt a terminust nem alkalmazhatták (az avarok vértzetét csak kortárs források említik). Az avarok lemezpáncélzatát valószínűleg a θώραξ vagy ‘άπαν σεσιδηρωμένον/ σιδηρένδου τοι ’επιρρίψαντες kifejezéssel jelölhették.

A frank–avar háborúk korszakában használt egyik páncéltípusára a 805. évi dietenhofeni rendeletből következtethetünk,²⁶⁵ amelyben a páncél szót *brunia* terminussal

²⁶² A két típus kombinálása ritkán, és leginkább a nehézfegyvereseknél fordul elő a bizánci hadseregben. Ebben az esetben a lemezes törzspáncélzat szegélyéhez gyűrűspáncélzatot erősítettek. Vagyis a vastag lemezpáncélt a mozgás megkönnyítése miatt a karokon és a nyakon sodronypáncéllal helyettesítették (KOLIAS 1988, 48). A lemezes és láncpáncélzat kombinálása a tiszavasvári–koldusdombi 1. sírban érhető tetten, ahol a lemezes törzspáncélzat szegélyéhez gyűrűspáncélzatot erősítettek. Vagyis a vastag lemezpáncélt a mozgás megkönnyítése céljából a karokon és a nyakon sodronypáncéllal helyettesítették (CSALLÁNY 1960a, 64).

²⁶³ ‘ιπέων θωρακοφόρων (MENANDROS PROTÉKTÓR 208, 11–210, 2); ‘ιπεύσι θωρακηφόροις (THEODÓROS SYNKELLOS XXIV 308, 1–21); ‘ιπποι καί ‘ιππείς ’ενδεδυμένοι τούς θώρακας (THEODÓROS SYNKELLOS XLVI 317, 29–36; 318, 2–5)

²⁶⁴ Az avar kori sírokban többnyire csak néhány darab lamella került elő. Előfordulásukból megállapítható, hogy a kora avar korban sem tekinthetők gyakori leletek, a 7. század második felétől pedig még kevesebb példány kerül elő a sírokból. Teljes lemezes vért a kunszentmártoni ötvössírban található, és egy nagyobb részlet került elő a hajdúdorogi 1. számú sírból. Ezeknek a páncéloknak a lamellái nem egysablonúak, hanem különböző típusúak, amelyek alakban, méretben és fűzőlyuk-elosztásban is eltérnek egymástól; attól függően, hogy a lamellák milyen célt szolgáltak, és a páncél melyik pontjához tartoztak (CSALLÁNY 1960b, 17–22; CSALLÁNY 1972, 9–41; SZENTPÉTERI 1993a, 206–209; PÁSZTOR 1995, 60–63).

²⁶⁵ A 9–10. század folyamán a Frank Birodalomból akkora mennyiségű fegyvert szállítottak Kelet-Európába, hogy Nagy Károly és utódai kénytelenek voltak rendeletekkel a fegyverkivitel tiltani. Ilyen rendeletek születtek még 779-ben, 781-ben, 803-ban és 811-ben is. Még 864-ből is ismerünk ilyen tiltó rendeletet, mely szerint halálbüntetést kaphat az, aki királyi rendelet nélkül ad el páncélt és fegyvert (POLGÁR 2004, 93–94).

jelölik. A forrás arról szól, hogy Nagy Károly megtiltja a páncélok (*brunia*) és a fegyverek (*arma*)²⁶⁶ szállítását szláv és avar területekre (KAROLUS MAGNUS, *Capitulare* 44, 7). Ebből következtetni lehet arra, hogy korábban (805 előtt) valószínűleg szállítottak avar területekre frank típusú páncélokot, fegyvereket.²⁶⁷ A *brunia* és *lorica* terminust²⁶⁸ a páncélra általában használták: az írott forrásokban feltűnik sodronyvérként és lemezpáncélzatként is (COUPLAND 1990, 39–40). A *brunia* szó 779-től jelenik meg először Nagy Károly *Capitulare*iban. Kezdetben csak törzspáncélzat volt, később, a 9. században a kart és a lábakat is védte (BRUENNE.htm). Tehát a frank–avar háborúk korszakának frank típusú páncélhasználatról egyetlen közvetett adatunk van, melyből nem lehet általános következtetéseket levonni. Az azonban valószínű, hogy nyugati hatásra az avarok használhattak frank típusú vértéket (is).²⁶⁹

Tehát a forrásokból egyértelműen következtethetünk az avarok páncélhasználatára, valamint arra is, hogy többféle típusút alkalmaztak: ezek lehetek saját gyártmányok és importok is.²⁷⁰

4. 1. 8. Sisak

Az avarok sisakjára utaló források közül egy közvetlenül *περικεφαλαία* (THEODÓROS SYNKELLOS XVIII 305, 13–36), egy pedig közvetve *περιτραχήλιον* (nyakvédő) (MAURIKIOS I. 2, 2) néven nevezte. A frank–avar háborúk korszakára vonatkozó források nem említik az avarok sisakját.

A bizánci szerzők a sisakra vonatkozó kifejezéseket minden lényeges különbség

²⁶⁶ A forrás nem nevezi meg pontosan a támadófegyverek típusait. A lándzsák tekintetében erre jó példa a 8. században az Avar Kaganátus nyugati peremterületén nyugati hatásra megjelenő, a szárnyas lándzsák előképének tekinthető keskeny pengéjű, kampós lándzsacsúcs (CSIKY 2009, 95, 225).

²⁶⁷ Ebben az időszakban nagymértékű frank fegyvercsempészés folyt Skandináviába és a frankoktól keletebbre eső területekre (FISCHER–FABIAN 2000, 75). Valószínű tehát, hogy 805 után is kerültek az avarokhoz frank típusú páncélok.

²⁶⁸ Nem teljesen világos, hogy vajon egymás szinonimájának tekinthető-e a két terminus vagy két, egymástól különböző páncéltípusra vonatkoztak. A frank rendeletekben található információk alapján azonban úgy tűnik, hogy a két kifejezés jelentése ugyanaz volt. Valószínűleg tehát csak nyelvi különbség lehetett a kettő között: a *brunia* germán eredetű szó, a *lorica* pedig latin (COUPLAND 1990, 39).

²⁶⁹ A régészeti anyagban a késő avar korban kevesebb számú páncéllet került elő a kora avar korhoz lépest. Erre a korszakra vonatkozólag érdemes még megemlíteni a nagyszentmiklósi kincs 2. számú korszóján látható győztes fejedelem és a balatonszőlősi veret lovasának vértézetét (SZENTPÉTERI 1993a, 209; BÁLINT 2004b, 416–420; FANCSALSZKY 2004, 113).

²⁷⁰ Bachrach már eléggé meghaladott nézete szerint az avarok nem voltak képesek nagy mennyiségű előállítására. A bizánci–avar háborúk időszakára vonatkozólag Menandros Protéktór munkájára (MENANDROS PROTÉKTÓR 443, 29–444, 31. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 22), a frank–avar háborúk időszaka esetében pedig a 805-ös dietenhofeni rendeletre hivatkozva (KAROLUS MAGNUS, *Capitulare* 44, 7. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 307), úgy véli, hogy az avarok ezeket a fegyvereket megvásárolták, és nem maguk készítették (BACHRACH 1984, 20).

nélkül használták egymás mellett személyes ízlésüknek és stílusuknak megfelelően. Anyagukat tekintve vasból, ritkábban bőrből vagy nemezből készültek. A sisak két leggyakoribb formája a félgömbös pántos és a hegyesedő kónikus alakú²⁷¹ (KOLIAS 1988, 75–76). Tehát az avarok sisakjára utaló terminusból sem következtethetünk konkrét típusra. Theodóros Synkellos leírásából – akinél konkrétan olvashatunk az avarok sisakjáról – annyi derül ki, hogy vasból/acélból (σίδηρος) készültek. Theodóros Synkellos Konstantinápoly 626-os ostroma kapcsán említi az avarok sisakját. A forrásból kitűnik, hogy használata elterjedt volt az avar seregben.²⁷² Ennek ellentmond két fontos momentum: más forrás nem említi konkrétan az avarok sisakját, másrészt Szádeczky-Kardoss Samu véleménye szerint ez a részlet talán tartalmaz „*valami biblikus reminiscenciát*” (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 188). A régészeti források részben alátámasztják Theodóros Synkellos értesülését. A kora avar kori régészeti anyagban ismert néhány sisakra utaló lelet, azonban ez ritka jelenségnek tekinthető.²⁷³ A késő avar korra vonatkozólag azonban sem írott forrás, sem régészeti anyag nem tanúskodik az avar fejevédő meglétéről. Ugyanakkor néhány képi ábrázolás utal a sisakok használatára ebben a korszakban is.²⁷⁴

A felvértezett katona a sisak és a páncél találkozásánál támadt résen sérülhetett a leggyakrabban csata közben, ennek ellensúlyozására alkalmazták a nyakvédőt. Ez a terminus először az avarok kapcsán tűnik fel περιτραχήλιον (MAURIKIÓS I. 2, 2) alakban (KOLIAS 1988, 78–80):

„...s kerek nyakvédőjük (magas galléruk?) (περιτραχήλιον) az avarok mintájára kívül len-, belül gyapjúszalagok (csíkok) sorából (?)” (MAURIKIÓS I. 2, 2, ford. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 80).

²⁷¹ A bizánci források megkülönböztetnek „teljes” (κόρυθος τέλειαι) és „nem teljes” (μη τέλειαι) sisakokat. Az előbbi a görög hadseregben a nehézfegyverzetű, az utóbbit a könnyűfegyverzetű lovasok használták. A kettő közötti különbség az, hogy a teljes sisakot ellátták arcvédővel. Az arcvédő elől a szemekig ért, és fül-, illetve nyakvédővel volt ellátva (KOLIAS 1988, 77).

²⁷² „...Mindannyian sisakot viseltek ... Kelet felé rájuk tűző nap, amely sugaraival megcsillogtatta az acélt, még félelmetesebbnek mutatta őket, és megrettentette a rájuk tekintőket (THEODÓROS SYNKELLOS XVIII 305, 13–36, ford. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 186)

²⁷³ A legteljesebb állapotban a kora avar korra datálható a mezőbándi pántos sisak (X. sír) maradt meg (KOVÁCS 1913, 13. kép). Németszentpéter/Sánpetru German határában lovassírból került még elő lamellás vassisak töredéke (ERDÉLYI 1982, 175–177). Ezenkívül a bácsújfalusi arcvédő lemez (CSALLÁNY 1953, 134, 138–139) és a hajdúdorogi poncolt bronzkorong esetében feltételezhető biztosan, hogy sisakok részét képezhették. Ez utóbbi esetében egy bőr- vagy nemezlamellákból álló sisak rekonstruálható, melynek a tetején a lamellák összedolgozását fedhette, díszíthette ez a lelet (LŐRINCZY–STRAUB 2012, 399–400).

²⁷⁴ A Stuttgarti és Chludovi Psalterium illusztrációin, a balatonszőlősi övvereten és a nagyszentmiklósi kincs 2. számú korszóján láthatók. A stuttgarti példányon azonban nem a korszakra jellemző pántos vagy lamellás típus figyelhető meg, hanem egy egyszerű, fémlamezből készült kónikus sisaktípus (BACHRACH 1984, 21).

Maurikios nehezen értelmezhető leírását Bölcs Leó művének egy részlete teszi világossá, melyből kiderül, hogy a len és a gyapjú is csak a nyakvédő béléséhez (ἔνδεδουμένα) tartozott, mely felett lánc- vagy lemezpáncél volt (BÖLCS LEÓ V. 5). Ez a forrás veti fel annak lehetőségét, hogy a περιτρακῆλιον körben a nyak körül feküdt, felnyúlt a sisakig, és a mellnél a páncéllal átfedésben végződött (KOLIAS 1988, 79–80). A forrásból tehát közvetve, de következtethetünk az avarok sisakjára is. Maurikios valószínűleg az avaroktól átvett újítást, a nyakvédőt akarta kiemelni, hangsúlyozni.

4. 1. 9. Pajzs

Az avarok pajzsát háromféle elnevezéssel említik a görög nyelvű források a bizánci–avar háborúk időszakára vonatkozólag: ἄσπις (MIRACULA S. DEMETRII I 123; GEÓRGIOS PISIDÉS 409–430); θυρεός (MENANDROS PROTÉKTÓR EL. 476, 26–477, 18), σκουτάριον (MAURIKIOS XII. 10, 5–8). A késő avar korra vonatkozó írott források nem említik az avarok pajzsát.

Az ógörög ἄσπις és a σκουτάριον kifejezést a bizánci szerzők általánosan használják, alakjára, típusára pusztán a kifejezésből nem lehet következtetni (KOLIAS 1988, 89).

Az ógörög θυρεός terminus a bizánci szövegekben gyakran előfordul. A legtöbb forrás nagy, hosszúkás pajzsaknak határozza meg (KOLIAS 1988, 91).

Az avarok pajzsát említő források közül kettő a bizánci városok (Thessalonike, Konstantinápoly) ostromakor említi ezt a fegyvertípust, mely védelmiül szolgált a városbeliek lövéseivel szemben. Ezenkívül Maurikios az avarok vadászata alkalmával emlékezik meg róla, és Menandros Protéktór az avar kagánt védelmező pajzsokról számol be. A források közül egyedül Menandros Protéktór munkájából következtethetünk a pajzs szerkezetére: a szerző szerint „bőrpajzsok”, vagyis bőrral bevont pajzsok voltak az avaroknak. Tehát a forrásból régészeti nem megfogható, szerves anyagból készült, könnyűszerelések pajzstípusra gondolhatunk. Emellett a kora avar korban fémszerelések pajzsok is megfigyelhetők, melyek germán hatásra jelenhettek meg az avar régészeti anyagban.²⁷⁵ A frank–avar háborúk korszakára vonatkozólag a pajzsokra a sisakokhoz hasonlóan csak ábrázolásokból, az Utrechti és a Chlodovi Psalterium illusztrációiból

²⁷⁵ Például Környe 66., 44., 78., 99. sír (ERDÉLYI–SALAMON 1971, 56), Pókaszeptek 76. sír (SALAMON–SÓS 1995, 74), Kölked–Feketekapu A. 14., 39., 211., 260. sír (KISS 1996, 238).

következtethetünk [1. kép].²⁷⁶

4. 1. 10. A lovak vértézete

A bizánci–avar háborúk időszakában három esetben említik az auktorok – Maurikios és Theodóros Synkellos – az avarok lovainak páncélzatát. Maurikios művében két helyen is találkozunk a lovak felvértézésével:

„Kell, hogy a lovak elsősorban a vezetőik és a válogatott harcosok lovai ... legyenek felvértézve vasból (σίδηρος), vagy nemezéből (κεντούκλως) készült szügyvérttel, avagy avar mintára legyen takarva szügyük és nyakuk, különösen az első harcvonalba állítottaké” (MAURIKIOS I. 2, 6. ford. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 80).

Szádeczky-Kardoss Samu úgy véli, hogy másolási hiba kapcsán került bele a szövegbe a második „vagy” (fordításban avagy). Tehát a forrásban található *„vasból vagy nemezéből készült szügyvért”* is az avarok lovaira vonatkozik. Ezt a véleményt támasztja alá Maurikios másik passzusa (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 81):

„De nemcsak ők maguk viselnek fegyvert, hanem az előkelők lovainak szügyét is vas vagy nemez fedi” (MAURIKIOS XI. 2, 7. ford. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 83).

Theodóros Synkellos is utal a lovak páncélzatára, melyet θώραξ terminussal jelöl. Ez a terminus nem vonatkozik konkrét páncéltípusra, lehetett lemezes- és gyűrűspáncél is.

A frank–avar háborúk korszakára vonatkozó írott források nem említik a lovak vértézetét. Az avar hadsereg lovainak vértézetére utaló leletek még nem kerültek elő.²⁷⁷

4. 1. 11. Kérdéses fegyverterminusok

Az avarok fegyverzetére vonatkozólag egy kifejezés található, melyből nem lehet pontosan meghatározni konkrét fegyvertípust: βέλος (THEODÓROS SYNKELLOS XIX 305, 37–306, 12; GEÓRGIOS PISIDÉS 197–225).

Mint azt már a nyilakról szóló alfejezetben jeleztem, a βέλος terminusnak nem egyértelmű a jelentése, és ebben a két esetben a szövegkörnyezetből sem lehet egyértelműen eldönteni, hogy nyílra vagy dobódárdára vonatkozhatott ez a kifejezés. Geórgios Pisidés Konstantinápoly ostromakor leírja, hogy mely fegyvereket vetettek be az

²⁷⁶ Mindkét ábrázoláson látható pajzsok formája kerek, és az egyikén pajzsdudor látható (MESTERHÁZY 1968, 245–247; BÓNA 1984, 82. kép).

²⁷⁷ Belső-ázsiai türk kori ábrázolásokon láthatók a lovak szügy-, nyak- és fejtétjei [10., 11. kép] (DOSZIMBAJEVA–GOLDEN–OSZAVA 2013, 12; KUBAREV–KUBAREV–BAJÁR 2013, 614).

avarok, a felsorolásban kürtök és a kardok között említi meg a βέλος terminust (GEÓRGIOS PISIDÉS 197–225), mely ugyanúgy vonatkozhat dobódárdára és nyílra is. Theodóros Synkellos szintén Konstantinápoly ostrománál emlékezik meg arról, hogy mely fegyvereket vetettek be az avarok, szerinte a fal teljes hosszában használták a βέλος-t és a parittyát (THEODÓROS SYNKELLOS XIX 305, 37–306, 12), mely egyformán vonatkozhatott dobódárdára és nyílra is. Figyelembe véve, hogy az egyik forrás műfaja költemény, a másik pedig szentbeszéd, maguktól a szerzőktől sem várható el, hogy teljesen reális képet fessenek a Konstantinápolyt ostromló sereg fegyverzetéről.

4. 2. Harcmódor

Az írott források többnyire, más nomád népekhez hasonlóan, negatív színben tüntetik fel az avar harcosokat a harcmódoruk kapcsán.²⁷⁸ Geórgios Pisidés és Theodóros Synkellos ravasz, gaz rókának, gonosz vadállatnak, fondorlatos, cselszövő kígyónak nevezi a 623-ban a bizánciakkal szemben meglepetésszerű támadást intéző nomád népet (GEÓRGIOS PISIDÉS 113–114; THEODÓROS SYNKELLOS 301, 24–302, 8. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 166, 176). Szintén Theodóros Synkellos, valamint Nikephoros Patriarcha hangsúlyozza, hogy az avarok megbízhatatlanok, szerződésszegők, hitszegő kutyafajzatok (THEODÓROS SYNKELLOS 301, 40–302, 21. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 169). Hasonlóan jellemzi az avarokat Maurikios is: szerinte „*komiszok és kétszínűek.*” A hadászatban jártas császár emellett hangsúlyozza, hogy a férfiak a harcászatban nagyon jártasak, ez a fő tevékenységük, máshoz nem értenek²⁷⁹ (MAURIKIOS XI. 2, 3. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 83). Theodóros Synkellos is erre utal azzal, hogy az avarok élete a háború (βίος ó πόλεμος) (THEODÓROS SYNKELLOS XI. 27. vö. Makk 1975, 16, 78).

Az avar hadsereg hadjáratra, csatára való felkészülése kapcsán a gyakorlásra, fegyelemre, felderítésre, folyón történő átkelésre és az utánpótlásra vonatkozó adatok figyelhetőek meg az írott forrásokban. A csaták leírásaiban viszonylag jelentős számú utalást találunk a hadrendjükre, hadseregük létszámára vonatkozólag. Valamint többféle típusa figyelhető meg a katonai jeladásoknak és a pszichológiai hadviselésnek. A

²⁷⁸ Lásd a hun fejezet harcmódorral foglalkozó részének bevezető passzusát.

²⁷⁹ Hasonló jellemzést ad Szema-Kien a hiung-nukról, úgy véli, hogy közülük minden férfi ért az íjkészítéshez, és mindegyikük páncélos lovas harcos (SZEMA-KIEN vö. Du Yaxiong–Horváth 1997, 17). Amint a hunoknál láttuk, a skandináv saga szerint minden 12 évesnél idősebb hun hadba vonult (TOLKIEN 1960, 52). Sinor Dénes ezzel kapcsolatban úgy vélte a források alapján, hogy a nomád népeknél minden férfi egyben harcos is volt. Erre utalhat az is, hogy a török és a mongol nyelvekben nem figyelhető meg külön szó a férfira, a „harcos” terminust alkalmazták háborúban és békében is (SINOR 1981, 135).

hadjáratok során létesített táborok kialakításáról, védelméről viszont csak kevés információ áll a rendelkezésünkre. A hadsereg egységei közül az elővédéről, a könnyű- és nehézfegyverzetű lovasságról és a tartalékhaderőről számolnak be a kútfők. Kevés, bizonytalan adatunk van az avarok gyalogságáról és a kagán testőrségéről.

4. 2. 1. Hadjáratra, csatára történő felkészülés

A hadjáratra, csatára történő felkészülés esetében az avar hadseregnél megfigyelhető a gyakorlás, a fegyelem, a felderítés, valamint számos változata ismert a folyón történő átkelésnek, és az utánpótlás kérdését is többféleképpen oldották meg az avarok.

4. 2. 1. 1. Gyakorlás

Mint már a hun harcmodorral foglalkozó fejezetben utaltam rá, a nomád népek esetében is fontos szerepet játszott a különböző taktikai elemek begyakorlása. Természetesen az avaroknál sem volt másként: Maurikios röviden utal arra, hogy nagy gondot fordítanak a lóháton történő nyilazás gyakorlására is.²⁸⁰

Emellett a bizánci szerző beszámol a „szkiták” vadászati szokásairól is, és kiemeli, hogy ez lényegében hadigyakorlásnak is tekinthető. Több öt- vagy tízfős egységre oszlanak, és fő fegyverzetük az íj és a nyíl. A kis létszámú egységek a vadállattól megfelelő távolságban helyezkednek, hajtják a vadat, és le is nyilazzák. A forrás hangsúlyozza, hogy jó gyakorlást biztosít ez a „szkiták” számára, ezzel párhuzamosan azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy közben veszélybe sodródhatnak a fiatal (gyakorlatlan) harcosok, és céltévesztés is előfordulhat ezeken az eseményeken, vagyis fennállhatott annak a veszélye, hogy a vad üldözése közben a több kisebb csoport harcosai esetleg egymást találhatták el (MAURIKIOS XII. 10, 33. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 84). Más nomád népeknél is megfigyelhető, hogy a vadászatnak jelentős szerepe volt a haditaktikai elemek gyakorlásában is.²⁸¹

²⁸⁰ Lásd bővebben a hunok harcmodorával foglalkozó fejezet gyakorlás alfejezetét.

²⁸¹ Például a mongoloknál írták le, hogy vadászat közben gyakorolják az íj használatát (Plano Carpini IV. 10. vö. GYÖRFFY 1965, 68). Rubruk szerint a mongolok a vadászatok alkalmával körbeveszik az adott területet, ahol vadállatok tartózkodnak, és ezt a kört fokozatosan szűkítik, majd lenyilazzák az állatokat (Rubruk V. 4. vö. GYÖRFFY 1965, 127).

4. 2. 1. 2. Fegyelem

Ahhoz, hogy a csaták közben a különböző taktikai elemeket sikeresen végre tudják hajtani a több egységből felépülő nomád hadseregek – hasonlóan más népekhez – a gyakorlás mellett fontos szempont a fegyelem betartása. Az avarok esetében Maurikios hadászati munkájában találunk erre vonatkozóan információkat. A hadászatban jártas császár utal arra, hogy az avar hadsereget a félelem tartja egyben, és vezetőiktől esetleges hibák elkövetése esetén súlyos retorziókra számíthattak (MAURIKIOS XI. 2, 3. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 83). Ez természetesen nem tekinthető nomád specifikumnak, más népeknél is megfigyelhető ez a jelenség. Maurikios általános sztereotipikus kijelentése mellett más nomád népeknél részletesebb információkat találunk arra vonatkozólag, milyen büntetések jártak a parancsmegtagadás és a csatában történő megfutamodás miatt.²⁸²

4. 2. 1. 3. Felderítés

Fontos szempont volt egy-egy hadjárat megindítása előtt és a hadjáratok közben is tájékozódni a megtámadni készülő területek földrajzi helyzetéről és népességéről stb., valamint az ellenfél hadseregének felépítéséről, létszámáról, hadmozdulatairól. Mint már azt a hunok esetében jeleztem, a felderítő egységeket két nagy csoportra lehet elkülöníteni a türk és a mongol hadseregben: rendelkeztek egy olyan egységgel, mely vagy még a hadjárat megindítása előtt feltérképezte a megtámadni készülő területeket, vagy legalábbis a hadjáratok közben, de a felvonuló hadseregüktől jóval távolabbi területeket derített fel.²⁸³ A másik típusú felderítő egységük pedig a közvetlenül a hadseregük közelében az ellenség csapatmozgását, manővereit figyelte. Valószínűsíthető, hogy az avaroknál is jelen lehetett mindkét típusú felderítő egység, vagyis a távol fekvő területeket és a közvetlen környezetet fűrkésző hadiegységek. A Bizánc elleni sikeres hadjáratok egyik előfeltétele volt, hogy az avaroknak széles körű ismeretei legyenek a birodalom földrajzi viszonyairól, népességéről, településeiről stb. Maurikios azonban ebben a témában is csak általánosságban nyilatkozik,

²⁸² A hiung-nuknál Szema-Kien munkájában lelhető fel egy történet, mely Mao-tun hatalomra jutását örökíti meg. Az auktor szerint, aki nem teljesítette a parancsát, azokat mind megölette (például azokat, akik nem lőttek a legjobb lovára, kedvenc feleségére, apjára, a hiung-nu sanjüre) (SZEMA-KIEN vö. Du Yaxiong–Horváth 1997, 33). A mongolok esetében latin nyelvű, muszlim és belső források utalnak erre a jelenségre. Például Plano Carpini szerint a csatában megfutamodókat kivégzéssel büntetik (Plano Carpini VI. 3. vö. GYÖRFFY 1965, 79; MAY 2007, 47–50, 89–90, 106, 138).

²⁸³ A nomád népek hadseregének felderítéséről lásd részletesebben a hun fejezet felderítéséről szóló részében.

miszerint „ügyesen kilesik” a megfelelő helyzetet, és azt ki is használják (MAURIKIOS XI. 2, 5. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 83).²⁸⁴

Az avarok is igénybe vehettek olyan, az adott területen jól tájékozódni képes embereket, akik a kívánt célpontig kalauzolták seregüket. Erre jó példa, hogy az avarok a térséget jól ismerő „útikalauzokat” vettek igénybe, akik először a Sirmium ellen vonuló nomád hadsereget vezették az egykor gepida fennhatóság alatt is állt város ellen (SUDA vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 37).²⁸⁵

Az információszerzésnek egyik fontos eleme volt, hogy a felderítők „nyelveket” fogtak, és információkat szereztek tőlük. Erről a 592-ben Tzurullonig (ma Çorlu, Törökország) előrenyomuló avar hadseregnél két ízben is beszámol Theophylaktos Simokattés munkájában. Az avar kagán fogságába először bizánci felderítők kerültek, másodsor pedig a bizánci császár testőre. Az első esetben azonban a bizánci felderítők kínzások ellenére sem valós információkat osztottak meg az avar kagánnal. Az utóbbi esetben pedig hangsúlyozandó, hogy a bizánciak cseléről volt szó, és a „foglyul ejtett nyelv,” vagyis a császár testőre szándékosan esett avar fogságba, és tudatosan vezette félre az avar kagánt (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VI. 5. 2–3, 11–16. vö. Olajos 2012, 220–222).²⁸⁶

3. 2. 1. 4. A folyón történő átkelés

Amint már a hunok esetében utaltam arra, hogy a nomád népeknél számos módja ismert a forrásokból a folyón való átkelésnek. Az avaroknál főként a bizánci kútfők térnek ki többször erre a problémakörre. Ez a nomád nép is többféle módon oldotta meg a folyón történő átkelést. Megfigyelhető néhány esetben, hogy egyszerűen átúsztatnak a folyón a lovaikkal, vagy pedig bevárva a telet a befagyott folyón kelnek át. Emellett az alávetett népeikkel vagy pedig szövetségeseikkel építettek átkelésre alkalmas eszközöket. Saját maguk is készíthettek az e célra megfelelő alkalmatosságokat. Néhány esetben a források

²⁸⁴ Erre szolgáltathat példát Singidunum (ma Belgrád, Szerbia) városának bevételét. Valószínűleg az avarok rendelkeztek információkkal arra vonatkozóan, hogy a város nem volt felkészülve egy esetleges támadásra, és az őszi betakarítással voltak elfoglalva (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS I. 4, 1–2. vö. Olajos 2012, 78).

²⁸⁵ A *Suda lexikonban* található *Hégemón* szó alatt található híradás esetében nem nevezik meg konkrétan az avarokat, Szádeczky-Kardoss Samu azonban feltételezi, hogy ez a történet összeköthető az avarok első, Sirmium elleni támadásával, amikor még e nomád nép számára ismeretlen volt a Száva vidéke. Továbbá nem kizárt, hogy ez a részlet Menandrosz Protéktór munkájából származhat (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 37).

²⁸⁶ Priskos hadvezére egy állevelet vitt, amiben az állt, hogy Priskos tartson ki Tzurullonban, mert rövidesen érkezik a jelentős erőt képviselő felmentő sereg. Az avar kagán – Theophylaktos Simokattés szerint – ennek hatására vonult vissza seregével bizánci területekről (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VI. 5, 11–16. vö. Olajos 2012, 222).

bár megemlékeznek a folyón történő átkelésről, nem részletezik azt, hogy ez hogyan történt (MENANDROS PROTÉKTÓR 456, 12–458, 30. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 37).

Corippus írja munkájában, hogy az avar követek saját elmondásuk szerint a perzsa területek támadásakor a befagyott Eufráteszen keltek át (CORIPPUS III. 151–152, 231–401. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 29).²⁸⁷ Kisebb folyók esetében azonban valószínűleg nem bonyolították túl az átkelést, és egyszerűen átúsztattak a lovaikkal.²⁸⁸ Erre jó példát találunk Theophylaktos Simokattés munkájában, amikor 598 végén/599 elején az avarok a Iatroson átúsztattak a lovaikkal, és a rendezetlenül visszavonuló bizánciakat támadták meg (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VI. 14, 7. vö. Olajos 2012, 258).

Több alkalommal is olvasható a forrásokban, hogy az avarok a velük szövetséges népek segítségét vagy alávetett segédnépük szakértelmét vették igénybe a folyón történő átkelésben. A szövetséges népek közül a bizánciakról és a langobardokról vannak adataink.

Az avarok 578-ban Tiberios császár szövetségeseiként támadták meg az al-dunai szlávokat, és a Dunán Baján seregét a rómaiak, azaz a bizánciak „ügynevezett hosszú hajókon”, majd az akció végeztével a forrásból nehezen értelmezhető hajótípuson vitték vissza őket (MENANDROS PROTÉKTÓR 208, 11–210, 2. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 46). A forrás tehát két különböző típusú hajóról emlékezik meg. Az egyik a hosszú hajó (ὀλκάσι μακρᾶις) (MENANDROS PROTÉKTÓR 21, 21), mely görög terminus jelentése elsősorban hosszú teherhajóra utal (GYÖRKÖSY–KAPITÁNYFY–TEGYEY 1990, 724). A másik hajótípus a ἀμφιπρῦμναις τῶν νεῶν, melynek jelentése nem egyértelmű. Szádeczky-Kardoss két hátsó fedélzetűnek, esetleg két kormányval rendelkezőnek fordította (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 46). Blockley ezzel szemben dupla hajófaral rendelkező vízijárműnek értelmezte ezt a kifejezést (BLOCKLEY 1985, 193). Az 579/580-as szlávok elleni sikeres hadivállalkozás után Zonaras²⁸⁹ és Ioannes Ephesinus együttesen emlékezik meg arról, hogy Sirmium elleni blokádkiépítésében az avarok bizánciakat is felhasználtak.²⁹⁰ A bizánci császártól – palota, fürdő létesítésére – kért építészek gerendából ácsolt, erős hidat hoztak létre a Száván (ZONARAS XIV. 11, 18–19. vö.

²⁸⁷ Az erre vonatkozó nomád analógiákat lásd a hun fejezetben.

²⁸⁸ Más nomád népekre vonatkozó adatokból egyértelműen kitűnik, hogy nagyobb folyók esetében ez az átkelési mód felettebb kockázatos volt, amivel veszélyeztethették a harcosok életét, fegyverzetük és egyéb eszközeik (például sátrak) épségét. A nagyobb folyókon így módon történő átkelés legtöbbször kudarcba fulladt, például a honfoglaló magyarok és a krími tatárok esetében értesülünk arról, hogy elsodorta őket a Duna (FELFÖLDI 2004, 76).

²⁸⁹ Ephraim – Zonaras munkáját felhasználva – utal erre az eseményre (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 48).

²⁹⁰ Mindkét forrás kitér arra, hogy az avar kagán építészeket kért a bizánci császártól azért, hogy számára palotát és fürdőt építsenek, majd ezt követően kényszerítette őket arra, hogy hidat létesítsenek (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 48–49).

SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 48; Pseudo-Ephraem VI. 24. vö. Kmoskó 2004, 136).²⁹¹ A rómaiak által épített híd szerkezetéről kiegészítő információt találunk a *Suda lexikon*ban, amelyből kiderül, hogy az avar kagán a bizánciakkal hullámtörővel ellátott hidat verettetett (SUDA vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 49).²⁹²

Az avarokkal szövetséges langobardokra is találunk arra vonatkozóan utalást, hogy az avar hadsereg vízi szállítását segítették. Paulus Diaconus történeti munkájából kiderül, hogy Agilulf langobard király hajóépítő mestereket küldött az avar kagánnak, kiknek segítségével Trákiában egy szigetet elfoglaltak az avarok (PAULUS DIACONUS IV. 20. vö. Galamb 2012, 132).²⁹³

Az alávetett segédnépek közül a szlávokról több adatot is ismerünk az írott forrásokból, mely szerint számos alkalommal aktívan segítettek az avar hadsereg folyón történő átkelését. Az avarok 592-es, Bizánci Birodalom elleni támadása során a Száván és a Dunán történő átkeléskor a szlávok által épített csónakokat vett igénybe (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VI. 3, 9; 4, 1. vö. Olajos 2012, 218). A forrásból kiderül, hogy ez az alávetett segédnép nagy számban vett részt az építőmunkában, és jelentős mennyiségű csónakot épített. Konstantinápoly 626-os ostroma kapcsán a *Húsvéti krónikában* és Theodóros Synkellos munkájában találunk adatokat arra, hogy a szlávok ekkor is fatörzscsónakokat készítettek. Ezeknek kétféle szerepük volt, egyrészt a csónakok segítségével igyekeztek kapcsolatot teremteni a perzsákkal, másrészt a tenger felől csónakok segítségével vettek részt az ostromban a szlávok. A szlávok mindkét célkitűzése teljes kudarcba fulladt, a bizánci flottával szemben esélytelenek voltak ezek csónakok (CHRONICON PASCHALE 722, 14–724, 7; 724, 9–725, 15; THEODÓROS SYNKELLOS XXII. 307, 8–17, XXIII. 307, 37–40. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 185, 187). A két utóbbi szerző a szlávok csónakjaira *μονοξύλοισ* kifejezést használ, amely fatörzsből kivájt egyszerű 'csónak' jelentéssel bír. Theophylaktos viszont egy másik terminust használ: *ἄκατιον* (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VI. 3, 9), mely általánosságban kis hajót,

²⁹¹ Az erre az időszakra fő forrásunk Menandros Protéktór, aki nem utal arra, hogy ezt a hidat bizánciak (is) építették volna fel (MENANDROS PROTÉKTÓR 471, 25–476, 25. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 48–49).

²⁹² Ezek a hullámtörők a forrás szerint a háromszögletű alakú építmények voltak (SUDA vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 49). A háromszög alakú, előre nyúló hullámtörőknek az volt a feladatuk, hogy a folyómederbe épített pilléreket védjék a folyó által szállított jégtől, uszadékoktól.

²⁹³ Arra vonatkozóan, hogy Trákiában mely szigetet foglaltak el az avarok langobard hajóácsok segítségével, más forrás nem utal. Szádeczky-Kardoss Samu feltételezi, hogy (bár nem Trákia területén található) esetleg a Viminacium (ma Stari Kostolac, Szerbia) előtt fekvő Duna-szigetről lehet szó, mely 599-ben Priskos sikeres avarok elleni hadjáratában kiindulópontul szolgált. Szádeczky-Kardoss szerint Priskos hadjárata után az avarok a sziget elfoglalásával egy újabb, ilyen jellegű támadásnak akarták volna elejét venni (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 135). Ez utóbbi feltételezett eseményről azonban nem áll rendelkezésünkre forrás.

bárkát jelent (GYÖRKÖSY–KAPITÁNYFY–TEGYEY 1990, 40). Valószínűsíthető, hogy ez esetben is *monoxilonokról* lehet szó (OLAJOS 2012, 218).

A szövetségesek és az alávetett segédnépek mellett azonban arról is vannak adataink, hogy az avarok saját maguk is képesek voltak vízi eszközöket gyártani. Maurikios hadászati munkájában is találunk erre vonatkozóan adatot: a hadászatban jártas császár a „szkíta” módra történő hídépítésre hívja fel a figyelmet (MAURIKIOS XI. 4, 16–17. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 84). Szádeczky-Kardoss Samu úgy véli, hogy a bizánciak az avarok építési technikáját Sirmium 579–582-es ostroma közben figyelhették meg (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 84). Sirmium blokád alá helyezése kapcsán Menandros Protéktór munkájából kiderül, hogy az avarok a Száván történő átkeléshez és a város lezárásához hidat és hajókat alkalmaztak. Menandros kiemeli, hogy ennek a hídnak (γάφυρα: MENANDROS PROTÉKTÓR 25. 1, 12) az építésében az avarok aktívan részt vettek (MENANDROS PROTÉKTÓR 471, 25–476, 25. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 47–48). Az azonban sem Maurikios, sem Menandros munkájából nem derül ki, hogy a „szkíta módra” épített hídnak milyen sajátosságai voltak, és miben különbözött a bizánciakétól.²⁹⁴ Menandros munkájában a hídépítés mellett hajókról is említést tesz. Az auktor egyrészt leírja, hogy Felső-Pannonia területéről nagyszámú masszív vízi járművet (πλοῖον: MENANDROS PROTÉKTÓR 25. 1, 18) gyűjtöttek össze az avarok, másrésztől hosszú katonai hajókat (ναῦς: MENANDROS PROTÉKTÓR 25. 1, 21) ácsoltattak.²⁹⁵ Utóbbiakról a forrásból kiderül, hogy ezek a vízi alkalmatosságok evezős hajók voltak, a bizánci szerkezeteknél kezdetlegesebb felépítésűek (MENANDROS PROTÉKTÓR 471, 25–476, 25. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 47). A kútfő nem nevezi meg konkrétan, hogy maguk az avarok vagy esetleg valamely segédnépük készítették ezeket a hajókat.

4. 2. 1. 5. Az utánpótlás kérdése

A hadjáratokban részt vevő avar hadsereg is – a hunokhoz hasonlóan – többféleképpen oldotta meg az utánpótlás problémáját. Egyrészt a hadjáratok során zsákmányolásból

²⁹⁴ A kínai források szerint a hiung-nu seregben voltak olyan speciális egységek, melyek értettek a hídveréshez. Lóbőrből készült tömlőkből állították össze ezeket a szerkezeteket, melyek a pontonhidakhoz hasonlóak voltak (KOLLAUTZ–MIYAKAWA 1970, 43). Felmerülhet annak a lehetősége, hogy Maurikios is ehhez hasonló szerkezetre gondolhatott az avarok „szkíta módra” épített hídjai esetében. Azonban Sirmium ostromának leírásából inkább valós hídra kell gondolnunk. Mindenesetre mindkét szerző, Maurikios és Menandros Protéktór a bizánciak által általánosan használt híd terminust, a γάφυρα-t alkalmazta az avarok által emelt hídra is (MAURIKIOS XI. 4, 17; MENANDROS PROTÉKTÓR 25. 1, 12)

²⁹⁵ A forrásból nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy két különböző hajótípust alkalmaztak az avarok az átkelésre, vagy pedig a Felső-Pannoniából összegyűjtött hajókat alakították át katonai járművekké.

biztosíthaták az utánpótlásuk egy részét. Például 578-ban az al-dunai szlávok ellen vezetett hadjárat során Menandros szerint szláv falvakat fosztogattak az avarok (MENANDROS PROTÉKTÓR 208, 11–210, 2. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 46). Paulus Diaconus munkájából kiderül, hogy 602/603-ban az avarok szláv segédsapataikkal és a langobardokkal szövetségben Istriában (Istra, Horvátország) raboltak (PAULUS DIACONUS IV. 24. vö. Galamb 2012, 134). Másrésztől békekötések alkalmával is biztosíthaták a maguk számára az ellátmányt. Erre példa a Kárpát-medencei honfoglalásukat megelőzően a frankokkal történő második összecsapásuk, amikor I. Sigibert (561–575) frank király is az avarok fogságába került. A frankok uralkodójukat ajándékok fejében kapták vissza (GREGORIUS TURONENSIS IV. 29. vö. Adamik–Mezei 2010, 292). Ugyan ezen esemény kapcsán Menandros munkájából kiderül, hogy ezek az ajándékok főként élelmet jelentettek: liszt, hüvelyesek, juh, szarvasmarha (MENANDROS PROTÉKTÓR 454, 14–22. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 32). Ezenkívül a számukra szükséges dolgokat is magukkal vihették. Ide tartoznak a tartalék lovak, melyek Maurikios szerint táplálékul szolgáltak az avaroknak, és nagyobb létszámúnak tűnt tőlük a hadsereg. Míg ez utóbbira számos példát találunk a nomád népek körében,²⁹⁶ addig a ló fogyasztása nem nagyon volt jellemző körükben, csak kismértékben figyelhető meg náluk ez a jelenség. U. Köhalmi Katalin hangsúlyozza, hogy a steppei nomád népek ritkán esznek lovat, akkor is leginkább kultikus okokból (U. KÖHALMI 1972, 18; TOMKA 1997, 89; BARTOSIEWICZ 2009, 78–79). Tehát inkább tartalék lovaként funkcionálhattak a hadjáratok során.²⁹⁷ A tartalék lovakon kívül még egyéb dolgok szállítását is meg kellett oldaniuk az avaroknak, például fegyverek, sátrak, ostromeszközök egyes alkatrészei. Maurikios hadászati munkájában megemlíti az erre (is) vonatkozó málhákat, melyeket a csata helyszínétől két mérföldre megfelelő őrizet mellett helyeztek el az avarok (MAURIKIOS XI. 2, 9, 13–14. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 84). Ezekre a málhákra utalhatnak a hadjáratok során több alkalommal megemlített avar szekerek²⁹⁸ is (CORIPPUS III. 231–401; THEODÓROS SYNKELLOS XIII. 303, 10. vö.

²⁹⁶ Lásd a hun fejezet utánpótlással foglalkozó alfejezetét.

²⁹⁷ Maurikios szerint a csaták alkalmával a tartalék lovakat a málhákkal együtt a csata színhelyétől 1 vagy 2 mérföldre helyezték el (MAURIKIOS XI. 2, 13. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 83).

²⁹⁸ Az avar szekerekre Theophylaktos Simokattés és Theodóros Synkellos a ἄμαξα kifejezést használja (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VII. 11, 7; VII. 13, 4; THEODÓROS SYNKELLOS XIII. 303, 26–27), mely 'négykerekű szekér' jelentéssel bír (GYÖRKÖSY–KAPITÁNYFY–TEGYEY 1990, 56). Corippus pedig a *plaustra* terminust alkalmazza (CORIPPUS III 288), amelynek a jelentése 'társzekér, teherszekér' (FINÁLY 1884, 1509). Theophylaktos Simokattés az avarok szláv segédnépei esetében is az általa az avarok szekereire használt ἄμαξα terminust alkalmazza (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VII. 2, 4). Szíriai Mihály az avarok szláv alávetett népe esetében szintén „erős szekereikről” számol be (Michael Syrus X. 21. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 61). Az avar szekértípusokkal legutóbb Kürti Béla foglalkozott. Egy a frank–avar háborúk időszakára vonatkozó forrást vett górcső alá. Az Annales Nordhumbrani 795. évi bejegyzése szerint Nagy

SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 29, 176; THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VII. 11, 7; VII. 13, 4. vö. Olajos 2012, 254, 256).²⁹⁹ Feltételezhető továbbá – bár az írott forrásokban erre csak egy adatot találunk –, hogy ha szövetségesekkel indítottak hadjáratot, akkor az avar hadsereg ellátásáról a szövetséges felük (is) gondoskodhatott.³⁰⁰ 567-ben a gepidák ellen a langobardokkal kötött szövetség értelmében a teljes gepida fennhatóság alá eső területek megszerzése mellett a langobardok állatállományának 1/10-e az avarokat illette meg (MENANDROS PROTÉKTÓR 454, 32–456, 5. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 32).

4. 2. 2. A csaták közbeni jelenségek

Az avaroknál néhány adatból következtethetünk a csaták megkezdésének időpontjára is. Maurikios *Strategicon* című munkájában azt hangsúlyozza, hogy elsősorban kikémlelve a legkedvezőbb helyzetet rajtaütésszerűen támadnak, és már éjszaka csatarendbe állítják a seregüket az avarok (MAURIKIÓS XI. 2, 5, 10. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 83). Valamint szintén Maurikios emlékezik meg arról, hogy Herakleia környékén a bizánciakat éjszaka támadták meg az avarok (MAURIKIÓS IX. 2, 2–3. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 77). Ezzel párhuzamosan azonban az is megfigyelhető a forrásokban, hogy általános középkori szokás szerint némely esetben az avarok is előre megegyeztek az ellenféllel a

Károly elpusztította a „hunokat”, és onnan aranyat, ezüstöt és értékes selyempalástokat zsákmányolt, melyeket 15 darab 4–4 ökör által vontatott szekereken szállított el. Kürti Béla feltételezi, hogy a gazdag zsákmány mellett a forrás által említett szekerek is a kagáni székhelyről származtak. Véleménye szerint az avar kagáni háztartás és a kincstár tárgyait ezeken a szekereken tárolhatták, mint ahogy erre a jelenségre több analógiát hozott fel a nomád népek köréből. Úgy véli, hogy az avarok által használt kocsi alapja egy tengely, melyre egymással párhuzamosan két rudat helyeztek, s ezek közé fogták a vontató állatot. A tengely fölött alakították ki a kocsitestet. Kürti szerint ezt a típust keletről hozhatták magukkal az avarok (KÜRTI 2003, 33–39). Megjegyzendő azonban, hogy bár több forrás is megemlékezik erről az eseményről, a többi auktor nem említi meg ezeket a szekereket. Maga az angol krónikás ezt az eseményt nem Erich friauli hercegnek tulajdonítja, hanem Nagy Károlynak (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 286–287). A nomád népeknél a szekerek használata általános jelenségnek tekinthető. Már a hiung-nuknál megfigyelhető a használatuk. A kínai források szerint a hiung-nuk szekereit marhák, tevék vagy lovak húzták, ezeken belül is elkülöníthető az a típus, melyet hat ló húzott (KOLLAUTZ–MIYAKAWA 1970, 43). A szekerek és különböző szekértípusok megfigyelhetők még a türköknél és a mongoloknál is. Erről bővebben lásd KÜRTI 2003. A belső-ázsiai türk kori ábrázolásokon főként kétkerekűek ezek a szekerek, és két rúd közé fogták az igavonó állatot (BABAJAROV–UMIROV–TASAGIL–NOVOZSENOV 2013, 134–140).

²⁹⁹ Arra vonatkozóan, hogy az avarok kiválóan megoldották az utánpótlás kérdését bizánci területeken, jó példát találunk Theophylaktos Simokattés munkájában, amelyből kiderül, Tomea városánál az avar kagán felajánlotta Priskosnak, ellátja a bizánci sereget élelemmel, „hogy ne éhezzenek a keresztények legnagyobb ünnepük, a közelgő nagypéntek és húsvét idején”. Az avar kagán „élelemmel megrakott szekereket küldött” a bizánci seregnek (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VII. 13, 4. vö. Olajos 2012, 256). Az avar kagán szokatlan felajánlásának értékelésével kapcsolatban lásd OLAIOS 1977, 3–12; OLAIOS 2012, 256.

³⁰⁰ Például ez feltételezhető az 578-ban Bizánccal szövetségben az al-dunai szlávok ellenében vezetett hadjárat során is (MENANDROS PROTÉKTÓR 208, 11–210, 2. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 46) vagy pedig 663 és 668 közötti esemény kapcsán, amikor az avarok Grimuald langobard királlyal szövetségben támadták meg Friaulban, a Grimuald ellen fellázadó Lupust (PAULUS DIACONUS V. 18–21. vö. Galamb 2012, 161–162).

csata időpontjában. Erre jó példa Priskos 599-es avarok ellen vezetett hadjáratának negyedik összecsapása, amikor is a két haderő meghatározta az ütközet időpontját (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VIII. 3, 9. vö. Olajos 2012, 271).³⁰¹

Csakúgy, mint más nomád és nem nomád nép esetében, az avarok is bevetettek különböző cseleket a győzelem érdekében. Maurikios avar sajátosságának tartja a cselvetést (MAURIKIOS XI. 2, 5. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 83). Menandros Protéktór töredékesen fennmaradt munkájából kiderül, hogy a Sirmium ellen vonuló avarok 579/580 táján a bizánciak figyelmét azzal próbálták elterelni, hogy mint korábban, most is a szlávok ellen vonulnak (MENANDROS PROTÉKTÓR 471, 25–476, 25. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 47). Egy kései forrásból, Bíborbanszületett Konstantin *De administrando imperio* című munkájából arról értesülünk, hogy az avarok bizánci fegyvereket, zászlót és egyéb hadijelvényeket viselve tévesztették meg a bizánciakat, és így foglalták el Salonát (KÓNSTANTINOS PORPHYROGENNÉTOS 29, 1–53. vö. Moravcsik 2003, 123–125).³⁰²

A csaták leírásakor a hadsereg létszámára és a hadrendjére vonatkozóan több adatot találunk az írott forrásokban. Továbbá az avarok katonai jeladásainak és a pszichológiai hadviselésnek is többféle módját említik a kúfők. Valamint az avar hadsereg táborának a védelmére is található utalás az auctorok munkáiban.

4. 2. 2. 1. Hadrend, létszám

Az avar hadsereg hadrendjére vonatkozólag Maurikios munkájában bukkanunk általános információkra. A bizánci császár szerint az avarok nem egy egységes hadrendbe szerveződnek, hanem több egységre oszlanak, melyek egymástól függetlenül hajtják végre a megadott taktikai elemeket. Emellett hangsúlyozza, hogy a csatasor mélysége bár nem egyenletes, ennek ellenére valószínűleg több sornyi mély lehetett, így mégis tömörnek tűnt az arcvonaluk. Ugyanerre a jelenségre utal Maurikios egy másik passzusában is. A *Stratégikon* szerzője azt is fontosnak tartja megemlíteni, hogy a „bizánci mintájú” hármas felosztással (jobb- és balszárny, középvéd) szemben az avarok több, különböző ezredbe, egységbe tömörülnek, mely felállásukkor egységes, egyetlen csatarendnek tűnik.

³⁰¹ Theophylaktos megemlékezik arról, hogy Koméntios 598/599 táján Iatros városánál (Bulgária) titokban követet küldött az avar kagánhoz. Az auctor Koméntios e cselekedetét egyértelműen árulásnak tekinti (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VII. 13, 9. vö. Olajos 2012, 257). Olajos Terézia azonban felveti azt a lehetőséget, hogy ebben az esetben a csata időpontjáról tárgyalhattak a felek (OLAJOS 1977, 5–6).

³⁰² Theophylaktos Simokattés arról számol be, hogy az avar hadsereg bizonyos egységei a bizánciakhoz pártoltak át. Olajos Terézia szerint feltételezhető, hogy ez csel lehetett, aminek a segítségével a császári csapatok harci szellemét akarták aláásni (OLAJOS 1977, 9; OLAJOS 2012, 277).

Végeredményben ez az egységesnek látszó hadrend bomlik fel a támadásuk során több egységre, melyek különböző taktikai utasításokat hajtanak végre (MAURIKIOS II. 1, 6–7; XI. 2, 12–15. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 81, 83). Néhány esetben más bizánci szerzőnél konkrét csatajelentek kapcsán is megfigyelhető ez a rendszer. Priskos 599-es, sikeres avarok elleni hadjárata során az avarok különböző hadrendi szerveződéséről számol be Theophylaktos Simokattés az egyes csatáknál. Az első összecsapásukkor tizenöt egységből állt az avarok hadrendje, és az utolsó előtti csatában tizenkét csapategységre oszlott a hadseregük. Emellett szintén e hadjárat egyik csatájában Theophylaktos szerint egy az avarok egyetlen csatarendben álltak fel (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VIII. 2, 10–4, 3. vö. Olajos 269–272). Ez utóbbira jó párhuzamként hozható fel Maurikios azon híradása, hogy az avar hadsereg felállásakor több csapategységük, ezredük egységes arcvonalnak tűnik (MAURIKIOS XI. 2, 12. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 83). A Theophylaktosnál megörökített csatában azonban az avarok már az ütközet kezdetekor kedvezőtlen pozícióban voltak a bizánciakkal szemben.³⁰³ A forrás szerint Priskos ezt tökéletesen kihasználta, és első győzelmet aratott az avarok felett. Valószínűleg az avaroknak már nem volt idejük és lehetőségük külön csapategységekre válni, és a különböző taktikai elemeiket végrehajtani.

A bizánci források néhány esetben megemlékeznek az avar haderő létszámáról is. Menandros Protéktór szerint a türkök elől menekülő avarok húszezer lehetnek. Szintén ugyanezen szerző tájékoztat minket arról, hogy 578-ban a bizánciak hatvanezer páncélos avar lovast szállítottak át a Dunán (MENANDROS PROTÉKTÓR 452, 6–10; 208, 11–210, 2. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 14, 46). Theophylaktos pedig az avarok 592-es hadjárata esetében tesz említést az avarok 8 ezer fős elővédjéről (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VI. 4, 11. vö. Olajos 2012, 220). Szintén az avarok elővédjének létszámára találunk adatot a *Húsvéti krónikában* a Konstantinápoly ostromára készülő avar sereg esetében: a forrás szerint harmincezer fős előcsapata volt a kagánnak (CHRONICON PASCHALE 717, 1–22. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 174). Geórgios Pisidés pedig az összes, Konstantinápolyt ostromló – beleértve a perzsákat is – sereg számáról ír: véleménye szerint az avarok segédnépeikkel és a perzsákkal együtt nyolcszor tízezeren voltak (GEÓRGIOS PISIDÉS 197–225. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 179).

Az avarokra vonatkozó létszámadatokkal Bóna István foglalkozott részletesebben, aki szerint a Menandrosnál található húszezer fős létszámadat hitelesnek tekinthető,

³⁰³ A bizánci auctor szerint a rómaiak hátszélben, magaslati pozícióból támadtak, és az avarokat egy mocsaras területre szorították (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VIII. 3, 5–6. vö. Olajos 2012, 271).

melyhez még a csatlakozott segédnépek haderejét is hozzá kell számítani. Ugyanezen bizánci szerző hatvanezres adatával szemben azonban tízes osztószámot alkalmazott, és Bóna szerint ebben az esetben hatezer fő lehet a történetileg hiteles adat. A Konstantinápoly ostromakor említett harmincezer fős sereget viszont reálisnak tartja a szerző. Ezen adatokból összességében Bóna István úgy véli, hogy az avar férfilakosság százezer főnél nagyobb lehetett, a páncélos nehézfegyverzetű lovasság számát pedig 1000–2000 főre becsülte (BÓNA 1984, 320–321). Ahogy már a hunok esetében utaltam rá, a középkori forrásokban fellelhető létszámadatok eléggé megbízhatatlanok, így messzemenő következtetéseket nem lehet levonni az avar hadsereg létszámáról sem. Ami azonban kitűnik a fent említett forrásokból, hogy az avarok hadi szerveződése is tízes rendszeren alapult, ahogy más steppei török és mongol nyelvű népek, valamint más kultúrkörből származó (például bizánciak) népek esetében is a hadsereg századokból, ezredek, tízezredek épült fel (ZIMONYI 2004, 108; ZIMONYI 2005, 89).

4. 2. 2. 2. Katonai jeladások

A hunoknál már korábban említett katonai jeladások közül az avaroknál mindhárom típus megfigyelhető: emberi hangot, hangszerekkel vagy egyéb tárgyakkal kiadott hangjelzést használtak, valamint a hadijelvények, eszközök felmutatásával adhattak egymásnak jelet. Maurikios is említést tesz erről a jelenségről a hadászati munkájában: a színlelt megfutamodás taktikájának alkalmazásakor a megfutamodók megbeszélte jelre fordulnak vissza, és ők is támadásba lendülnek az ekkora már megbomlott hadrendű ellenséggel szemben. A bizánci császár azonban nem utal arra, hogy mi is volt ez a jel (MAURIKIOS IV. 2. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 81).

A hangjelekre csak néhány forrásból következtethetünk, amelyekből kiderül, hogy az avarok csata és ostrom közben kiabáltak, lármáztak (THEODÓROS SYNKELLOS XXXII. 310, 37–311, 16; SUDA II. 355, 6–16; vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 188, 40). Feltételezhetően ezek között lehetett olyan kiáltás, mely az avar csapat egységek közötti katonai jelzések továbbítására szolgálhatott.

Az avar hadsereg katonai jeladásai közül az írott forrásokban leghangúlyosabban a kürtök szerepe figyelhető meg.³⁰⁴ Corippus egy esetben említi az avarok kürtjeit a hadba

³⁰⁴ Az avaroknál még feltételezhető, hogy esetleg még dobok hangjai is szolgálhattak hadi jelzésekre. A dobok azonban csak egyetlen esetben tűnnek fel a forrásokban, ahol konkrét szerepük is megőrződött. A *Suda lexikon* szerint az avar sereg hadmozdulataik során kiabálással és a dobok verésével zajt csapnak azért,

vonulás jelképeként, valamint a kagán harci jelvényeként jelenik meg ez az eszköz munkájában (CORIPPUS III. 345–349. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 27).³⁰⁵ Az 584 nyarán vagy őszén Bizánc ellen vonuló avar hadseregnél Theophylaktos Simokattés történeti művében két helyen is megfigyelhető, hogy a magasra emelt vagy a megszólaltatott harci kürt a hadba vonulást jelképezi (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS I. 4, 1; VII. 11, 9. vö. Olajos 2012, 78, 254). Konstantinápoly ostromakor Theodóros Synkellosnál pedig egyértelműen a kürtök harc közbeni használata jelenik meg (THEODÓROS SYNKELLOS XXXII. 311, 3. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 188),³⁰⁶ melyek egyrészt az avar hadseregen belüli csapategységek közötti kommunikációra, katonai jelzések továbbítására szolgálhattak, emellett elrettentették az ellenfelet.³⁰⁷

A hadijelvényekkel történő jeladásra kétféle adatot találunk a forrásokban. Maurikios császár hadászati munkájában arról ír, hogy az avar hadsereg lovassági lándzsái zászlóval voltak ellátva. A késő avar korra vonatkozóan a nagyszentmiklósi kincs 2. számú korszóján látható „győztes fejedelem” fegyverzetében is megfigyelhető a zászlóval ellátott lándzsa (BÁLINT 2004, 364). Az eurázsiai steppe nomád népeinél széles körben elterjedt volt a zászlóval, lobogóval ellátott lándzsák használata, ezeknek hadijelvény szerepük is volt (U. KÖHALMI 1972, 115, 123; GÖCKENJAN 2004, 62–70). Az ilyen típusú lándzsák mellett még ebbe a csoportba sorolható a korbács vagy ostor is. Az írott forrásokban az avarokra vonatkozólag a *Chronicon Paschalé*ban található egy részlet, miszerint 623-ban a Hosszú Falaknál a kagán a korbácsával adott jelt³⁰⁸ a támadásra (CHRONICON PASCHALE 712, 9–713, 11. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 165). A *Húsvéti krónika* szerzője az avarok korbácsára a φραγέλλιον terminust használja, mely általánosságban jelent korbácsot, ostort (GYÖRKÖSY–KAPITÁNYFFY–TEGYEY 1990, 1179), amelyből nem

hogy megfélemlítse, elrettentse az ellenfelet (SUDA II. 355, 6–16. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 188). Ennek ellenére nem zárható ki teljesen ez a szerepük az avarok kapcsán sem. A mongoloknál például egyértelműen megfigyelhető a forrásokban, hogy dobokkal is adtak jelet a támadás megkezdésre és a visszavonulásra (OLBRICHT–PINKS 1980, 187, 190, GÖCKENJAN 2004, 65–66).

³⁰⁵ Például Al-Bakrínál a besenyők esetében úgy tűnik, hogy a kürt rangjelzésre is szolgált (GÖCKENJAN–ZIMONYI 2001, 165; GÖCKENJAN 2004, 67). A mongoloknál is az uralmi jelképek között szerepel ez az eszköz: a Kubiláj kán utasítására írt *Fehér történet* című munkában a kürt az uralmi jelképek között a zászló után a második helyen áll (SAGASTER 1976, 66).

³⁰⁶ Konstantinápoly ostromának leírásakor még Geórgios Pisdés is megemlékezik az avarok kürtjéről, ő azonban csak felsorolja az avarok fegyverei, hadieszközei között, nem utal a használatuk okára, céljára (GEÓRGIOS PISIDÉS 197–225. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 179).

³⁰⁷ Theophylaktos Simokattés és Theodóros Synkellos a kürtre a σάλπιγξ terminust alkalmazta (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS I. 4, 1; VII. 11, 9; THEODÓROS SYNKELLOS XXXII. 311,3.), mely ’csatakürt, trombita’ jelentéssel bírt (GYÖRKÖSY–KAPITÁNYFFY–TEGYEY 1990, 949). Corippus pedig a *lituus* terminust alkalmazza erre az eszközre (CORIPPUS III. 346), melyet szintén ’harcikürt’ jelentésben használtak (FINÁLY 1884, 1149; GLARE 2000, 1037).

³⁰⁸ Vegetius megemlíti az ostorokat is mint néma jeleket, amelyeket szerinte a barbárok használhattak (VEGETIUS II. 22. vö. Várady 1963, 791–792).

következtethetünk az eszköz küllemére.³⁰⁹ A korbácsra utaló nyomok azonban a régészeti anyagban is felbukkannak.³¹⁰ A steppei nomád népeknél ez a tárgy – a lovaglás folytán – általános eszköznek tekinthető, már a szkítáktól megfigyelhető a használatuk (U. KÖHALMI 1972, 67, 92, 122).³¹¹

4. 2. 2. 3. Pszichológiai hadviselés

A bizánci források néhány alkalommal kiemelik, hogy az avarok harc közben olyan félelmetes hangokat, zajokat hallattak, melyekkel megrémíthették az ellenséget. A *Suda lexikon* szerint az avar sereg hadmozdulatai során kiabálással és a dobok verésével³¹² zajt csapott azért, hogy megfélemlítse, elrettentse az ellenfelet. Az előbb említett forrásban olvasható az is, hogy az avarok támadásaik során farkasüvöltésszerű hangokat hallatnak (SUDA II. 355, 6–16. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 188). Ezenkívül Theodóros Synkellos Konstantinápoly ostromakor emlékezik meg arról, hogy az avarok ostromkor hatalmas csatakiáltásban törtek ki, és lármát csaptak, valamint a hadikürtjeiket fújták (THEODÓROS SYNKELLOS XXXII. 310, 37–311, 16. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 188). Ezek a harci kiabálások, csatazajok, dobverések sem tekinthetők specifikusan nomád jelenségnek. Természetesen más, letelepült népeknél is megfigyelhető mindez. A csatakiáltások kettős célt szolgálhattak: egyrészt ezzel próbálták az ellenfelet elrettenteni, megfélemlíteni, másrészt saját félelmüket is így leplezték, valamint így saját harci kedvüket is felszították. A középkor folyamán az is megfigyelhető, hogy a harcosok egy meghatározott szót kiáltottak ütemesen, ami alkalmas volt a csapat összefogására is. A

³⁰⁹ U. Köhalmi Katalin véleménye szerint a 6–8. században a korbácsnak kétféle típusa figyelhető meg: hosszú fonott szíjjal ellátott, rövid nyelű és rövid csapószíjjal rendelkező hosszabb nyelű forma (U. KÖHALMI 1972, 122).

³¹⁰ A kunbábonyi sírban egy korbács sasfej alakú aranylemezborítása került elő (H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 36, 191–194).

³¹¹ Például a türkök lovaglós ostora/korbácsa Menandros történeti munkájában figyelhető meg. A bizánci szerzőnél türk kagán hatalmi jelképeként láthatjuk ezt az eszközt, melyet μάστιξ teminussal jelöl (MENANDROS PROTÉKTÓR 19. 1, 69). A *Mongolok titkos történetében* is megfigyelhető az ostor vagy korbács, ahol ez az eszköz a hatalom jelképeként tűnik fel (SHM 125. vö. Rachewiltz 2006, 51–52). Ezenkívül mongol kori ábrázolásokon is szerepel a korbács (HOFFMANN 2005, 254, 272).

³¹² A mongoloknál is megfigyelhető, hogy a dob dübörgése félelmet keltett az ellenfélben (SHM 106. vö. Rachewiltz 2006, 37–38; GÖCKENJAN 2004, 65–66). Emellett ezeknek az eszközöknek a hangja jelezte a harc kezdetét és a visszavonulást is (SHM 106. vö. Rachewiltz 2006, 37–38; GÖCKENJAN 2004, 66). Több más eszközhöz hasonlóan a dob hatalmi jelképként is funkcionált. A Kubiláj parancsára írt *Fehér történet* szerint a dob az uralkodói jelképek között a negyedik helyen szerepelt (SAGASTER 1976, 59).

közösen használt szó jelszóként is funkcionálhatott, ezzel lehetőséget teremtve arra, hogy elkülönüljenek az ellenségtől (HALMÁGYI 2007, 590).³¹³

A pszichológiai hadviselés egyik formájaként értelmezhető az a jelenség is, hogy nagyobb létszámúnak próbálják feltüntetni a hadseregüket az ellenség szemében, mint amekkora valójában. Erre Maurikios *Stratégikon* című munkájában találunk jó adatokat. A forrás szerint az avar hadsereghez jelentős számú lóállomány tartozott, mely lovak főként tartalékként, cserelovakként szolgáltak a harcosok számára, másrészt nagyobb számúnak tűnhetett tőlük a hadsereg is (MAURIKIOS XI. 2, 9, 13–14. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 83). Maurikios egy másik passzusában ez utóbbira utal azzal, hogy felhívja a figyelmet arra: a bizánciak tapasztalt katonákat küldjenek felderítésre, ugyanis a gyakorlatlan harcost tapasztalatlansága folytán az avarok nagyszámú tartalék lova megzavarhatja, és nem tudja felmérni a „szkíta” hadsereg létszámát reálisan (MAURIKIOS IX. 5, 5. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 82).³¹⁴

Az avarok hadászatában megfigyelhető az is, hogy különböző varázslási praktikákhoz is folyamodtak a győzelem elérése érdekében. Tours-i Gergely történeti munkájában Baján kagán és I. Sigibert frank király második összecsapásakor az avarok győzelmét azzal magyarázza a szerző, hogy az avarok jártasak különféle mágikus praktikákban, és különféle kísértetalakokat jelenítettek meg, akiknek a segítségével diadalt arattak a frankok felett (GREGORIUS TURONENSIS IV. 29. vö. Adamik–Mezei 2010, 292).³¹⁵ A forrás értékelésekor felmerülhet az a lehetőség, hogy a szerző a frank vereséget ily módon próbálta meg „szépíteni.” Azonban fontos hangsúlyozni, hogy a nomád népek körében nem példa nélküli ez a jelenség.³¹⁶ Az avaroknál is megfigyelhető még egy másik, bár az avarokra vonatkozóan eléggé kétséges forrásértékű munkában, hogy a háborúban túlvilági erőket próbálnak a maguk oldalukra állítani.³¹⁷

³¹³ A nomádokkal kapcsolatos további adatokat lásd még a hun fejezet pszichológiai hadviseléssel foglalkozó alfejezetében.

³¹⁴ A T’ang-suból kiderül, hogy az ujugrok is hasonló taktikát alkalmazhattak. A támadó ujugur hadsereg létszámát 100 ezer főre becsülték, azonban a felderítők híradásaiból kiderült, hogy csupán egy négyezer fős seregről van szó, amelyet 10 ezer családtag és 40 ezer ló kísért (MACKERRAS 1972, 70–71; ZIMONYI 2005, 87). A mongolokról pedig Plano Carpini írja, hogy az ütközet alkalmával a csata helyszínétől messzebb, ahol a vezérkar áll fel, lóháton ülő gyermekekkel, asszonyokkal és olykor lóra ültetett emberalakokkal próbálták a „harcos tömeg” látszatát kelteni (Plano Carpini VI. 14. vö. GYÖRFFY 1965, 60).

³¹⁵ A Tours-i Gergely történeti munkáját felhasználó *Vita Vedastinum*ban is megtalálható ez a részlet, miszerint „démonok kísértetalakjai játszották ki a frankokat” (*Vita Vedastinum* 687. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 32).

³¹⁶ Egy kései szerző, Zonaras munkájából kitűnik, hogy a bulgárok az 510-es években megtámadták Illyrikumot, és győzelmet arattak a bizánciak felett a különböző varázslási praktikák és „bűvös ráéneklések” segítségével (ZONARAS XIV. 4, 8–9. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1979–1980, 28).

³¹⁷ Euagrius Szent Pankratiós életével foglalkozó munkájában olvashatjuk, hogy a Dyrrachium és Athén környékén élő avarok jelentősebb isteneiket is bevetették harc közben (EUAGRIOS vö. Olajos 2001, 125).

4. 2. 2. 4. A tábor védelme

Az avar hadsereg táborának a védelméről kevés adatunk van. Maurikios szerint nem létesítenek körülárkolt tábort, viszont őrszemeket állítanak ki, amivel biztosítják, hogy ne érje őket rajtaütés (MAURIKIOS XI. 2, 10–11. vö. Szádeczky-Kardoss 1998, 83). Theophylaktos munkájában található egy érdekes adat ezzel a témával kapcsolatban. 594-ben, amikor Priskos támadást indított az avar fennhatóság alatt álló Singidunum ellen, az avarok szekerekkel próbálták elsáncolni a várost.³¹⁸ Végül azonban mégsem várták be a bizánciak támadását, és megfutamodtak, mielőtt Priskos serege támadott volna (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VII. 11, 7. vö. Olajos 2012, 254). Ezenkívül az avar hadsereg szláv segédnépe esetében emlékezik meg Theophylaktos a szekérsáncról: 594-ben az Al-Duna vidékén portyázó szlávok a szekérsáncuk mögül hajították a dobódárdájukat az ellenség felé (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VII. 2, 1–5. vö. Olajos 2012, 235). A bizánci auctorok ezen két adaton kívül több esetben is megemlítik az avarok szekereit, valószínűsíthető, hogy más esetekben is alkalmazhatták táboraik védelmére ezeket a járműveket (CORIPPUS III. 231–401; THEODÓROS SYNKELLOS XIII. 303, 10. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 109, 176; THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VII. 13, 4. vö. Olajos 2012, 256). Erre más nomád népek esetében is van példa.³¹⁹

4. 2. 3. A hadsereg egységei

Az írott forrásokban találunk adatot az avar hadsereg elővédjéről, könnyű- és nehézfégyverzetű lovasságáról, a gyalogságról, a testőrségről, az ostromtechnikát alkalmazókról, valamint tartalék egységeikről. Ez utóbbiaknak elsősorban két feladatuk volt. Maurikios szerint ezeket alkalmazták lesben állásra és az ellenféllel szemben vesztesre álló csapatrészek megsegítésére.

³¹⁸ Hasonló jelenség figyelhető meg a kazároknál 722-ben, amikor Balanġar, a kazár főváros arab ostromakor a védők háromszáz egymáshoz erősített szekérből védőgyűrűt hoztak létre az erődjük körül. Ibn al-Aġir szerint ez a szekérsánc komoly problémát okozott az ostromló araboknak (POLGÁR 1998, 47).

³¹⁹ Lásd a hun fejezet tábor védelméről szóló részét.

4. 2. 3. 1. Elővéd

Más nomád és nem nomád néphez hasonlóan az avar hadseregben is megfigyelhető az elővéd,³²⁰ melyről három forrás emlékezik meg. Theophylaktos Simokattés az 587/588-as avar hadjárat kapcsán tudósít arról, hogy a Kastos vezette bizánci sereg Sabulente Kanalionnál³²¹ megtámadta az avarok elővédjét, és megsemmisítő vereséget mért rájuk (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS II. 11, 9–11. vö. Olajos 2012, 112).³²² Szintén Theophylaktos munkájában található még egy adat az avar hadsereg elővédjére az avarok 592-es, Bizánci Birodalom elleni hadjárata kapcsán. A forrásból kitűnik, hogy ezt a csapatot a kagán a hadjárat közben szervezte meg, közvetlenül a Száván történő átkelést követően, és a bizánci seregre kellett csapást mérniük. Ez az avar elővéd azonban kudarcot vallott. Ezt követően egy feltehetően az előzőhöz képest nagyobb létszámú, 8000 fős egységet küldött előre a kagán a bizánci sereg ellen. A bizánciak azonban újból győztesen kerültek ki az összecsapásból (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VI. 4, 4–11. vö. Olajos 2012, 219–220). A *Húsvéti krónikában* pedig Konstantinápoly ostroma kapcsán találunk beszámolót az avar sereg elővédjéről. A forrás szerint az avar sereg 30 ezer főnyi előcsapata 626. június 29-én érkezett Konstantinápolyhoz, míg a főszereg a kagán vezetésével egy hónappal később, július 29-én tűnt fel a bizánci fővárosnál. Az elővéd feladata az volt, hogy elfoglalja a Hosszú Falat, ennek hatására a városon kívüli bizánci lovascsapatok pedig a Theodosiosi falak mögé húzódtak vissza. A nomád nép előcsapata megpróbálta megakadályozni, hogy a falakon kívülre jöjjenek, és takarmányt takarítsanak be az állatok számára. Míg a főszereg megérkezett, több kisebb összecsapás is történt a bizánci katonák és az avar előcsapat között, melynek során bizánci harcosok és polgárok is avar fogságba estek (CHRONICON PASCHALE 717, 1–22, 719, 5–16. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 174, 184). A fent említett két forrásban nem történik utalás arra, hogy alávetett segédnépekből verbuválódott volna az avar kagán elővédje. Alkothatták ezt a csapategységet avarok is, azonban valószínűbb, ahogy más nomád népeknél is megfigyelhető, hogy alávetett nomádok népekből, szlávokból, gepidákból szerveződhetett. Egy harmadik forrás egyértelműen utal arra, hogy az avar hadsereg elővédjét szlávok alkották. Fredegar krónikájából kitűnik, hogy a 623/624-ban az avaroktól függetlenedő

³²⁰ A további nomád analógiákat lásd a hun fejezet elővédéről szóló részében.

³²¹ Nem egyértelmű az azonosítása a területnek. Elsősorban a két folyóágból egyesült Kamčija folyóval környékével azonosítható (OLAJOS 2012, 112).

³²² Theophanes – Theophylaktos munkáját felhasználva – szintén megemlékezik a bizánci hadsereg által tönkrevett avar hadsereg elővédjéről (THEOPHANES 6079. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 71).

vendek az „összecsapáskor a küzdelemben kettős csatasort alkotva haladtak a hunok előtt” (Fredegar V. 48. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 173).

4. 2. 3. 2. Könnyűfegyverzetű lovasság

Az írott források adatait vizsgálva megállapítható, hogy az avar hadseregben a könnyűfegyverzetű lovasíjász³²³ harcmodor nem jelenik meg olyan hangsúlyosan.

³²³ Az avarok lovainak a jellemzésére sem térnek ki a források. Maurikios is csak azt hangsúlyozza, hogy jelentős számú tartalék lovuk van. Viszont az avar kori lovastemetkezések jó adatokat szolgáltatnak e lovak küllemére. Ezek az állatok alacsony marmagasságúak voltak (135–140 cm) (BARTOSIEWICZ 2009, 77). A bizánci császár utal az avarok rideg lótarására: „téli-nyáron folyvást legeltetik a lovaikat”, továbbá az avar lovak vértetére (MAURIKIOS XI. 2, 7, 9, 10; I. 2, 6. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 83, 80). A bizánci források közül Maurikios (I. 2, 7) művében olvasható először a kengyel használata, melyet az eredetileg lépcsőt jelentő σκαλα szóval fejez ki (SZÁDECZKY-KARDOSS 1983, 323). Arra vonatkozóan, hogy a kengyelt az avaroktól vette volna át a Bizánci Birodalom, és később az ő hatásukra terjedt volna el ennek az eszköznek a használata Nyugat-Európában, megoszlik a kutatók véleménye. Szádeczky-Kardoss Samu úgy véli, bár a *Stratégikon* kengyelt említő passzusában nem említi a hadászatanban jártas szerző konkrétan, hogy a bizánciak az avaroktól vették volna át ezt az eszközt, ennek ellenére a szövegkörnyezetből erre lehet következtetni. Véleménye szerint Maurikios a bizánci hadsereg számára előírt vaskengyel használata esetében is az avar harcos felszerelésének utánzását ajánlja a császári hadvezetés figyelmébe, még ha nem is utal külön erre a körülményre. A kengyelről szóló paragrafust megelőző és követő részben egyértelműen megnevezi az avarokat, akiknek példáját követnie kell a bizánci harcosoknak a lovak vértéte és a lovassági zubbony szabása kapcsán. Szádeczky-Kardoss hangsúlyozza, hogy Maurikios híradása egybecseng a régészeti anyag tanúságával, vagyis Európában az avarokhoz köthető régészeti anyagban tűnik fel először a vaskengyel (SZÁDECZKY-KARDOSS 1983, 323–324). Az utóbbi időben azonban felvetődött annak a lehetősége, hogy a kengyel használatának európai elterjedése nem avar, hanem bizánci közvetítéssel történt. A fő érv erre vonatkozóan, hogy Maurikios ennél az eszköznél nem emeli ki egyértelműen, hogy az avarok mintájára kellene átvennie a használatát a bizánci hadseregnek. Míg más esetben a bizánci császár precízen megadja az egyes fegyverek, eszközök származását, addig a kengyelnél ezt nem tette meg. Freeden szerint a háromlú nyílhegyhez és nádlevél alakú döföldzsahegyhez hasonlóan a kengyel esetében is elmondható, hogy ennek kapcsolatai a bizánci területen sokkal egyértelműbbek (például FREEDEN 1995, 622, 624). Felvetődött a lehetősége annak is, hogy Bizánc a Selyemút kereskedelmi kapcsolatain keresztül ismerkedhetett meg ezzel az eszközzel. Azonban ez a feltevés nem bizonyítható egyértelműen (CSIKY 2013, 77). Mindenesetre Szádeczky-Kardoss filológia érvei meggyőzőbbnek tűnnek az avar közvetítéssel kapcsolatban. További problémát vet fel a kengyel használatával kapcsolatos előnyök megítélése. A kengyel használatát sokáig tévesen a hátrafelé forduló nyilazó harcmodorral hozták kapcsolatba. Azonban a perzsiái ábrázolásokon egyértelműen kengyel nélkül ábrázolják a hátrafelé nyilazókat, emellett a gyakorlatban is bizonyított, hogy a hátrafelé nyilazásnak nem szükségszerű velejárója ennek az eszköznek a használata. Kürti Béla és Lőrinczy Gábor úgy vélik, hogy ezzel szemben a nehézpáncélos harcmodor esetében, ahol a páncéltörő döföldzsaival való ütközésnél fontos volt az alapos megtámaszkodás, valóban nagy jelentőséggel bírt a kengyel használata (KÜRTI-LŐRINCZY 1992, 7). Ezzel kapcsolatban azonban hangsúlyozandó, hogy a nomádok között a szarmaták és az alánok jelentős nehézlovassággal rendelkeztek, mégsem használtak kengyelt, tehát a nehézfegyverzetű lovasságnak sem lehetett előfeltétele a kengyel (HAZANOV 1968, 183; HAZANOV 1971, 78; MIELCZAREK 1993, 96). Újabban Florin Curta vetette fel a maurikioszi idézettel kapcsolatban, hogy a kengyel segítségével vált lehetővé a harc közben az íj, a lándzsa és a kard cseréje (CURTA 2008, 313–314, 320). A kengyel ezenkívül a könnyűfegyverzetű harcmodorban, a közelharcban játszhatott még főszerepet. A viszonylag rövidre húzott szíjon lévő kengyelbe támaszkodva, a nyeregben behajlított lábbal ülő lovas a ló mozgási energiáját is hasznosította, s a törzsének és karjának összehangolt mozdulatával csuklóból irányította a szablyát (KOVÁCS 2003, 322–323). A szablya gyakorlati használatára lásd SZÖLLŐSY 2001, 279. A szablya azonban az avaroknál egyértelműen csak a 7. század utolsó harmadától, a középv avar kortól adathozható (GARAM 1991, 142–160; CSIKY 2009, 198), vagyis a kengyel megjelenésénél későbbre datálható. A kengyel eredetével kapcsolatban lásd még IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2012, 135–277. Az avar kori lószerszámzatra lásd például BÓNA 1980, 31–95; KISS 1991, 431–462; KISS 1993, 197–224; SZENTPÉTERI 1993b, 49–77; GARAM 1995, 354–367; KISS 1996, 107–143; BENDE 1998, 195–230; CSUTHY 2012, 163–186.

Maurikios hadászati munkájában is – amellettt hogy a könnyűfegyverzetű lovas harcmodor sajátosságait hangsúlyozza – az íjat a lándzsával alapvetően egyenrangú fegyvernek határozza meg az avaroknál (MAURIKIÓS XI. 2, 6. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 83). Maurikios munkáján kívül az íjat és a nyilat összesen öt forrás említi meg, melyből három a bizánci–avar háború, egy pedig a frank–avar háború időszakára vonatkozik. Ebből a *Szent Demeter csodáiban* és a kései szerző, Plótinus Thessalonikeus munkájában Thessalonike ostromának leírásakor található újra és nyílra vonatkozó adat (MIRACULA S. DEMETRII I (14) 139, II (2) 208; PLÓTINOS THESSALONIKEUS 9–12. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 115, 160, 119). Geórgios Pisidés pedig egyszerűen „töltelékszóként” használja az íjat és a nyilat arra, hogy az avarok hirtelen, meglepetésszerű támadást intéztek 623-ban (GEÓRGIOS PISIDÉS 113–124, 197–225. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 166, 179). Az avar–frank háborúk időszakából Paulinus Aquileiensis Erich friauli gróf 799-ben történt megölése kapcsán említik a nyilat (PAULINUS AQUILEIENSIS 10. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 301). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az avaroknál a könnyűfegyverzetű lovasíjász harcmodor ne lett volna meghatározó. Egyrészt megjegyzendő, hogy az avarokról megemlékező források közül – kivéve Maurikiost – hiányoznak azok a típusok, melyek általánosságban jellemzik a harcmodorukat. Másrészt az auktorok főként röviden emlékeznek meg az avarok sikeres támadásairól, nagyon ritkán írnak le részletesebben csatákat. Ez alól talán csak Theophylaktos Simokattés kivétel, aki a történeti munkájában háromszor is viszonylag részletesen beszámol az avarok és a bizánciak közötti összecsapásról,³²⁴ de amellettt, hogy többször utal az avar sereg csapategységszámára, egyik esetben sem említi meg az avarok taktikai elemeit, fegyverzetét.³²⁵ Emellettt a régészeti forrásokból is kitűnik, hogy az íjat és a nyilat az egész avar koron át általánosan használták (CS. SEBESTYÉN 1931, 178–304; CSALLÁNY 1939, 148–149; CSALLÁNY 1946–1948, 364; SZÖLLÖSY 2004). A távolharc mellettt a közelharc fegyverek közül a könnyűfegyverzetű lovasságra jellemző szablya és ütő- és sújtófegyverek közül az előbbi csak a régészeti anyagban fogható meg a közép avar korszaktól kezdve (GARAM 1991, 142–160; CSIKY 2009, 198–199; CSIKY 2013, 82–83). Az ütő- és sújtófegyverekről ugyan megemlékeznek az írott források, azonban nem, mint a könnyűfegyverzetű lovasság eszközéről (MIRACULA S. DEMETRII I. 14. 139, 147. vö.

³²⁴ Az 587/588-ben Sabulente Kanaliónnál történt ütközet (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 67), az 589-es Iastros mellettt csata (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 126) és Priskos 599-es hadjárata (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 132).

³²⁵ Pohl ezt a jelenséget azzal magyarázza, hogy Theophylaktos nagyobb hangsúlyt fektetett a bizánci viszonyok ábrázolására (bizánci hadvezérek, bizánci császár tevékenységére), mint az ellenfél (avarok) jellemzésére (POHL 1988, 158).

SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 115). A régészeti anyagban viszont tetten érhető a jelenlétük az egész avar koron át. Úgy tűnik, hogy a késő avar korban gyakoribb a használatuk (SIMON 1995, 119; SZÜCSI 2012, 121–129). Tehát az írott források adataiból semmiképpen nem következtethetünk arra, hogy a könnyűfegyverzetű lovasság ne lett volna meghatározó az avarok harcmodorában. Erre utal végeredményben az is, hogy Maurikios ennél a nomád népnél részletesen kielemezte a könnyűfegyverzetű lovasságuk taktikai elemeit.

Maurikios császár az avar hadsereg esetében hangsúlyozza, hogy jellemző rájuk a távolharc, lesben állás, bekerítés, színlelt megfutamodás és az ék alakú (szétszóródó) alakzat (MAURIKIOS XI. 2, 15. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 83). Az avar korszakot megelőző időszakokban³²⁶ már többször feltűnő színlelt megfutamodás taktikáját az avarok esetében szintén Maurikios írja le részletesen. A korábbi források nem tértek ki ennyire részletesen erre a taktikára. A hadászatban jártas tudós császár szerint *„az összecsapás megtörténtével azok, akiket előre állítottak, szándékosan megfutamodnak, és ha az ellenség hadrend nélkül végzi az üldözést, miután azok túlhaladtak a leshelyen, a lesben állók előtörnek, és hátba kapják az ellenséget. Azután a megbeszélte jelre a megfutamodók is visszafordulnak és közrefogják őket”* (MAURIKIOS IV. 2. ford. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 81). Mint már utaltam rá a hun fejezetben, a hiung-nuktól kezdve az alánokon és a hunokon át megfigyelhető ez a taktika, amit más letelepült népek is átvettek és alkalmaztak. Ugyanakkor ennek a taktikai elemnek a lesben állás, bekerítés eleme az avaroknál tűnik fel először.³²⁷ A bekerítés, mint taktikai elem természetesen nem csak kizárólag a színlelt megfutamodáshoz kapcsolódik.³²⁸ Az avaroknál is megfigyelhető más kontextusban. Erre jó példa, hogy az avarok egy egysége 623-ban a kagán parancsára Konstantinápolynál, a Hosszú Falak feletti bozótos terepen rejtőzött el, hogy meglepetésszerűen rajtaüssenek Herakleios császáron (610–641) és kísérein (NIKEPHOROS PATRIARCHA 12, 29–14, 10. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 165).³²⁹ Az avaroknál is megtalálható ék alakú alakzatra már részletesen kitértem a hunok harcmodorával foglalkozó fejezetben, amelyből kiderül, hogy szétszóródó, több egységből álló, laza

³²⁶ A színlelt megfutamodás taktikájára vonatkozó nomád párhuzamokat lásd a hun fejezet könnyűfegyverzetű lovassággal foglalkozó részében.

³²⁷ A későbbiek folyamán megfigyelhető például a mongolok taktikai repertoárjában is (Plano Carpini VI. 13. vö. GYÖRFFY 1965, 81).

³²⁸ Plano Carpini munkájában a mongoloknál figyelhető meg nyílt ütközet során ez a jelenség, amikor is kiváló harcosokból álló csapatok több irányból – az ellenfél látótávolságán kívül – bekerítő hadmozdulatokat hajtottak végre (Plano Carpini VI. 14. vö. GYÖRFFY 1965, 81–82).

³²⁹ Herakleios császárnak ugyan sikerült elmenekülnie, azonban az avarok jelentős számú foglyot ejtettek ebben a hadivállalkozásukban (NIKEPHOROS PATRIARCHA 12, 29–14, 10. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 165).

csatarendről van szó. Megállapítható továbbá, hogy az avaroknál is nemzetségi, törzsi alapon szerveződő hadrendi egységekről lehetett szó az ékek esetében (NIKONOROV 2002, 241–242; NIKONOROV 2010a, 273–274). Bár az írott forrásokban nem érhető tetten az avarok kapcsán a hátrafelé nyilazás jelensége, ami más nomád népeknél hangsúlyosan jelenik meg a színlelt megfutamodás taktikájában, azonban egy az avarokkal azonosítható ábrázoláson szerepel ez a nyilazási mód a frank–avar háborúk időszakából (MESTREHÁZY 1968, 245–247; BÓNA 1984, 79. kép; BACHRACH 1984, 5–24).³³⁰

A frank–avar háborúk időszakában az avarok harcmodora szempontjából ellentmondó vélemények figyelhetők meg Nagy Károly 791-es hadjáratának elemzésekor. Nagy Károly serege három részre osztva vonult a Duna mentén kelet felé, és a frank források szerint a folyó déli részén a Bécsi erdőnél Cumeobergnél, az északi részen pedig Campnál lévő erődítményeknél lévő avarok rémulően elmenekültek, majd a frankok a Rába-torkolat vidékéig nyomultak előre. Majd ezt követően visszafordultak, és hazatértek (Annales regni Francorum 791.vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 279). A cumeobergi kisebb összecsapástól³³¹ eltekintve a források szerint nem ütközött meg egymással a frank és az avar sereg. A kutatók egy része úgy véli, hogy a források hitelt érdemlően mutatják be a hadjáratot, mely szerint összecsapásoktól mentes, eseménytelen volt, és az avarok nem mutattak ellenállást (POHL 1988, 315–317; WOLFRAM 1987, 256–257; SZŐKE 2006, 505–509). Váczy Péter ezzel szemben úgy véli, hogy az avarok a frankok ellenében a „meghátrálás taktikáját” alkalmazták. Véleménye szerint a 791-ben, 795-ben és 796-ban bekövetkezett frank „győzelmek” tudatos avar taktika következményei, amivel a „frankokat olyan győzelemhez juttatták, amelyet azok nem tudtak gyümölcsozdtetni” (VÁCZY 1974, 1057).³³² Hasonló az álláspontja Bóna Istvánnak is, aki szerint az avarok a felperzselt föld taktikáját alkalmazták, és a frank hadsereg útvonalában kutakat, vizeket mérgeztek meg, élelmiszert és takarmányt pusztítottak el, hogy ezzel visszavonulásra

³³⁰ Az eurázsiai-stéppén is ritka jelenségnek tekinthető a hátrafelé íjazás ábrázolása, csak néhány esetben figyelhető meg. Például a közép-ázsiai Varashában vagy egy Mongolia területéről származó kerámiatöredéken [3., 4., 5. kép] (MOGILNYIKOV 1981, 126; TABALDIEV–BABAJAROV–UMIROV–JACENKO 2013, 555; KUBAREV–KUBAREV–BAJÁR 2013, 648).

³³¹ Walter Pohl úgy véli, hogy a forrásokból nyerhető információk hitelt érdemlőek, és az avarok nem fejtettek ki ellenállást a frankok ellenében (POHL 1988, 315–317). Váczy Péter szerint sem volt jelentős összecsapás Cumeobergnél, ugyanis véleménye szerint az avarok felperzselt föld taktikáját alkalmazva elhagyták ezeket a helyőrségeket (VÁCZY 1974, 1049). Bóna István ezzel szemben úgy véli, hogy a Bécsi erdőnél jelentős összecsapás zajlott az avarok és a frankok között, melyben a frankok győzelmük ellenére jelentős veszteségeket könyvelhettek el (BÓNA 1994, 70–72).

³³² Váczy szerint a 796 és 803 közötti időszak háborús eseményei cáfolják azt a nézetet, hogy az avarok „elpuhultságából”, politikai szétagoltságuk miatt tudtak a frankok 791-ben, majd 795-ben és 796-ban győzni ellenük. Emellett hangsúlyozza azt is a szerző, hogy a frankok nem tudtak jelentős területeket sem megszerezni még ebben az időszakban az avaroktól (VÁCZY 1974, 1057).

kényszerítsék Nagy Károly seregét. A kialakult helyzetet még súlyosbították a tömegesen elhulló lovak és az őszi esőzések, melyek hatására jelentősen megduzzadt a Duna, ami nehezítette a kapcsolattartást a seregrészek között. Bóna hangsúlyozza, hogy Nagy Károly hatalmas kudarcának tekinthető ez a hadjárat, melynek hatására többé nem vezetett hadat. Ennek az eseménynek tudja be Bóna a szászok lázadását is (BÓNA 1984, 339–340). A Bóna István és Váczy Péter által feltételezett a taktika bár nem tekinthető nomád specifikumnak, nem ismeretlen a nomád népek körében sem.³³³

4. 2. 3. 3. Nehézfegyverzetű lovasság

Az avar hadsereg nehézfegyverzetű lovasságára több forrás utal a bizánci–avar háborúk időszakából. Pusztán a vértzet említése mellett néhány esetben megfigyelhető a páncélozott lovasság hangsúlyozása is. Erre vonatkozóan találunk adatot a Maurikiosnál, Menandros Protéktóráról és a *Szent Demeter csodáiban* egy, valamint Theodóros Synkellos munkájában két helyen. Mind a három forráshelyen páncélozott, vasba öltözött lovasságról van szó (MENANDROS PROTÉKTÓR 208, 11–210, 2; MIRACULA S. DEMETRII II.2 199; MAURIKIOS XI. 2, 6; THEODÓROS SYNKELLOS XVIII 305, 13–36; XXIV 308, 1–21; XLVI 317, 29–36, 318, 2–5).³³⁴ Maurikios és Theodóros Synkellos egyértelműen utal a lovak vértzetére is (MAURIKIOS I. 2, 6; XI. 2, 7). Menandros Protéktór, Theodóros Synkellos munkáiban és a *Szent Demeter csodáiban* egyértelműen megfigyelhető, hogy a szerzők hangsúlyozzák, ezek a páncélosok nagy létszámúak voltak.³³⁵ Annak ellenére, hogy miként a hunoknál már megfogalmaztam, kérdéses, mennyire utalhat pusztán egy harcos páncélozottsága nehézfegyverzetű lovasságra, ezekből az adatokból arra következtethetünk, hogy fontos szerepe lehetett a bizánci–avar háborúk időszakában a nehézfegyverzetű lovasságnak. A támadó fegyverzetek közül a nehézlovasságra jellemző hosszú kétélű kardok egyértelműen tetten érhetők az írott forrásokban, a döfőlándzsa jelenléte azonban nem egyértelmű a kútők adataiból.³³⁶ Mint ahogy a fegyverzet

³³³ Például a szkíták is ezt alkalmazták sikeresen a Kr. e. 510-es években a délorosz steppét megtámadó perzsák ellenében (HÉRODOTOS IV. 122–123. vö. Muraközi 2000, 308).

³³⁴ A régészeti anyag is egyértelműen alátámasztja ezt: lásd az avar fegyverzet páncélzattal foglalkozó alfejezetét.

³³⁵ Menandros Protéktór 60 ezer páncélos lovasról számol be Baján 578-as, al-dunai szlávok ellen indított hadjárata kapcsán (MENANDROS PROTÉKTÓR 208, 11–210, 2. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 46). A létszámadattal kapcsolatos értékelést lásd az avar hadsereg létszámával foglalkozó fejezetben.

³³⁶ A régészeti anyagban mindkét fegyvertípus: hosszú kétélű kard (SIMON 1991, 269–270, 281; CSIKY 2009, 196–197; CSIKY 2013, 81) és döfőlándzsa is megfigyelhető a kora avar korszakban. A lándzsák közül

fejezetben említettem, a nehézfegyverzetű lovasság által használt hosszú döfőlándzsára következtethetünk esetleg a hadászati munka szerzőjének három megjegyzéséből: a lándzsa nyele zászlóval, középen szíjjal van ellátva, és az íjjal felváltva használták az avarok. Maurikios utal az avarok lándzsahasználatára is. A hadászatban jártas bizánci császár szerint az avarok az íjat és a lándzsát felváltva használták: ez arra utalhat, hogy első lépésként az íjat vetették be, amivel felbontották az ellenfél egységes arcvonalát, majd ezután támadhattak a hosszú döfőlándzsával.³³⁷ A frank–avar háborúk időszakában azonban az avarok nehézfegyverzetű lovasságáról csak néhány, gyér adat áll a rendelkezésünkre, melyekből nem lehet messzemenő következtetéseket levonni. Erre az időszakra főként képi ábrázolásokból következtethetünk, legjobb példa erre vonatkozóan a nagyszentmiklósi kincs 2. számú korszóján látható „győztes fejedelem”, akit gyűrűs páncéllal, sisakkal, lábvérttel és zászlós lándzsával ábrázoltak (BÁLINT 2004, 416–420, 424).³³⁸ Továbbá fontos megemlíteni Nagy Károly 805. évi dietenhofeni rendeletét, mely utalhat arra, hogy a frank–avar háborúk időszakában frank típusú páncélt és más fegyvereket is használhattak, például lándzsát, amelynek alkalmazását régészeti lelet is alátámasztja.

A *Stratégikon*ban az avarok lándzsájához tartozó szíj szerepe, jelentősége nehezen meghatározható. Maurikiosnál olvashatjuk, hogy lovassági kopjájukat szíjjal (λωρίον) látják el középen. Már az sem egyértelmű a szövegből, hogy harc közbeni vagy szállításkori felerősítésről van-e szó. Ha ez előbbi lehetőség áll fenn, akkor jó párhuzamát találjuk Héliodoros művében, aki leírja egy szaszanida harcosról, hogy lándzsanyele a ló nyakához és farához volt erősítve.³³⁹ Itt a harcos ereje alig játszott szerepet a lökés lendületében, csak a ló mozgásának a sebessége és az, hogy a rögzített lándzsa nem engedett (KOLIAS 1988, 203).³⁴⁰ Ehhez a lándzsatartási módhoz azonban két szíjra volt szükség. Az avarok esetében viszont nem figyelhető meg egyértelműen a forrásban az,

elsősorban a keskeny nádlevél alakú lándzsacsúcsok (BÓNA 1980, 47–48; CSIKY 2013, 76), valamint a kónikus hegyűek (CSIKY 2013, 76) a nehézfegyverzetű lovasság döfőlándzsáival.

³³⁷ Hasonló figyelhető meg az alánok harcmódorában is: az ellenség arcvonalát nyílzáporral bontották meg, amit pedig a lándzsás harcosok támadása követett (SZLANOV 2000).

³³⁸ A késő avar korra datálható képi ábrázolások részletes elemzését lásd HUSÁR 2007, 29–41; FANCSALSZKY 2007, 108–114.

³³⁹ Héliodoros a nehézfegyverzetű lovasság egy speciális típusa, a *cataphractarius*ok nehéz döfőlándzsáinak a használatát írja le, miszerint a harcos kopja hegye erősen előrenyúlik, maga a kopja szíjjal van a ló nyakához kötve; a lándzsanyél vége pedig a ló farához van erősítve. Az összecsapásoknál a harcos kezének a segítése nélkül nem használható, de irányítással az megfeszül, és keményen nekitámaszkodik. Súlyos sérülést okoz, és a lendületes előretörés nem egy embert szúr át, hanem kettőt (Héliodoros IX, 5. vö. HAZANOV 1968, 182).

³⁴⁰ Míg ezt a lándzsatartási módot Hazanov, Kolias és Szlanov elfogadja (HAZANOV 1968, 182; KOLIAS 1988, 203; SZLANOV 2000), addig Mielczarek szerint ez inkább a fantázia szüleménye (MIELCZAREK 1993, 46).

hogy két szíjat alkalmaztak volna. Maurikios viszont művének egy másik részében ezt írja az avarokról: „*A harcokban legtöbbjük kétféle fegyvert visel, vállukon kopját hordanak, kezükben íjat tartanak, és ahogy a szükség megkívánja hol az egyiket, hol a másikat használják*” (MAURIKIÓS XI. 2, 6. ford. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 83). A Maurikiosnál olvasható két említett adat (I. 2, 2; XI. 2, 6) együttesen is értelmezhető. Vagyis a lovasoknak gyorsan kellett váltani az íjat és a lándzsát, és amikor a harcos az íjat használta, addig szíjjal felerősítve a hátán/vállán vagy a lovára erősítve lóghatott a lándzsa, amit használatakor onnan vehetett elő. Ezenkívül a szövegkörnyezetből kevésbé feltételezhető az a lehetőség is, hogy Maurikios mindkét fegyver harc közbeni (külön-külön történő) használatát örökítette meg. Eszerint a lándzsát jobb kézzel a „vállukon”/válluk fölött használták. Ez a lándzsatartási mód azonban felveti annak a lehetőségét is, hogy esetleg dobólándzsaként alkalmazták ezeket a fegyvereket (KOLIAS 1988, 203). De a nehézfegyverzetű lovasság is használhatta így a hosszú döfőlándzsát. Erre találunk példát a belső-ázsiai türk kori ábrázolásokon, ahol két kézzel a válla fölött tartja a zászlós lándzsáját a lovas [12. kép] (MOGILNYIKOV 1981, 126).³⁴¹ Ez esetben felülről lefelé történő döfés rekonstruálható, mint az az afrazsiai vadászatot megörökítő ábrázolásokon is látható [14., 15. kép] (ALBAUM 1975, 61, 67).³⁴² Egy negyedik lándzsatartási mód is érvényesült az eurázsiai steppén (és azon kívül is), amely széles körben elterjedt volt ebben az időszakban. Ebben az esetben a lándzsanyelet beszorították a hónaljukba vagy a combjukhoz leszorították, és mindkét kezükkel fogták. A lándzsát vagy a ló nyakával párhuzamosan tartották, vagy a nyaka előtt keresztbe tették [11., 13., 16., 17., 18., 19. kép].³⁴³ A lovas ereje így a fegyver tartásánál és a pontos célzásnál játszott szerepet. A döfési erő a ló gyorsaságán és az ebből eredő ütközési lendületen múlt. Az ilyen technikával tartott lándzsa annyira stabilan állt, hogy gyakran eltörött a nyél az ütközésnél a túlon túl sűrű páncélzat miatt (KOLIAS 1988, 204; MIELCZAREK 1993, 44–45). Ezen a tartási módot elősegíthette a fegyver “lándzsanyél-papucs” (nyél végén található fémtokot). Ez ellensúlyozhatta a hegyet, és a fegyver súlypontja hátrébb került, ami által értékes hosszalónyt nyertek a nyél esetében (KOLIAS 1988, 199). A bizánci szerzők az

³⁴¹ A késő avar korra datálható Balatonszőlős–TSZ-istálló temető A. sírból előkerült korong alakú bronzvereten látható egy lándzsás harcos, aki jobb kezében tartja ezt a fegyvert. Az ábrázolt mozdulatból azonban nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy dobni akarja-e vagy felülről lefelé akar szúrni [8. kép] (NÉMETH 1969, 154–156; FANCSALSZKY 2007, 113; CSIKY 2009, 239).

³⁴² Ez esetben felmerül annak a lehetősége, hogy a balatonszőlősi vereten sem dobódárdatartás látható, hanem a döfőlándzsa, amellyel felülről lefelé szúrhat a lovas, amint erre már Csiky Gergely is utalt [8. kép] (CSIKY 2009, 239).

³⁴³ A közép-ázsiai pendzsikenti ábrázolásokon a ló nyakával párhuzamosan tartják a lándzsát a lovasok (BELENIZKI 1980, 116).

avarok kapcsán nem említenek ilyen tárgyat, viszont a késő avar kori régészeti anyagban³⁴⁴ ismert néhány ilyen darab. Ezeknek a fegyvertartási módnak előfeltétele volt a biztos nyeregben ülés, amit a magasított nyeregkápa tett lehetővé, és még feltehetőleg a steppén akkor már széles körben elterjedt kengyel használata is elősegített.

Az avar nehézfegyverzetű lovassággal foglalkozók közül Joachim Werner nevét érdemes elsőként kiemelni, aki a 6. századra datálható itáliai, Isola Rizzai kincslelet ezüsttárlján látható nehézfegyverzetű lovas ábrázolásának értékelése kapcsán utal az avarok nehézfegyverzetű lovasságára [16. kép]. Az ábrázolás értékelése kapcsán felhasználta Maurikios *Stratégikon* című munkáját, és a bizánci nehézfegyverzetű lovas esetében hangsúlyozza, hogy a páncél alatti alsóruházat és a lándzsa avar származású. A tálon látható harcos védő- és támadófegyverei közül a lemezes páncél, a pántos sisak és a hosszú döfőlándzsa figyelhető meg. Ez utóbbival a tálon látható jelenet alapján éppen egy gyalogos harcost döf át a páncélos lovas. A harcos lándzsáját két kézzel fogja, és a combjához szorítva, stabilizálva használja (WERNER 1974, 111, I. tábla 1. kép). Elsőként azonban Bóna István próbált átfogó képet rajzolni az avar nehézfegyverzetű lovasságról. Hangsúlyozta, hogy az avar hadsereget nem lehet pusztán csak könnyűfegyverzetű lovasíjászoknak tekinteni, véleménye szerint Maurikios *Stratégikonja* és a régészeti leletek tanúsága szerint az avar hadsereg magvát közép-ázsiai perzsa típusú nehézfegyverzetű lovasság alkotta. Ezen csapategység fegyverzete közül a lamellás vértzet mellett a lándzsa szerepét is kiemelte. Bóna szerint az avar régészeti anyagban megfigyelhető nádlevél alakú lándzsa sorolható a nehézfegyverzetű lovasság jellegzetes támadófegyverzetéhez, mely keleti eredetű, és már a szkítáktól, szarmatáktól kezdve fontos szerepet töltött be a nomád népek nehézfegyverzetű lovasságában (BÓNA 1984, 321; BÓNA 1980, 47–48). Csiky Gergely az avar kori lándzsatípusokat vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a nádlevél alakú lándzsák mellett a kónikus lándzsahegyek is a nehézfegyverzetű lovasság jellegzetes fegyverei közé sorolhatók. Csiky úgy véli, hogy mindkét típus esetében a kiszélesedő köpű, a vastag nyak és a penge rombusz alakú metszete alapján sorolhatók a hosszú döfőlándzsák hegyei közé (CSIKY 2013, 79). Martin Husár elsősorban képi ábrázolások részletes elemzésével vizsgálta az avarok harcmódorát. A szerző úgy véli, hogy míg az Avar Kaganátus korai időszakában (568–650) az avar hadsereg központi elitjét a közép-ázsiai perzsa típusú páncélos lovasság alkotta, addig a késői időszakban (700–800/825) jelen van mindkét lovasság, köztük a lándzsával felszerelt

³⁴⁴ Csiky Gergely úgy véli a lándzsanyél-papucsokhoz tartozó lándzsahegyek alakjából, hogy ezek inkább dobófegyverek lehettek (CSIKY 2009, 100).

könnyűfegyverzetű lovasság. Hangsúlyozza továbbá, hogy ebben az időszakban több fegyvertípus (köztük a lándzsa) a Frank Birodalom területéről származik (HUSÁR 2007, 29–41).

Az írott források adataiból tehát egyértelműen tetten érhető az avarok nehézfegyverzetű lovassága, ezen páncélozott egység taktikai elemei azonban már nehezebben rekonstruálhatók. Az viszont megállapítható, hogy a korai avar időszak első felében – vagyis a Bizánc elleni támadások korszakában – nagyobb jelentősége lehetett a nehézfegyverzetű lovasságnak.³⁴⁵ Ezen csapategységnek a védőfegyverzete főként lamellás páncél volt, de megfigyelhető a gyűrűsvértezet is. Ez utóbbit a gyér számú régészeti adatokon kívül Maurikios hadászati műve is alátámasztja. Jellegzetes támadó fegyverek közül elsősorban a hosszú döfőlándzsa hangsúlyozandó, de hosszú, kétélű kardok is ide sorolhatók. A kora avar korszak után sem szűnhetett meg azonban teljesen a nehézfegyverzetű lovasság, csak az avar hadseregen belüli szerepe csökkenhetett. A késő avar kor legvégén a forrásokban (főként a képi ábrázolásokban) ismét több adatot találunk a nehézfegyverzetű lovasságra (bár korántsem annyit, mint a kora avar kor esetében). Az új ellenfél nehézfegyverzetű lovasságának egy-egy fegyvertípusát is átvehette az avar hadsereg (frank típusú „szárnyas” lándzsa, frank típusú páncél). Az viszont kérdéses, hogy az ilyen fegyvertípusokkal harcolóknak mekkora jelentőségük volt az avar hadseregben (BÓNA 1984, 321; NAGY 2005, 135–148).

4. 2. 3. 4. Gyalogság

Az avar hadseregen belüli gyalogság jelenlétére az írott forrásokból kevésbé következtethetünk. Maurikios egyértelműen cáfolja, hogy az avarságnak lenne gyalogsága. Ezzel kapcsolatban a bizánci császárnál is megtalálható az a toposz, ami a legtöbb nomád nép esetében megfigyelhető az írott forrásokban,³⁴⁶ hogy gyalogosan nem tudják felvenni a harcot, mivel lovon nőttek fel, és így járni sem képesek (MAURIKIOS XI. 2, 19. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 83). Ahogy más nomád népek esetében tetten érhető a gyalogságuk (türkök és szabirok),³⁴⁷ úgy az avarok esetében sem zárható ki ez a

³⁴⁵ Ezzel kapcsolatban legújabbán B. Szabó János tett kritikai észrevételt, aki kiemelte az avar kori régészeti anyagban a védőfegyverzet elenyésző számát (B. SZABÓ 2010, 43–44).

³⁴⁶ Az erre vonatkozó példákat lásd a hun fejezet gyalogságával foglalkozó részében.

³⁴⁷ Lásd bővebben a hun fejezet gyalogságával foglalkozó részében.

jelenség.³⁴⁸ Erre vonatkozóan azonban csak egy nagyon bizonytalan adat áll a rendelkezésünkre. Menandros Protéktór az avarok 578/580-as, Sirmium ellen vonulásakor említi meg az „avar gyalogságot” (MENANDROS PROTÉKTÓR 471, 25–476, 25. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 47). A forrásból nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy ténylegesen avar gyalogságról van-e szó, vagy pedig az avar hadsereg alávett segédnépeiből szervezett gyalogos kontingensről. Míg az előbbit nem támasztja alá más forrás, addig az utóbbira vonatkozóan több forrás adata is rendelkezésünkre áll. Főként a szlávokból és a gepidákból verbuválódhatott az avar hadsereg gyalogsága, voltak közöttük nehéz- és könnyűfegyverzetű gyalogosok is.³⁴⁹

Lindner – hasonlóan a hunokhoz – az avarok esetében is feltételezte, hogy a hadseregük felhagyott a lovas harcmodorral, és gyalogsággá alakult át. Véleménye szerint az avarok nagy csatáikban gyalogosokként küzdöttek. Ezt az elméletét forrásokkal is alátámasztotta: úgy vélte, hogy a bizánci források alapján az 580-as, 593-as, 596-as és az 599-es összecsapásokban az avarok gyalogos harcmodort alkalmaztak (LINDNER 1981, 17). Megvizsgálva az általa említett évszámokhoz köthető eseményeket, megállapítható, hogy az 580-as évet kivéve vagy egyáltalán nem található utalás az avarság gyalogságára, vagy a forrásból egyértelműen kitűnik, hogy az avar hadsereg segédnépéről van szó (például a szlávokról).³⁵⁰

4. 2. 3. 5. Testőrség

A más nomád birodalmak uralkodói esetében általában testőrségre³⁵¹ az avarok esetében csak néhány bizonytalan adatból következtethetünk. Sirmium ostroma során Menandros Protéktór megemlékezik arról, hogy bőrpajzsokat tartottak az avar kagán arca és mellkasa elé, hogy így védjék meg a rómaiak fegyvereivel szemben (MENANDROS PROTÉKTÓR 476, 26–477, 18. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 50). Az avarok 623-as meglepetésszerű támadása kapcsán a *Húsvéti krónikából* kiderül, hogy az avar kagán jelt adott a támadásra, és a sereg benyomult a Hosszú Falon át. A Hosszú Falon kívül csak a kagán maradt néhány emberével (CHRONICON PASCHALE 712, 9–713, 14. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 164).

³⁴⁸ Bachrach úgy véli, hogy ez Ammianus Marcellinus hunokra vonatkozó jellemzésének a továbbélése Maurikiosnál. Véleménye szerint az avarok képesek voltak gyalogosan is harcolni (BACHRACH 1984, 15).

³⁴⁹ Lásd bővebben az avar hadsereg segédnépeivel foglalkozó fejezetben.

³⁵⁰ Nikonorov tételes cáfolatát Lindner véleményével szemben lásd a hun fejezet gyalogsággal foglalkozó részében.

³⁵¹ Lásd bővebben a hun fejezet testőrséggel foglalkozó alfejezetét.

Bár a források nem nevezik meg, hogy milyen szerepet töltöttek be az avar hadseregen belül, ennek ellenére esetleg feltételezhető, hogy ők alkothatták az avar kagán testőrségét.

4. 2. 3. 6. „Műszaki” alakulatok (ostromtechnika)

Az avarok történetével, hadszervezetével foglalkozó munkák többsége vagy nem említi, vagy csak felsorolásszerűen írja le az avarok ostromgépeit, de nem jellemzi azokat (POHL 1988, 173; SZÁDECZKY-KARDOSS 1994, 211; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 21; GOLDEN 2002, 152). Kivételnek tekinthetők Friedrich Lammert, Speros Vryonis, Michael Whitby és Stephen McCotter munkái. Lammert az ókori ostromtechnikák továbbéléséről szóló cikkében megemlítette az avarok kapcsán Sirmium ostromát, Busas történetét, valamint Konstantinápoly ostromát (LAMMERT 1938, 408–409). Vryonis az avar hadsereg hajítógépeit vizsgálta Thessalonike első ostromának datálása kapcsán (VRYONIS 1981, 378–390). Whitby az avarok *Miracula S. Demetrii*-ben található hajítógép-leírását és Busas történetét elemezte (WHITBY 1988, 118–119, 173). McCotter pedig az avar és bizánci kőhajítógépek típusaival foglalkozott behatóbban (MCCOTTER).

Az avar hadsereg ostromgépeinek bevetése kizárólag a Bizánci Birodalom városai elleni támadások esetében szerepel a forrásokban. Ez alól csak Corippus munkája kivétel, amelyben a Bizáncban járó avar követek elmondják, hogy az avar kagán áttört az Eufráteszen, és több „erődített helyet” vett be (CORIPPUS 298–302, vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 16). E szerző költeménye kortárs munka, amely jó forrásértékkel bír a 6. századi bizánci szertartásokra vonatkozólag (BOURAS 1991, 533). Az avar követek az Eufráteszen túli erődített városok beveteléről szóló történetének forrásértéke azonban kérdéses, más forrás nem erősíti meg ezeket az eseményeket. A források (Menandros Protéktór, Theophylaktos Simokattés) tanúsága szerint az avarok által ostromlott első város Sirmium volt, melyet 581-582 táján sikerült is elfoglalniuk két évig tartó ostrom eredményeként (SZÁDECZKY-KARDOSS 1986, 71; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 47–54). 584 őszén bevették Singidunumot, Augustae-t (Bulgária) és Viminaciumot, és egészen Anchialosig (ma Pomorje, Bulgária) nyomultak előre. 586-ban (vagy 587-ben) a Bizánci Birodalomra törő avar hadsereg „sok várost is elfoglalt”, így Ratiariát (ma Arcsar, Bulgária), Bononiát (ma Vidin, Bulgária), Aquae-t (Bulgária), Durostorumot (ma Szilisztra, Bulgária), Zaldapát (ma Abrit, Bulgária), Panassát (Bulgária), Marcianopolist (ma Devnja, Bulgária) és Tropaeumot (Adamclisi, Románia). 587-ben (vagy 588-ban) sikertelenül ostromolták Appiareiát (Bulgária), Diocletianopolist (ma Hiszarja vagy

Csirpan, Bulgária), Philippopolist (ma Plovdiv, Bulgária), Adrianopolist. Herakleia városát 590–591 táján érte avar támadás, majd 592-ben Driziperát és Truzullont próbálták bevenni. Thessalonike városát kétszer is ostromolták eredménytelenül: 597-ben (vagy 586-ban) és 618-ban. 598–599 táján viszont Driziperát sikerült feldúlniuk az avaroknak. 603-ban az avar kagán Agilulf langobard király megsegítésére küldött szlávokat, akiknek támogatásával bevette Cremona és Mantua (Olaszország) városát. Csellel foglalták el a friauli tartomány erődjét (Cividale) 610 körül. 614 körül Salonát (ma Solin, Horvátország), majd pedig 614–615 táján Naissust és Serdicát (ma Szófia, Bulgária) vették be ostrommal. Az avar hadsereg legnagyobb – és az utolsó – hadi vállalkozása Konstantinápoly tíznapos, sikertelen ostroma volt 626-ban (SZÁDECZKY-KARDOSS 1986, 72–74, 81, 85–88, 91–92; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 59–62, 65, 70, 94–95, 126, 146, 148–149, 152–153, 156, 159, 184–207).

Az avar hadsereg által megtámadott városok ellen az ostromgépek használatán kívül más taktika is megjelenik a forrásokban. Az egyik ilyen módszer a város körülzárása és a városlakók kiéheztetése, ami az avarok hadművészete kapcsán Maurikios *Stratégikon* című munkájában is szerepel: „*Ha pedig valamely üldözött ellenségük megerősített helyre menekül, azon vannak, hogy pontosan kipuhatolván, hogy akár a lovak, akár az emberek miben szenvednek hiányt, mindent elkövessenek, hogy az ezekben való megszorítás útján ellenfeleiket kézre kerítsék, vagy ezeket a nekik megfelelő egyezsége rábírák...*” (MAURIKIÓS XI. 2, 17. ford. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 83). Erre nagyon jó példát találunk Sirmium ostroma kapcsán Menandros Protéktór leírásában: az avar kagán hidat építtetett a Száván, teljesen körülzáratta a várost, és így megakadályozta az „élelem és más támogatás” oda történő eljuttatását (MENANDROS PROTÉKTÓR 471, 25–476, 25. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 47–48). Ezen ostromtechnika egyik hátránya, hogy túlságosan sok időt vett igénybe, Sirmiumot például két-három év alatt sikerült bevenniük.³⁵² Másrésztől kockázatos is volt abban az esetben, ha felmentő csapatot küldtek a város megsegítésére. A másik városostrom-technika a hirtelen lerohanás, a városlakók meglepetésszerű támadása. Singidunum elfoglalásának esetében Theophylaktos Simokattés leírja, hogy a városbeliek „éppen a szabadban, a földeken tartózkodtak”, amikor az avarok hirtelen rájuk törtek (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS I. 3, 13–4, 8. vö. SZÁDECZKY-

³⁵² Sirmium sikeres ostroma esetében a kiéheztetés mellett szerepet játszott az is, hogy az avarok azt színeltek: a szlávokra támadnak a Száván túl, és nem Sirmiumot akarják bevenni. Másrésztől a bizánci császárnak nem állt rendelkezésére szabad mozgósítható egysége, mivel a perzsák elleni harc elvonta a haderejének nagy részét (MENANDROS PROTÉKTÓR 471, 25–476, 25. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 47–48).

KARDOSS, 1998, 59–60). Az auktor emellett más városok ostroma esetében is kiemeli az avarok ostromtaktikájában a gyors, hirtelen lerohanás szerepét.³⁵³ Néhány forrás megemlíti, hogy az avarok csellel próbáltak bevenni erődített településeket. A friauli erődítmény (Cividale) esetében Paulus Diaconus leírja, hogy az avar kagán Gisulf friauli herceg feleségének ígéretet tett arra, hogy „asszonyául” veszi, erre ő az ígéret hatására beengedte az avarokat a friauli erődbe (PAULUS DIACONUS IV. 37–38. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 148–149).³⁵⁴ Sirmium már említett ostroma kapcsán Menandros Protéktór leírja: az avarok azt színlelték, hogy a szlávokra támadnak a Száván túl, és nem Sirmiumot akarják bevenni (MENANDROS PROTÉKTÓR 471, 25–476, 25. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 47–48). Egy kései forrásunk, Kónstantinos Porphyrogennétos munkájában található, hogy az avarok miként vették be Salonát: a foglyul ejtett saloniaiak ruháját öltötték fel, és így akadálytalanul bejutottak a városba.³⁵⁵

Az ostromgépekről az írott forrásokban Thessalonike 597-es (vagy 586-ban), 618-as és Konstantinápoly 626-os ostroma kapcsán találunk részletes jellemzést. E téma vizsgálata kapcsán legfontosabb forrásunk a *Miracula S. Demetrii*, a *Chronicon Paschale*, valamint Theophylaktos Simokattés, Theodóros Synkellos és Geórgios Pisidés munkája. A forrásokban több esetben csak az ostromgépekre általában vonatkozó kifejezések találhatók, melyek nem jelölnek konkrét típust: így ‘ελέπολις (MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 139, 146; THEODÓROS SYNKELLOS XX. 306, 13–25, XXXV. 312, 19–313, 4), μηχανη (MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 145; THEODÓROS SYNKELLOS XXXV. 312, 19–313, 4), és μαγγανικά (MIRACULA S. DEMETRII II. 2. 211; CHRONICON PASCHALE 719, 16–721, 4; 724, 9–725, 15), τειχομαχίας μηχανή (THEODÓROS SYNKELLOS XXIV. 308, 1–21), σύνθεσις (GEÓRGIOS PISIDÉS 197–225) terminust találunk. Emellett a korabeli szerzők több esetben említenek különféle ostromgéptípusokat, úgy, mint hajítógép, ostromtorony, faltörő kos, ostromtető, ostromlétra, lánggyújtó szerkezet, karók.

Theodóros Synkellos munkájából kiderül, hogy ezeket az ostromgépeket helyben készítették, és a felépítésükhöz szükséges faanyagot az adott környékről szerezték be. A nehezen elkészíthető, bonyolult alkatrészeket viszont szekereken szállították a helyszínre (THEODÓROS SYNKELLOS XX. 306, 13–25. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 187). A

³⁵³ Ratiaria, Bononia, Aquae, Durostorum, Zaldapa, Panassa, Marcianopolis, Tropaeum (THEOPHYLAKTOS SIMOCATTÉS I. 8, 1–11. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 65).

³⁵⁴ Az árulásért a friauli herceg felesége csúnyán megfizetett, ugyanis az avar kagán nem tartotta be a szavát, megkínóztatta és megölette (PAULUS DIACONUS IV. 37–38. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 148–149).

³⁵⁵ Ezen forrás esetében megjegyzendő, hogy az említett események után jóval később keletkezett, és kortárs forrás sem erősíti meg a történetet, így nem tekinthető teljesen hitelesnek a csel leírásának története. Szádeczky-Kardoss Samu ezt a viseletcserés cselet novellisztikus elemnek, irodalmi színezésnek tartja (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 152–153).

helyben történő felépítést támasztja alá az is, hogy az ostrom harmadik vagy negyedik napján vetették be először ezeket a gépeket (MIRACULA S. DEMETRII II. 2. 202–203, CHRONICON PASCHALE 719, 5–725, 15, THEODÓROS SYNKELLOS XX. 306, 13–25. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 159, 184, 187).³⁵⁶ Theodóros Synkellos leírása szerint ezeket a szerkezeteket nagyon gyorsan és gördülékenyen szerelték össze (THEODÓROS SYNKELLOS XX. 306, 13–25. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 187). Sikertelen ostrom esetén a gyors elvonulás miatt nem vihették őket magukkal, viszont az ellenségre sem akarták ráhagyni. A *Chronicon Paschale*-ből és Theodóros Synkellos munkájából tudjuk, hogy elvonulás előtt az ostromgépekről leszedték a nyúzott bőrt, és elégették a faszervezeteket (CHRONICON PASCHALE 724, 9–725, 15, THEODÓROS SYNKELLOS XXXV. 312, 19–313, 4. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 185, 188). Arra, hogy az avar hadsereg egy-egy város ostromára mennyi időt fordított, kevés adatot találunk a forrásokban. A sikeresen bevett városok közül csak Sirmium esetében jelöli a forrás az ostromra fordított időt. Az avar hadseregnek két évébe telt a város elfoglalása (Iohannes Ephesinus VI. 30–32. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 50). A sikertelen ostromok közül három esetben említik az időintervallumot: ez Thessalonike első ostromakor hét nap, második ostromakor valamivel több, mint egy hónap volt (MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 157, II. 2. 213. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 116, 160), Konstantinápolyt pedig tíz napig ostromolták (THEODÓROS SYNKELLOS XXV. 308, 22–36. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 187). Valószínűleg a Bizánci Birodalom határainál még megengedhette magának az avar hadsereg, hogy ilyen hosszú ideig ostromoljon egy várost, mint például Sirmiumot.³⁵⁷ A birodalom belsejében azonban, ahová a bizánci seregeket is könnyebben lehetett mozgósíthatni, az avar hadsereg kénytelen volt hirtelen meglepetésszerű lerohanással és (vagy) ostromgépek bevetésével gyorsítani az ostromot, sikertelenség esetén pedig inkább elvonulni.

A hajítógépek

Az avar hadsereg hajítógépeiről három forrás tesz említést négy különböző terminussal ‘ελέπολις’ ακροβολίζειν (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS II. 16, 1), πετροβόλος (GEÓRGIOS PISIDÉS 719, 16–721, 4; MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 139, 146, 150, 151, 153; II. 2. 203, 206), ‘αφετηρίον’ ὄργανον (THEODÓROS SYNKELLOS XX. 306, 13–25, XXXV. 312, 19–

³⁵⁶ Az a lehetőség, hogy az avarok a hadjárataik során végig vonszolták volna az ostromgépeiket az egész Balkánon, nem tekinthető reálisnak. Ez nagyon elnyújtotta volna hadsereg vonulási idejét.

³⁵⁷ Sirmium ostromakor a bizánci császárnak nem állt rendelkezésére szabad mozgósítható egység, mivel a perzsák elleni front a hadsereg nagy részét lefoglalta.

313, 4), ῥαφετηρίος μηχανη (THEODÓROS SYNKELLOS XXXII. 310, 37–311, 16).

A hajítógéptípusok közül kettő hozható kapcsolatba az avarokkal. Mint a hunokról szóló fejezetben már utaltam rá, az ókori és a kora középkori Európában torziós hajítógépeket használtak, ezek közül megfigyelhetők a nyílveszőt, követ, sőt gyújtószerkezetet kilövő szerkezetek is [22., 23. kép] (LÁSZLÓ 1909, 779; MARSDEN 1969, 24–33; BENNETT 2001, 33, 61). Több kérdést vet fel a Kínában feltalált hajítógéptípus megjelenése Európában. Két változata közül az egyszerűbb szerkezetű hajítógép hozható közvetlenül kapcsolatba a Bizánci Birodalmat támadó avarokkal:³⁵⁸ a hajítógép parittyájában lévő kőlövedéket a kar másik végén lelógó kötelek meghúzásával több katona tudta kilőni. Ez az eszköz a torziós szerkezeteknél nehezebb lövedékeket tudott elhajítani, bár hatótávolsága és a pontossága rosszabb volt a torziósokénál [24. kép] (HILL 1973, 99–100; MCCOTTER). D. R. Hill szerint ez a típus csak a 7. század végén, arab közvetítéssel került Európába (HILL 1973, 99–100). M. Bennet szerint viszont már jóval korábban, az 5. században eljutott kontinensünkre ez a szerkezet (BENNETT 2001, 321).

A torziós gépek használatáról az avarok esetében Theophylaktos Simokattés tesz említést, miszerint Appiareia ostromakor 587 táján az avarok elfogtak egy Busas nevű katonát, aki megtanította őket ostromgépek készítésére (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS II. 16, 1. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 69). A szerző pontosan lejegyzí a Busas által elkészített ostromgép típusát, vagyis a hajítógép (ἑλέπολις ῥακροβολίζειν) szerkezeti felépítését sajátították el az avarok szerinte (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS II. 16, 1). Mivel ebben az időszakban a torziós hajítógépek használata terjedt el széles körben a Bizánci Birodalomban, így ez a forrás a torziós gépek avar átvételére vonatkozhat. Míg Lampert, Vryonis és Kardaras elfogadta Theophylaktos azon híradását, hogy a „barbárok” a bizánciaktól tanulták meg ezt az ostromtechnikát (LAMMERT 1938, 409; VRYONIS 1981, 378–390; KARDARAS 2005, 60), addig Whitby és Whitby nyomán McCotter azon a véleményen volt, hogy a munka szóban forgó részletének forrásértéke erősen kétséges arra vonatkozóan, hogy az avarok ekkor sajátították volna el az ostromgépek készítését a bizánciaktól. Véleményük szerint egyrészt már a Bizánci Birodalom elleni támadások előtt is jártasak lehettek az avarok e technikákban, másrészt már korábban is, legalább 578-tól hozzáférhettek a bizánci hadmérnökség vívmányaihoz (WHITBY 1988, 118; MCCOTTER).³⁵⁹ Akár elfogadjuk, akár elvetjük azt a lehetőséget, hogy az avarok 587-ben vehették át ennek

³⁵⁸ Másik típusa, az ellensúllyal rendelkező hajítógép csak a 12. század végétől terjedt el [25. kép] (LÁSZLÓ 1909, 779; HILL 1973, 103).

³⁵⁹ Emellett azonban felmerül az a kérdés is, hogy vajon egy átlagos bizánci katona képes volt-e elkészíteni egy viszonylag bonyolult szerkezetű torziós gépet.

az ostromgéptípusnak a használatát, a forrás legfontosabb információtartalma az, hogy az avarok bizánci hatásra torziós hajítógépeket (is) használtak.

Az avarok hajítógéptípusainak a vizsgálatába Theophylaktos fent említett részlete mellett érdemes bevonni egy másik forrást is. A *Szent Demeter csodáiban* is fellelhető egy, az avarok által használt hajítógép típus. A forrás nagyon részletesen leírja a gépezet szerkezetét: „A kőhajítógépek négyszögűek voltak, a szélesebb alapzattól a keskenyebb csúcsok felé elvékonyodóak. Itt, a tornyok tetején helyezkedtek el a két végükön erősen megvasalt zömök hengerek. Eme hengerekre nagy házgerendákhoz hasonló fa alkatrészeket szegeztek. Ezek hátul felerősítve a parittyaszerű kőtartókat hordozták, elől pedig azokat az erős köteleket, amelyekkel lehúzva és megfeszítve a levegőbe kiröpítették a sívítva elszálló köveket” (MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 151. ford. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 116). Whitby és McCotter szerint a *Miracula S. Demetrii*-ben található részletes leírás az egyszerűbb kínai típusú hajítógépekre vonatkozik (WHITBY 1988, 118; MCCOTTER), vagyis amikor a parittyaszerű kőtartóban (σφενδόνη) lévő követ az ellentétes oldalon lévő erős kötelek (κάλως) lehúzásával és megfeszítésével repítették ki [24. kép]. Whitby és McCotter nem tartják kizártnak, hogy ez az addig még Európában ismeretlen ostromgéptípus elterjedése az avarokkal hozható összefüggésbe. A forrásból kiderül, hogy az avar hadsereg Thessalonike ostromakor nagy valószínűséggel ezt az egyszerűbb felépítésű hajítógépet használhatta, az viszont kétséges, hogy ennek az ostromgéptípusnak a megjelenése Európában valóban az avarokhoz köthető-e. A közép bizánci korszakban a bizánci hadtudományi irodalom keveset foglalkozott az ostromtechnikával, Maurikios is csak röviden, általánosságban értekezik e témáról (MAURIKIOS X. 1, 3. vö. Dennis–Gamillscheg 1981, 337–341, 343–347; TÖSÉR 2006 459). Ennek ellenére a haditaktikában jártas császár valószínűleg hangsúlyozta volna az avarok jellemzése kapcsán, hogy más újítások (például zászlóval ellátott kopja, nyakvédő, szügyvért, sátor³⁶⁰) mellett ezt a bizánciak számára ismeretlen hadigéptípust is át kellene vennie a bizánci hadseregnek az avaroktól. Ezzel szemben pont egy toposzt emel ki az avarok kapcsán azzal, hogy erődített helyekkel szemben csak a kiéheztetés taktikáját ismerik. Viszont Whitby és McCotter elmélete mellett szól az megállapítás is, hogy ez az egyszerűbb szerkezetű hajítógéptípus ebben a forrásban, az avarok kapcsán tűnik fel először a bizánci irodalomban. Akár az avaroktól vették át a bizánciak ezt a hajítógéptípust, akár nem, az avarok a gép felépítésének a tudását keletről hozhatták magukkal.

³⁶⁰ Az avarok sátrára vonatkozó ismereteket lásd SZÁDECZKY-KARDOSS 1986, 212–213; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 80–81; ANDREWS 1999, 1273–1274; NAGY 2012, 185–195.

Az avarok hajítógépeire vonatkozó kifejezések közül jó kora középkori és ókori analógiák csak a *πετροβόλος*-ra³⁶¹ található, mely terminust elsősorban kőhajítógépekre használtak (MARSDEN 1969, 1, 61–62, 70).³⁶² A *Miracula S. Demetrii*-ben konkrétan megtalálható, hogy az avarok *πετροβόλος*-aik segítségével kövekkel (*λίθος*) lőtték a falakat (MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 139, 151, 155; II. 2. 206). A többi terminusból nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy kő- vagy nyíllövőgépre utal a forrás. Ez azért is nehezen dönthető el, mert némelyik torziós hajítógépet egyaránt nyíl és kő kilövésére is alkalmazhatták az ostromlók a források szerint (MCGEER 1991, 195). Visszatérve a *Miracula S. Demetrii* részletes jellemzésére, a leírásból kiderül, hogy ezek a szerkezetek fából készültek, négyszögletes alakúak, az ostromlott város felőli oldalán deszkákkal kerítették be őket, ami védelmül szolgált az ostromgép működtetőinek. Szintén ez a forrás említi, hogy ezek a szerkezetek magasabbak voltak a városfalaknál. A hajítógépet az ostromlottak tűzcsóváit és fortyogó szurokja ellen frissen leölt marhák és tevék bőrével fedték be (MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 151; II. 2. 203. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 116, 159). A kőhajítógépek szerepe a városfalak és az ostromlott település egyéb épületeinek megrongálása volt (MARSDEN 1969, 86–87).³⁶³ A kőhajítógépek számára vonatkozólag *Miracula S. Demetrii*-ben találunk utalást, miszerint Thessalonike avar ostromakor a város keleti oldalán ötvennél is több kőhajítógép volt felállítva (MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 154. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 116). Egy kései forrás, Iohannes Stauracius szerint Thessalonike ostrománál tízezernyi hajítógépet vetettek be (Iohannes Stauracius (12) 22. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 120). Ez a szám azonban erősen túlzó, nem tekinthető hitelesnek. Fontos kérdés, akárcsak a hunok esetében, hogy vajon ezeket a szerkezeteket magukkal hozhatták-e az avarok, vagy pedig helyben építették fel őket. A *Szent Demeter csodáiból* következtethetünk arra, hogy ezeket a szerkezeteket a városfalaktól távol építették fel, és később vontatták a falakhoz (MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 139, 146. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 115). A hajítógépek bevetésének a

³⁶¹ Latin megfelelője a *ballista* kifejezés (MARSDEN 1969, 1).

³⁶² A 6. század közepén keletkezett, egy ismeretlen szerző által készített hadászati munkában is a *πετροβόλος*-t elsősorban kőhajítógépnek nevezték (ANONYMUS 12. 5, 13. 58, 13. 115. vö. Dennis 1985, 34–35, 40–41, 42–43), bár néhány esetben tűzgyújtó lövedékeket kilövő szerkezetként is említi az ismeretlen szerző (ANONYMUS 19. vö. Dennis 1985, 63). A kortárs Maurikios munkájában azonban egy helyen a *πετροβόλος*-t nyílvetőgép használatban is említi a bizánci szerző (MAURIKIUS X. 1, 52, 55. vö. Dennis–Gamillscheg 1981, 337–341). Nyílvetőgépekre általában a *καταπέλτης ὄξυβελής* vagy *ὄξυβελής* terminus található a görög nyelvű forrásokban, a latin forrásokban pedig *catapultula* terminussal jelenik meg ez az ostromgéptípus (MARSDEN 1969, 188).

³⁶³ A kortárs Maurikios kiemeli a hajítógépek hatásosságát különösen akkor, ha az ostromlott város/vár földrajzi elhelyezkedése folytán nem ostromolható fatornyokkal, faltörő kosokkal (MAURIKIUS X. 1, 52, 55. vö. Dennis–Gamillscheg 1981, 337–341).

módszerére Theodóros Synkellos munkájában találunk utalást, a szerző szerint Konstantinápoly ostromakor a hajítógépeket egyszerre hozták működésbe, így a lövedékek áradatával támadták a várost (THEODÓROS SYNKELLOS XXXII. 310,37–311,16. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 188).³⁶⁴

Az ostromtornyok

Az avarok ostromgépei közül az ostromtornyokat is több szerző említi πύργος (THEODÓROS SYNKELLOS XX. 306, 13–25, XXXV. 312, 19–313, 4; CHRONICON PASCHALE 719, 16–721, 4, 724, 9–725, 15; GEÓRGIOS PISIDÉS 222; MIRACULA S. DEMETRII II. 2. 203) és ξύλοπύργος (Miracula S. Demetrii II. 2. 211) terminussal.

Ezen eszközöket fából ácsolták, amire két forrás is utal ξύλοπύργος és ξύλον kifejezéssel (MIRACULA S. DEMETRII II. 2. 203, 211; THEODÓROS SYNKELLOS XXXV. 312, 19–313, 4). Az írott források információi alapján megállapítható, hogy magasságuk körülbelül a városfalak magasságával egyezett meg, illetve a hajítógépekhez hasonlóan bőrkkel fedték be őket az ellenfelek gyújtófegyverei ellen (MIRACULA S. DEMETRII II. 2. 203, CHRONICON PASCHALE 719, 16–721, 4. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 159, 184). Szintén a *Szent Demeter csodáiból* tudjuk, hogy ezeket az ostromtornyokat különböző fegyverekkel (καθόπλισις), felszerelésekkel (ὄργανον) és katonákkal látták el (MIRACULA S. DEMETRII II. 2. 211). Arra azonban nem ad konkrét választ a forrás, hogy egy- vagy többszintesek voltak-e ezek a tornyok, és hogy milyen felszerelésekkel és fegyverekkel rendelkeztek. Valószínűleg többszintesek lehettek, erre utal a magasságukra vonatkozó leírás (közel egy szintben voltak a városfallal vagy magasabbak voltak), s nehezen képzelhető el, hogy ilyen magas tornyoknak csak a tetejét használták volna ki. Korábbi latin források is arról tanúskodnak, hogy ezek az ostromtornyok több emelettel rendelkeztek, és minden szintnek megvolt a sajátos szerepe az ostromban (MARDEN 1969, 188, 198).³⁶⁵

Az ostromtornyok bevetésével a tornyok magasságának köszönhetően sokkal

³⁶⁴ Maurikios írja le, hogy az ostromlottak a kőhajítógépek ellen bőrből, zsákból készült anyagot akasztottak a falakra, mellvédekre, hogy ezek tompítsák a kilőtt kövek ütéseit (MAURIKIUS X. 3, 9, 17. vö. Dennis–Gamillscheg 1981, 343–347). A 6. századi ismeretlen szerző szerint ugyanemiat újnyi vagy attól vastagabb kötélből készült hálót akasztottak a falra (ANONYMUS 13. 115. vö. Dennis 1985, 43).

³⁶⁵ A hunokkal foglalkozó fejezetben már utaltam Vegetius munkájára, amelyből kiderül, hogy az ostromtornyok alsó részén faltörő kos működik, felsőbb részein lándzsások, íjászok, parittyások támadásával, és kisebb hajítófegyverek bevetésével vették fel a harcot a városok védőivel (VEGETIUS IV. 17, 21. vö. Várady 1963, 751–865, 848, 850).

könnyebben vehették fel a harcot a városfalakon harcolókkal.³⁶⁶ Szintén a *Szent Demeter csodáiból* tudjuk, hogy az ostromtornyokat a falaktól távol ácsolták össze, és ezután vontatták őket a falak mellé (MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 139; II. 2. 203. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 115, 159). A *Chronicon Paschale*-ben Konstantinápoly ostroma kapcsán említik a fatornyok számát, eszerint az avarok tizenkét ostromtornyot építettek (CHRONICON PASCHALE 719, 16–721, 4. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 184).

A faltörő kos

Az avar hadsereg faltörőkos használatára kizárólag a *Miracula S. Demetrii*-ből következtethetünk, amelyben ezt az ostromgéptípust κριός terminussal jelölik. A forrásból kitűnik, hogy fából készültek (ξύλον), és a fejrészük vassal (σίδηρος) volt beborítva (MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 139, 146, II. 2. 203).³⁶⁷ Ezek a faltörő kosok általában fel voltak függesztve egy-egy keretbe,³⁶⁸ amelyből lengtek előre-hátra a célponttal szemben (MCGEER 1991, 195).³⁶⁹ Ezt támasztja alá az avarok kapcsán a Thessalonike 618-as ostroma kapcsán tett megjegyzés, miszerint gördülő kerekeken (τροχός) vontatták őket a kapuhoz (MIRACULA S. DEMETRII II. 2. 203). A *Szent Demeter csodáiban* azonban nem találunk utalást arra, hogy a faltörő kosok kezelőit védte volna-e valami az ostromlottaktól.³⁷⁰ Hasonlóan más hadiszerkezetek kezelőihez valószínűleg ezeket az ostromlókat is ostromtetők vették körül az avarok esetében, vagy esetleg egy-egy ostromtorony alsó szintjére helyezték el őket. Az ilyen típusú ostromgépet elsősorban a városkapuk betörésére (MCGEER 1991, 195) és esetleg a falak megrongálására

³⁶⁶ Maurikios is kiemeli az ostromtornyok hatásosságát az ostromok kapcsán. Úgy véli, hogy a gyújtólövedékekkel, kőhajítógépekkel és ellentornyok építésével lehet védekezni ellenük (MAURIKIOS X. 3. 17, 19, 22. vö. Dennis–Gamillscheg 1981, 343–347).

³⁶⁷ Josephus Flavius Kr. u. 1. századi szerző a *Zsidó háború* című munkájában részletesen jellemzi ezeket a faltörő kosokat, melyek nem sokban különböztek az avar kori ostromeszközöktől. A szerző leírja, hogy ennek az ostromgéptípusnak az alapját egy hajóárbochoz hasonló hatalmas gerenda képezte, amelynek az elején egy kosfej alakú erős vasveret van (JOSEPHUS FLAVIUS III. 7. vö. Révay 1999, 269). Hasonlóan jellemzi a faltörő kosokat a 4. század második felében Ammianus Marcellinus is, aki szerint ezek az ostromgépek hosszú fenyő- és kőrisfából készülnek, és az első részüket erős vasba foglalják (AMMIANUS MARCELLINUS XXIII. 4. vö. Szepesy 1993, 325–326).

³⁶⁸ Josephus Flavius és Ammianus Marcellinus leírásából kitűnik a keretbe foglalt, ezáltal előre-hátra lengethető faltörő kosok használata (JOSEPHUS FLAVIUS III. 7. vö. Révay 1999, 269; AMMIANUS MARCELLINUS XXIII. 4. vö. Szepesy 1993, 325–326). Hasonló szerkezetű faltörő kosokról számol be a 6. századi ismeretlen szerző is (ANONYMUS 13. 121–135. vö. Dennis 1985, 42–43).

³⁶⁹ Maurikios leírja a faltörő kosok elleni védekezést, miszerint homokkal, szalmával megtömött zsákokat kell a célpont elé lelogatni, ami tompítja a faltörő kosok ütéseit (MAURIKIOS X. 3, 12. vö. Dennis–Gamillscheg 1981, 343–347).

³⁷⁰ Josephus Flavius írja le, hogy a faltörő kosokat és kezelőiket vesszőfonattal vették körül, és marhabőrökkel vonták be a fegyver tetejét (JOSEPHUS FLAVIUS III. 7. vö. Révay 1999, 269–270).

alkalmazták.³⁷¹ Az avarok esetében Thessalonike ostroma kapcsán a forrás jelzi, hogy a faltörő kosokat a kapuk ellen építették, egy esetben konkrétan említik, hogy a Kas(s)andriai Kapu ellenében vetették be ezt az ostromeszközt (MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 146. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 115).

Az ostromtető

A városostrom szempontjából szintén fontos szerkezet volt az ostromtető, melyet egységesen *χελώνη* terminussal jelölnék a korabeli szerzők az avarok kapcsán (MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 139, 146, 147, 148, 150, II. 2. 203, 211; THEODÓROS SYNKELLOS XVIII. 305, 13–36, XXXV. 312, 19–313, 4; CHRONIKON PASCHALE 719, 5–16, 724, 9–725, 15; GEÓRGIOS PISIDÉS 221).

Ezek az ostromtetők faágakból (*ράβδος*) épültek fel, és nyers marha- vagy tevebőrökkel fedték le őket, hogy az ellenség tűzfegyvereitől megvédjék őket (MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 146; II. 2. 203). A *Szent Demeter csodáiból* az tűnik ki, hogy ezek az ostromtetők – vagy ahogy a források említik: teknőcpáncélok – olyan, csapatok által hordozott védtetők voltak, amelyek a falhoz közeledő ostromlókat védtek a városbeliek lövedékeitől. Az ostromtető alatt a fal mellett védetten tudták megrongálni a falalapzatot emelőrudakkal (*μοχλός*), kapákkal (*δίκελλα*), fejszékkel (*ῥαξίνη*) (MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 147, 150).³⁷² E szerkezetek száma Thessalonike ostroma esetében a *Miracula S. Demetrii* szerzője szerint ezernél is több lehetett (MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 139). Theodóros Synkellos leírásából is nagyszámú ostromtetőre következtethetünk. Szerinte Konstantinápoly ostromakor az avarok az ellenfelek közötti területet telerakták ostromtetővel, így teljesen védettek voltak a várbeliekkel szemben (THEODÓROS SYNKELLOS XVIII. 305, 13–36).

Az ostromlétra

Az avar hadsereg ostromlétra-használatára csupán egyetlen forrás utal, amelyben κλίμαξ

³⁷¹ Josephus Flavius és Ammianus Marcellinus, valamint egy 6. század közepén keletkezett ismeretlen szerző által készített hadászati munka is megemlíti, hogy a falak megrongálására alkalmazták a faltörő kosokat (JOSEPHUS FLAVIUS III. 7. vö. Révay 1999, 269–270; AMMIANUS MARCELLINUS XXIII. 4. vö. Szepesy 1993, 326; ANONYMUS 12. vö. Dennis 1985, 34–35).

³⁷² Vegetius is hasonlóan jellemzi a „teknősöket”, a szerző ezenkívül két speciális típust is megnevez. Az egyik esetben a teknős belsejébe egy gerendát helyeznek, és a hegyére horgas vasat erősítenek, amivel ki tudták fejtetni a köveket a falakból. A másik esetben a gerenda hegyét vassal borítják be, és így próbálják a falakat betörni (VEGETIUS IV. 14. vö. Várady 1963, 846). Az avarokra vonatkozó forrásokból azonban ezekre nem lehet következtetni. A 6. század közepén íródott bizánci hadászati munka is megemlíti a *χελώνη*-kat, melyek segítségével az ostromlók védve voltak közvetlenül a falak mentén a várbeliek támadásaitól (ANONYMUS 13. vö. Dennis 1985, 38–39).

terminussal jelölik az eszközt (MIRACULA S. DEMETRII II. 2. 203). Ennek ellenére valószínűsíthető, hogy használatuk általános lehetett az avar ostromok esetében, mivel könnyen elkészíthetők voltak, és a hajítógépek rombolása után a falat ostromló katonák elengedhetetlen eszközének tarthatjuk ezeket. Ezek a szerkezetek fából készültek, és némelyik darabot kerekkel (‘υπότροχονος) szerelték fel a könnyebb szállíthatóság végett (MIRACULA S. DEMETRII II. 2. 203). A létrák egyértelműen a városfalak megmászásában nyújtottak segítséget.³⁷³

Egyéb eszközök

A *Miracula S. Demetrii*-ben található egyetlen egy helyen egy kifejezés, mely lánggyújtó szerkezetre utal (διάπυρος μαγγανεία), amely az ostromlott város faszerkezetű részeinek a felgyújtására szolgált (MIRACULA S. DEMETRII II. 2. 203). A forrásból nem lehet eldönteni, hogy milyen típusú lánggyújtó szerkezetről van szó.³⁷⁴

Szintén a *Miracula S. Demetrii*-ben található egy feljegyzés, miszerint Thessalonike ostromakor az ostromlók karókat (‘όρηξ) szögeztek le (MIRACULA S. DEMETRII II. 2. 203). Ezeket a nyársszerű, kihegyezett karókat leszögelés után valamivel általában letakarták, hogy az ellenfél ne vegye észre, és beleesve felnyársalódjon. Ezt a csapdát az ostromlók azért állíthatták fel, hogy az ostromeszközeiket a várbeliek esetleges kirohanásai ellenében így módon is biztosítsák (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 161).

Tenger- vagy folyóparti települések esetében az avar hadsereg a vízfelületeken is próbált támadni. Sirmium bevételekor a Száván épített híd meggátolta az „élelem és más támogatás” bevitelét a városba (MENANDROS PROTÉKTÓR 471, 25–476, 25. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 47–48). Thessalonike első ostromakor fapadozatot és fajárdát (ξύλινος γῆ και πλατεῖα) próbáltak a tengerre fektetni, és így az öblön keresztül is támadást intézni a város ellen (MIRACULA S. DEMETRII I. (14) 145). Theodóros Synkellos szerint Konstantinápoly esetében pedig a segédnép szlávok csónakjaikkal (μονόξυλος) is intéztek támadást a város Aranyszarv-öböl felőli részén (THEODÓROS SYNKELLOS XXIV. 308. 1–21).

³⁷³ Szintén Vegetius írja le, hogy az ostromlétrákat általában akkor vetik be az ostromlók, miután az íjászok, parittyások, hajítógépek kezelői visszaszorítják a falakról a védőket (VEGETIUS IV. 14. vö. Várady 1963, 846). Maurikios is hangsúlyozza, hogy az ostromlétrák bevetése abban az esetben indokolt, ha a tűzgyújtó lövedékek használatát követően az ostromlottak a tűz eloltásával vannak elfoglalva (MAURIKIOS X. 1, 13. vö. Dennis–Gamillscheg 1981, 337–341).

³⁷⁴ A gyújtólövedékek két típusa különíthető el. A *malleolus* esetében égő nyílhegyet lőnek ki a célpontra. A *phalarica* esetében a dárda hegyét olajjal öntik le, és a lándzsahegy köpűjét gyantával, szurokkal, ronggyal borítják be. Ha így lövik ki ezeket a dárdákat, képesek áthatolni a nedves bőrön, és égve hatolnak be a fába (LÁSZLÓ 1909, 778).

4. 2. 4. Az alávetett segédnépek szerepe

Az avar hadsereg vizsgálata kapcsán megállapítható, hogy a bizánci–avar háborúk időszakában található meg főként és nagy számban a forrásokban az avarok segédnépei. A Bizánci Birodalom elleni hadjáratok időszakára jellemző a legnagyobb forrásbőség az Avar Kaganátus esetében, több népet is megemlítenek az auctorok. A 7. század második felét követően viszont már egyáltalán nem figyelhetők meg az írott forrásokban az avar hadsereg segédnépei.³⁷⁵ A bizánci–avar háborúk időszakában görög nyelvű auctorok művei állnak rendelkezésünkre, de emellett néhány latin nyelvű forrás is utal az avarok segédnépeire. Az avarok segédcsapatait néhányszor a csata/hadjárat leírása esetében említik a kútfők, és néha konkrétan a harcmodorukra is utalnak az auctorok. Leggyakrabban az Avar Kaganátus kialakulásakor és felbomlásakor beolvadó, illetve kiváló népekre utalnak a források a segédnépek kapcsán. Az avar segédcsapatokat több csoportba sorolhatjuk: megfigyelhetőek közöttük életmód alapján nomád (elsősorban török nyelvű) és letelepült (germán, illetve szláv nyelvű) népek. A vizsgált alávetett népek esetében megállapítható, hogy az avar hadsereg hadi repertoárját számos – a korábbi sztereotípiák szerint egyébként a nomád népekre nem jellemző – taktikai elemmel (úgy, mint nehézfegyverzetű és könnyűfegyverzetű gyalogság, valamint az erődített városok szárazföld és folyó/tenger felőli ostroma) gazdagították. Emellett a segédnépek bevetése kockázattal is járt: Maurikios írja azt az avarok hadseregéről, hogy nagymértékben meggyengíti az alávetett népek ellenséghez történő átpártolásának lehetősége (MAURIKIOS XI. 22–23. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 83). Erre utal Theophylaktos Simokattés híradása is, mely szerint 602-ben az avar hadseregből több egység elpártolt és átállt a bizánci császárhoz (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VIII. 6, 1–8. vö. Olajos 2012, 277).³⁷⁶

³⁷⁵ A régészeti anyagban is tetten érhető ez a sokszínűség. Az avar honfoglalással nem egy egységes homogén kultúra bontakozott ki a Kárpát-medencében. A különböző kultúrköröknek az írott forrásokban feltűnő népekkel történő azonosítása – annak ellenére, hogy számos kísérlet történt erre vonatkozólag – eléggé nehézkes és problematikus (BÁLINT 1995, 262–319; BÁLINT 2010, 160–161). Többnyire ezek a próbálkozások nem vezettek eredményre. Lásd a következő lábjegyzetekben az alávetett segédnépek régészeti anyaghoz kötéséhez történő kísérleteket. Az avar honfoglalást követően körülbelül száz évvel homogenizálódik, egységesül a leletanyag (BÁLINT 2010, 160–161). Tomka Péter szerint a késő avar kor kultúrájának ez az egységessége csak látszólagos, politikai hatásnak tekinthető, nem pedig „etnikai” uniformizálódásra vezethető vissza (TOMKA 1990, 173).

³⁷⁶ Olajos Terézia ezzel az eseménnyel kapcsolatban felveti annak a lehetőségét, hogy az avar csapattestek dezertálása csel lehetett, és a céljuk a bizánci hadsereg hadrendjének felbontása, fellazítása volt (OLAJOS 1977, 9; OLAJOS 2012, 277).

4. 2. 4. 1. Nomád segédnépek

Az avarok délorosz steppei vándorlása során Theophylaktos Simokattés és Menandros Protéktór leírása alapján a szabir,³⁷⁷ onogur,³⁷⁸ kutrigur és utigur³⁷⁹ nomád népeket hódoltatták meg (MENANDROS PROTÉKTÓR 196, 26–198, 10, 444, 28–443, 9, vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 19–20. 38; THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VII. 8, 1–5. vö. Olajos 2012, 246–247; POHL 1988, 39–40; SZÁDECZKY-KARDOSS 1994, 207; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 21). E népek közül a szabirokra és utigurokra vonatkozó adatokat már nem találunk a későbbiek folyamán az Avar Kaganátus történetével kapcsolatban. Ennek ellenére mégsem zárható ki teljesen, hogy a szabirok és az utigurok szolgáltak volna az avar hadseregben, kisebb egységeik jelen lehettek, de nem tölthettek be jelentősebb szerepet az avarok hadseregében. A kutrigurokra valamivel több adat áll a rendelkezésünkre. Egy kutrigur már az avarok Kárpát-medencei honfoglalása előtt feltűnik a forrásokban, mint az avar kagán egyik tanácsadója (MENANDROS PROTÉKTÓR 443, 10–28. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 21; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 25). Ezenkívül ez a népesség még egyszer és utoljára jelenik meg az avarok Bizánci Birodalom elleni hadjárataiban, az 568/569-es, Dalmácia elleni támadáskor (MENANDROS PROTÉKTÓR 456, 12–458, 30. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 37; SZÁDECZKY-KARDOSS 1994, 207–208; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 23). A bulgárok viszont többször megtalálhatók a forrásokban a különböző avar–bizánci összecsapások során: Thessalonike (MIRACULA S. DEMETRII II. 2. 198. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 159), illetve Konstantinápoly ostromakor (GEÓRGIOS PISIDÉS 197–225. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 190; SZÁDECZKY-KARDOSS 1994, 213; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 25–26), és az 594-es (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VII. 4, 2–5. vö. Olajos 2012, 238; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 23), valamint az 598/99-es harcok kapcsán (Michael Syrus X. 24. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 127). A 6. század végén újabb nomád elemek csatlakozásával számolhatunk. A türk fennhatóság alól 595 körül megszökő nomád népekkel (tarniachok, kotragérok, zabenderek)³⁸⁰ bővült az avar kagán hadserege (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VII. 8, 16–17. vö. Olajos 2012, 249; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 23). A 7. század legelején újból átrendeződtek a hatalmi

³⁷⁷ A szabirok történetére lásd CZEGLÉDY 1959, 124–125; CZEGLÉDY 1969; NÉMETH 1991, 149–155; ZIMONYI 1990, 44–45; VRYONIS 1991, 1824; GOLDEN 1992, 104–106.

³⁷⁸ Az onogurok történetére lásd MORAVCSIK 1930; GOLDEN 1992, 100–104; VÁSÁRY 1993, 127–131; ZIEMANN 2007, 73–76.

³⁷⁹ A kutrigurok és utigurok történetére lásd GOLDEN 1992, 99–100; ZIEMANN 2007, 95–102; SZEMJONOV 2013, 45–67.

³⁸⁰ Szádeczky-Kardoss Samu és Olajos Terézia feltételezi, hogy a kotragér népnév kutrigurokat, a zabender pedig esetleg szabirokat takarhatja (SZÁDECZKY-KARDOSS 1990, 22; OLAJOS 2012, 249).

viszonyok a délorosz steppén, a Türk Kaganátus gyengülésével a türkök kiszorultak a térségből, az avarok pedig fokozatosan kiterjesztették hatalmukat a szóban forgó terület egy részére (SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 25; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 108; FARKAS 2001, 65). Így a Kárpát-medencétől keletre élő nomád népek egy része szintén az avar hadsereg segédnépeit képezhette egészen a 630-as évek elejéig, amikor is Kuvrat önálló birodalmat alapított ezen a területen,³⁸¹ és ezzel megszűnt az avar fennhatóság a délorosz steppén (NIKEPHOROS PATRIARKHA 24,9–15. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 213; BÓNA 1984, 316; SZÁDECZKY-KARDOSS 1994, 214.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 26).³⁸² A Fredegar-krónika tudósít bennünket arról, hogy 631/32 körül az Avar Kaganátus belső területén, Pannoniában belviszály alakult ki, és egy avar és egy bulgár jelölt küzdött egymással a kagáni címért (Fredegar IV. 72. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 212; BÓNA 1984, 316; SZÁDECZKY-KARDOSS 1994, 214; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 26). A hatalmi harc vesztesei a bulgárok lettek, akik elmenekültek Pannoniából. Az utolsó információnk a délorosz steppéről a Kárpát-medencébe érkező újabb nomád elemekről a 670-es évekből származik, amikor is Kuvrat – halála után – felbomló birodalma területéről a negyedik fia és kísérete érkezett az Avar Kaganátus területére, és vált az avar kagán alattvalójává Nikephoros Patriarcha és Theophanes tudósítása alapján (NIKEPHOROS PATRIARKHA 33, 13–34, 19; THEOPHANES 357, 8–358, 11. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 218–219; SZÁDECZKY-KARDOSS 1968, 84–87).

Az írott források által említett nomád segédnépek lokalizációja és a régészeti anyagban történő elkülönítése eléggé problematikus. A bulgárok Kárpát-medencei megjelenésének időpontja szintén kérdéses. Az írott források erről nem szolgáltatnak pontos információt számunkra.³⁸³ A bulgárok avar segédnépként szinte az egész avar korban megfigyelhetők az írott forrásokban. Ezzel szemben a kutrigurokat 568/569 után már nem említik az avarok segédnépei között az auktorok, tehát kérdéses a későbbiek folyamán a kutrigur jelenlét az avar hadseregben (BÓNA 1981, 104–105). Szintén nehézkes az avar kori régészeti anyagban ezeknek a nomád népeknek az azonosítása.³⁸⁴

³⁸¹ Kuvrat birodalma földrajzi területének lokalizációjához lásd MORAVCSIK 1930, 14; RÓNA-TAS 2001, 67–87.

³⁸² Walter Pohl ezzel szemben úgy véli, hogy Kuvrat nem az avar, hanem a türk uralom alól vonta ki magát (POHL 1988, 270–273).

³⁸³ Ennek ellenére néhány kutató megpróbálta lokalizálni ezeket a nomád népeket. Fehér Géza úgy véli, hogy a bulgár, kutrigur elemek csak az Avar Kaganátus déli és nyugati határterületein találhatók meg 630-ig (FEHÉR 1955, 47). Bóna István szerint ezek a bulgár segédcsapatok a 620-as évekig keletről, a délorosz steppéről jöttek, és álltak az avar hadvezetés szolgálatába, s csak Samo felkelése (623) után települhettek be kis, jelentéktelen létszámú csapataik a Kárpát-medencébe. Bóna szerint ezeket a betelepülő bulgárokat valahova a (nyugati) határvidékre telepíthették az avarok (BÓNA 1981, 106).

³⁸⁴ Csallány Dezső már az 1950-es években elkülönített egy csoportot a Maros–Körös vidékén, melyet az „igazi” avarokkal azonosított, és a többi Kárpát-medencei terület (Dunántúl, Duna-Tisza közének északi

Az írott források szerint az avar hadseregben nagy számban voltak jelen nomád segédnépek. Erre utal Menandros Protéktór leírása a 10.000 fős kutrigur (MENANDROS PROTÉKTÓR 456, 12–458, 30. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 37),³⁸⁵ Theophylaktos Simokattés az 1000 fős bulgár (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VII. 4, 1. vö. Olajos 2012, 238),³⁸⁶ illetve Fredegaré a 9000 fős bulgár egységről (Fredegar IV. 72. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 212),³⁸⁷ valamint a szintén Theophylaktos tudósításában szereplő, a 6. század legvégén keletről beköltöző 10 000 harcos (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VII. 8. 16–17. vö. Olajos 2012, 250).³⁸⁸ A fent nevezett auktorok számadataival kapcsolatban elsősorban Bóna István fogalmazott meg kritikát (BÓNA 1981, 106). Figyelembe véve a középkori források hadilétszámra vonatkozó adatainak megbízhatatlanságát nem tekinthetők hitelesnek ezek a létszámadatok. Ugyanakkor a négy forrás számadataiból

része, Dél-Alföld) leletanyagának egy részét a kutriguroknak („kutrigur-bolgárok /-hunok”) tulajdonította (CSALLÁNY 1953, 140; CSALLÁNY 1963, 32–38). Ezzel szemben Kovrig Ilona hangsúlyozta, hogy a keleti párhuzamok és az írott források alapján éppen a Maros–Körös-vidéki csoportban gyaníthatjuk a kutrigurokat, és a Csallány véleménye szerinti kutrigur leletanyag az avarság belső-ázsiai rétegével azonosítható. Kovring szerint azonban a kutrigurok csak a 630-as évek elejéig vannak jelen a Kárpát-medencében, mivel kiűzték őket az Avar Kaganátus területéről (KOVRIK 1955, 43–44). Ezzel a véleménnyel szemben Bóna István fogalmazott meg kritikát, miszerint Fredegar szóban forgó tudósításában az avar-bulgár hatalmi harc kapcsán egyértelműen bulgárok találhatók, és nem kutrigurok. Az írott forrásokban szereplő kutrigurok és bulgárok nem feleltethetők meg egymással (BÓNA 1981, 106). Legutóbb Bálint Csanád hangsúlyozta, hogy az avar fennhatóság alatt élő kutrigurok régészeti azonosítása problematikus, főként, mert a délorosz steppei jelenlétük sem fogható meg régészetiileg (BÁLINT 2010, 160). Újabban Lőrinczy Gábor foglalkozott a Körös–Tisza–Aranka folyók közötti vidék kora avar kori anyagával, és arra a következtetésre jutott, hogy ezeknek a leleteknek a párhuzama a délorosz steppén található meg. Véleménye szerint ennek a területnek Tisza menti sávját a 6. század utolsó harmadában népesítették be a délorosz steppéről, s a betelepülő csoport a 7. század elejétől terjeszkedett a Köröstől északra, illetve a Tiszától keletebbre. Lőrinczy Gábor tehát úgy véli, hogy ennek a népességnek a délorosz steppei származása bizonyított, viszont a korábbi elméletekkel szemben nem törekedik arra, hogy mindenáron etnikumhoz kösse a leletanyagot (LŐRINCZY 1998, 351–355; LŐRINCZY 2001, 40–47). A 7. század második felében a Kárpát-medencei avar leletanyagban jelentős változás figyelhető meg, amit a kutatók egy része új népesség bevándorlásával magyaráz. Ezt a bevándorlást az írott forrásokban fellelhető konkrét eseményhez is kötik: Kuvrat birodalmának felbomlása után újabb népelemek (feltehetően onogur-bulgár és egyéb délorosz steppei népesség) érkezhettek a kelet-európai steppéről. László Gyula, majd Bóna István a régészeti megfigyeléseken alapuló érvek mellett az írott források adatait is felhasználta, és próbálta összhangba hozni a régészeti megfigyelésekkel: LÁSZLÓ 1940, 145–158; BÓNA 1970, 259–261; BÓNA 1984, 325–327. Bóna István úgy véli, hogy a bulgárok nagyobb tömbben települtek be a Kárpát-medencébe 670 körül (BÓNA 1981, 104–105, 111). Bálint Csanád fogalmazott meg legutóbb tételes kritikát azzal kapcsolatban, hogy a közép avar kor kezdetének régészeti anyag-változását egyértelműen Kuvrat fiának a Kárpát-medencébe bevándorlásával lehet-e magyarázni: BÁLINT 2004a, 35–65. Bálint Csanád hangsúlyozza, hogy a kora avar kor sokszínű, heterogén kultúrának a 7. század második felétől történő egységesülését, homogenizálódását nem újabb betelepülés vagy etnikai változás okozta (BÁLINT 2010, 160–161).

³⁸⁵ Bóna István hangsúlyozza, hogy a „középkori krónikások” egyik leggyengébb oldala a haderők létszámának meghatározása volt (BÓNA 1981, 103–104.).

³⁸⁶ Bóna István szerint ez a számadat a legmegbízhatóbb a bulgár haderő létszámát illetően (BÓNA 1981, 106).

³⁸⁷ Bóna István úgy véli, hogy az ebben a forrásban szereplő, menekülő bulgárok létszáma inkább 1000-re vagy 900-ra tehető (BÓNA 1981, 106).

³⁸⁸ Ezen számadattal kapcsolatban a szakirodalomban nem található kritika. Szádeczky-Kardoss Samu szerint az első Avar Kaganátus hatalma 600–620-as csúcspontjának elérésében nagy szerepe volt ennek a tízezer steppei harcosnak (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 108).

kiderül, hogy a hadi szerveződésük – mint a legtöbb nomád nép esetében is – tízes rendszeren alapult. Az auktorok híradásai arra utalnak, hogy ezek a nomád népek nemcsak az avar hadseregen belül, a többi alávetett néppel együtt vettek részt a hadjáratokban, hanem önálló akciókat is végrehajtottak. Az imént említett két forrás, Menandros Protéktór és Theophylaktos Simokattés leírása is arra utal, hogy bár a kagán utasítására, de önálló akciót indítottak. Ennek oka a kagán szemszögéből nemcsak a feltétlen bizalom lehetett, vagyis, hogy biztosra vette nomád alávetettjei hűségét, hanem az is, amiről Menandros Protéktór tudósít bennünket, hogy a kagán az 568/569-es, Dalmácia elleni megtorló hadjáratra (amiért a császár nem küldött neki ajándékokat) csak azért küldte kizárólag a kutrigurokat, mert biztosra vette a vereségüket és a pusztulásukat (MENANDROS PROTÉKTÓR 456, 12–458, 30. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 37). Az írott kútfőkből nehezen következtethetünk e népek tényleges harcmodorára és fegyverzetére az Avar Kaganátuson belül. Az avarok délorosz steppei támadását megelőzően a szóban forgó nomád népek kapcsán többnyire csak a támadásaikat emelik ki az auktorok, harcmodorukra, fegyverzetükre nem térnek ki. Agathias a kutrigurok Bizánci Birodalom elleni 559-es hadjárata esetében utal arra, hogy váratlan, rajtaütésszerű támadást intéztek a rómaiak ellen, és hadjáratuk során főként a kevésbé erődített településeket igyekeztek megtámadni (AGATHIAS V. 11, 6–7. vö. Frenó 1975, 144–145). A már avar fennhatóság alatt álló nomád népek közül a bulgárookra vonatkozóan Theophylaktos Simokattés munkájából kiderül, hogy az 594-ben a bizánciak által megtámadott bulgár sereg fegyelmezetten, egységes, zárt hadrendben vette fel a harcot a bizánci hadsereggel, és a végén le is győzte azt. A győzelem után a forrásrészlet utolsó szakasza szerint a bulgárok lassan, térdüket emelve, apró lépésekkel húzódtak vissza (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VII. 4, 1–5. vö. Olajos 2012, 238). Ebből az utolsó elemből elsősorban a nehézfegyverzetű lovasságra következtethetnénk, azonban ezt az utolsó részletet Theophylaktos Homérosz *Iliász* eposzából kölcsönözte (HOMÉROS, *Iliás* XI. 547. vö. Devecseri 1967, 197; OLAJOS 2012, 238). Tehát a forrásból csak azt állapíthatjuk meg, hogy egységes, zárt hadrendben támadtak a bulgárok, az viszont nem egyértelmű, hogy nehézfegyverzetű lovasság vagy nehézfegyverzetű gyalogság győzte-e le a bizánciakat.³⁸⁹

³⁸⁹ Az írott forrásokban fellelhető nomád segédnépek anyagi kultúrájának a kora avar kori régészeti anyagban történő azonosítási kísérletei alapján a következő jellegzetes fegyverek köthetők hozzájuk: egy- és kétélű kardok, szablyák. A délorosz steppéről származó alávetett segédnépeknek tulajdonított leletanyag (a Maros–Tisza–Aranka-vidéki csoport) fegyvermellékletei közül kiemelendők az egy- és kétélű kardok, viszonylagos nagy számuk és egyenletes elterjedésük miatt (LŐRINCZY 1998, 354; LŐRINCZY 2001, 44). A 7. század második felétől bekövetkező leletanyag-változás a fegyverzet terén is megfigyelhető. A vágófegyverek közül ebben az időszakban jelennek meg a szablyák a Kárpát-medencében. Természetesen ahogy ezeknek a

A nomád segédnépek esetében az írott források és a régészeti anyag alapján könnyűfegyverzetű és nehézfegyverzetű lovasságot, valamint esetleg nehézfegyverzetű gyalogságot feltételezhetünk az avar korban. Thessalonike ostromának Johannes Stauracius-féle leírásából pedig arra következtethetünk, hogy a bizánci városok ostromában is aktívan részt vehettek a nomád segédnépek.

4. 2. 4. 2. Szláv segédnépek

Az alávetett népek közül a szlávokat gyakran említik az írott kútfők. Az avarok már a délorosz steppei vándorlásuk során meghódítottak egy szláv nyelvű népességet, az antokat (MENANDROS PROTÉKTÓR 443, 10–28. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 21; POHL 1988, 40.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1994, 207; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 21). Menandros Protéktór munkájából azonban úgy tűnik, hogy ez a nép elsősorban a rabszolgaszerzés céljából érdekelte az avarokat, és kevésbé lehettek fontosak segédnép funkcióban a hadseregükben. Ezenkívül még néhány adat található a forrásokban a langobard–avar kapcsolatok³⁹⁰ és a bajor–avar összecsapások (PAULUS DIACONUS IV. 10. vö. Galamb 2012, 129; SZÁDECZKY-KARDOSS 1994, 212; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 23) esetében a szlávokról, valamint az Avar Kaganátus gyengülésekor a birodalomtól elszakadó szláv népekről esik szó a forrásokban: Samo vendjei (Fredegar V. 48. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 173; BÓNA 1984, 316; POHL 1988, 256–261; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 25) és a délszlávok (KÓNSTANTINOS PORPHYROGENNÉTOS, *De administrando imperio* 30, 60–73, 32, 7–13, 15–9, 146–148. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 214; BÓNA 1984, 316; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 26). A legtöbbször azonban a bizánci–avar összecsapások kapcsán említik őket az auktorok:³⁹¹ az 584-es (Michael Syrus X. 21. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 61; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 22), az 585-ös (Theophylaktos SIMOKATTÉS I. 6, 6–7, 6. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 64; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996,

népeknek a régészeti anyagban történő azonosítása, úgy a régészeti anyagban megfigyelhető jellegzetes fegyverek nomád népekhez történő kötése is nagyon problematikus.

³⁹⁰ 602 körül a langobardokkal szövetségben támadták Isztriát az avarok és a szlávok (PAULUS DIACONUS IV. 24. vö. Galamb 2012, 134; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 24). 603-ban az avar kagán szláv segédcsapatokat küldött a langobard királyhoz, Bizánc elleni hadműveleteihez (PAULUS DIACONUS IV. 28. vö. Galamb 2012, 135; SZÁDECZKY-KARDOSS 1990, 212; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 24).

³⁹¹ A közös szláv–avar hadjáratok kapcsán a hadsereg nagy részét a szláv segédnép alkothatta, az avarok pedig a hadjáratokat szervezhették, vezethették. Ez a jelenség különösen a Peloponnésos-félszigetre történő támadás és letelepedés esetében figyelhető meg a forrásokban, amelyek a szlávokat is avar néven nevezik. A térségben történő letelepedést követően a kisszámú avar vezetőréteg asszimilálódhatott a szláv segédnépéhez. Az Avar Kaganátus gyengülésével Bizánc újból hatalma alá hajtotta ezt a területet, és az ott lévő népességet már ismét szlávoknak nevezték az auktorok (OLAJOS 1987, 82–83).

22), az 588-as (*Chronicon Monembasiae* 86–97, 116–121, 13–140. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 72–73; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 22), az 592-es (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VI. 3, 9–4, 5. vö. Olajos 2012, 218–219) Bizánc elleni támadásoknál. 593-ban viszont Bizánc támadta meg az avar hatalmi szférához tartozó al-dunai szlávokat (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VI. 7, 1. vö. Olajos 2012, 224; BÓNA 1984, 314); 594-ben pedig az Al-Duna vidékén portyázó szláv csapatot semmisítették meg a bizánci egységek (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VII. 2, 2–9. vö. Olajos 2012, 235–236). Thessalonike első avar ostromakor is számolhatunk nagyszámú szláv segédcsapatokkal (MIRACULA S. DEMETRII I. 13. 117. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 113–114; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 23). Priskos 599-es avarok elleni hadjáratokor Theophylaktos Simokattés szerint a Tisza (vagy esetleg a Temes) környékén történt avar–bizánci összecsapásban az avarok oldalán nagyszámú szláv csapat is részt vett, melyből 8000 szláv harcos esett fogságba (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VIII. 3, 15. vö. Olajos 2012, 272; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 24). Thessalonike városának 609-es ostromakor csak szláv csapatokat említ a forrás (MIRACULA S. DEMETRII I. 12. 107–108. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 147). Az Isztria elleni 611–612 körüli támadás kapcsán szintén ezek a népek szerepelnek Paulus Diaconus munkájában (PAULUS DIACONUS IV. 40. vö. Galamb 2012, 143). 614-ben az avarok szláv segédnépeikkel együtt foglalták el Salonát, és a szlávok elárastották egész Hellast (KÓNSTANTINOS PORPHYROGENNÉTOS, *De administrando imperio* 29, 1–53; 30, 6–61. vö. Moravcsik 2003, 123–125; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 24). Thessalonike 615-ös sikertelen szláv ostroma után 618-ban az avar hadsereg segítségével próbálták újból bevenni a várost, ami ismét nem járt sikerrel (MIRACULA S. DEMETRII II. 1. 179, 182–192; II. 2. 198–214. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 157–158, 159–160; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 24). Az avarok Bizánci Birodalom elleni utolsó nagy vállalkozásában, Konstantinápoly ostrománál szintén említik a források a szlávokat (GEÓRGIOS PISIDÉS 197–225; CHRONICON PASCHALE 719. 5–16; THEODÓROS SYNKELLOS XXII. 307, 8–17, XXIII. 307, 37–40; XXIV. 308, 1–21. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 178, 184, 187; BÓNA 1984, 315; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 26).

A szlávokhoz köthető régészeti anyag elkülönítése, meghatározása szintén több problémát vet fel. Az azonban megállapítható a Kárpát-medence 6. századi régészeti anyagának vizsgálata alapján, hogy a mai Magyarország területén 568 előtt nem voltak szlávok. Az írott forrásokban egyértelműen megfigyelhető szlávok a régészeti anyagban csak a 7. század első felétől tűnnek fel a Dunántúl területén. A szlávok régészeti hagyatékához elsősorban a hamvasztásos sírok köthetők, melyek a 7. század elejétől

figyelhetők meg a Dunántúl területén (Cs. Sós 1968, 221–225; BÓNA 1971, 304; SZŐKE 1998, 260).³⁹²

A szláv segédc csapatok létszámára csak néhány forrás utal. 594-ben a bizánci hadsereg egy 600 fős portyázó szláv egységet semmisített meg (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VII. 2, 1–3. vö. Olajos 2012, 235). A *Miracula Sancti Demetrii*-ből értesülünk egy 5000 főből álló szláv sereg 609-es, Thessalonike elleni önálló ostromáról (MIRACULA S. DEMETRII I. 12. 107. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 147). Theophylaktos Simokattés szerint Priskos 599-es hadjáratakor 8000 szlávot ejtett foglyul (amellett, hogy nagy létszámú szláv csapatot semmisített meg) (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VIII. 3, 1–15. vö. Olajos 2012, 272).³⁹³ Azon kívül a szemponton kívül, hogy a középkori források létszámadatai a legtöbb esetben megbízhatatlanok, megjegyzendő, hogy győztes csata esetében igyekeztek felnagyítani az ellenség veszteségeit, hogy ezzel is kiemeljék a győzelmük jelentőségét (OLAJOS 2012, 271). A szláv segédc csapatok többféle módon viszonyultak az avar sereghez.³⁹⁴ A forrásokból úgy tűnik néhány esetben, hogy a szlávok önálló akciójáról lehet szó. A *Szent Demeter csodáiból* nem derül ki egyértelműen, hogy az avar kagán megbízását teljesítették volna a Thessalonikét ostromló szlávok vagy önálló akcióról volt szó (MIRACULA S. DEMETRII I. (12) 107. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 147). Vannak adataink arra vonatkozólag is, hogy szintén önálló csapattevékenységként önálló hadi tevékenységet folytatnak, de egyértelműen a kagán akaratát teljesítik. Erre jó példát találunk Paulus Diaconus munkájában, amikor arról tudósít, hogy 603-ban az avar kagán

³⁹² Cs. Sós Ágnes volt az, aki először az oroszlányi temető három sírjának anyagából kiindulva – keleti párhuzamok alapján – próbálta azonosítani a keleti szláv népességet. Véleménye szerint ez a szláv csoport az avarokkal közösen a 6. század második felében települt be a Dnyeper környékéről. Hasonló keleti párhuzamra utaló leletet gyűjtött még össze más dunántúli lelőhelyekről is (Pécs–Köztemető, Cserkút, Sióagárd-Mocfacsárda) (Cs. Sós 1958, 116–124). Bóna István ellenben úgy gondolja, hogy Cs. Sós Ágnes túlságosan nagy szerepet tulajdonít a keleti szláv etnikumnak, és Pannoniában Oroszlány és Pécs–Köztemető esetében tartotta megalapozottnak a keleti szláv jelenlétet (BÓNA 1971, 306). A 6. század második felében vázas temetkezésekben megfigyelhetők olyan viseleti elemek, mellékletek (például a trapéz alakú hajdíszek, ón- vagy ólomcsövecskék), melyek a szláv kulturális miliőhöz köthetők, ez azonban nem jelenti azt, hogy ténylegesen is a szláv etnikumhoz tartoztak volna. Szőke Béla Miklós szerint a kora középkori szlávok legmarkánsabb etnikumjelző sajátossága a hamvasztásos temetkezés a Kárpát-medencében, ez azonban csak a 7. század első felétől figyelhető meg az egykori Avar Kaganátus területének egy részén (SZŐKE 2000, 477–479).

³⁹³ A bizánciak győzelmének leírásakor a foglyul ejtettek létszáma szövegromlással torzítottan maradt fenn (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 134). Ugyanakkor Walter Pohl úgy véli, hogy ezek a számadatok jól mutatják az avarok és a szláv segédc csapatok létszámának aránybeli különbségét: a szláv segédc csapatok jóval több harcosból álltak, mint az avar egységek (POHL 2000, 348). Összehasonlításképpen az avar foglyok létszáma 3000 fő volt Theophylaktos szerint (OLAJOS 2012, 272).

³⁹⁴ Az avar–szláv viszony kapcsán Walter Pohl megjegyzi, hogy a szláv társadalomban is voltak a katonai elit kialakulását jelző tendenciák, melyek igen sokszor az avarokkal szembeni összeütközésekhez vezettek. Gyakran azonban megfeleltek az avar kagán stratégiai elképzeléseinek. A szlávokat rendszeresen bevetették segédc csapatként. Az avarok, amíg ez egyezett az érdekeikkel, eltűrték vagy akár támogatták saját önálló hadműveleteiket (POHL 2000, 350–351).

szláv segédc csapatokat küldött a langobard királyhoz Bizánc elleni hadműveleteihez (PAULUS DIACONUS IV. 28. vö. Galamb 2012, 135). A Bizánc elleni önálló szláv akció esetében pedig az 585-ös és az 594-es szláv támadást lehet még megemlíteni (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS I. 6, 6–7, 6; VII. 2, 1–9. vö. Olajos 2012, 82, 236–237). Ezek mellett a szláv csapatok a legtöbb esetben az avarokkal, az avar hadseregen belül vettek részt különféle hadi vállalkozásokban. 602-ben a langobardok az avarokkal és a szlávokkal Isztriát támadták meg és dúlták fel (PAULUS DIACONUS IV. 24. vö. Galamb 2012, 134). Erre a jelenségre a Bizánci Birodalom elleni avar támadások során több példát találunk: az 584-es és az 592-es Bizánc elleni hadjáratok, valamint az 599-es bizánci támadáskor a források szerint az avar hadsereg rendelkezett szláv csapategységekkel is (Michael Syrus X. 21. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 61; THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VI. 3, 9–5, 16; VIII. 2, 10–15. vö. Olajos 2012, 218–222). Ezenkívül a *Húsvéti krónika* és a *Szent Demeter csodáinak* adatai is erre utalnak Konstantinápoly és Thessalonike ostroma kapcsán (GEÓRGIOS PISIDÉS 197–225; CHRONICON PASCHALE 719, 5–16; THEODÓROS SYNKELLOS XXII. 307, 8–17, XXIII. 307, 37–40; XXIV. 308, 1–21; MIRACULA S. DEMETRII I. (13) 117; (II. 1.) 179, 182–192; (II. 2.) 198–214. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 178, 184, 187, 113–114, 157). A szláv népek harcmódorának, fegyverzetének általános jellemzése a vizsgált korszakra vonatkozóan Maurikios munkájában lelhető fel, melyből kitűnik, hogy kerülik a nyílt összecsapást, és inkább hirtelen, meglepetésszerű támadásokat alkalmaznak nappal és éjszaka az ellenséggel szemben. Erdőkben és szűk területeken jobban tudnak harcolni, és folyón való átkelésben is nagy tapasztalatuk van. A fegyverzet kapcsán megemlíti a bizánci szerző, hogy minden szláv férfi két dobódárdával³⁹⁵ rendelkezik, és csak néhányan használnak nehéz pajzsokat. Emellett szintén a fegyverzetükhöz tartozott a fából készült íj³⁹⁶ és a mérgezett nyíl (MAURIKIOS XI. 4). Fügedi Erik szerint az avar fennhatóság alá kerülő szlávok hódítóik hatására felhagytak a Maurikios által leírt taktikájukkal, és zárt hadrendben, fegyelmezetten, könnyű- és nehéz fegyverzetű gyalogosként vettek részt nyílt ütközetekben, illetve a városok ostromában. Tehát az avar hadseregben azokat a szerepeket töltötték be, amelyek az avarságnál a szerző szerint „hiányoztak” (FÜGEDI 1946–1948, 320–321). Azonban ha az

³⁹⁵ A forrásban található ἄκοντιον kifejezés (MAURIKIOS XI. 4, 11) elsősorban dobódárdára utal (KOLIAS 1988, 187).

³⁹⁶ Érdekes megjegyezni, hogy Maurikios az avarok íja esetében csak a τόξον kifejezést használja minden jellemzés nélkül (MAURIKIOS XI. 2, 6). A szlávok kapcsán viszont hozzáteszi, hogy fából készült (MAURIKIOS XI. 4, 11). Mivel a τόξον kifejezés általában vonatkozott az íjra, de ebben az időszakban elsősorban az összetett reflexíjat jelentette (KOLIAS 1988, 214–215), elképzelhető, hogy ezzel akart különbséget tenni a szerző az avarok által használt összetett reflexíj és a csak fából készült egyszerű botíj között.

avar kori szlávokra vonatkozó forrásokat megvizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy harcmodoruk sokkal változatosabb, összetettebb. Maurikioshoz hasonlóan Theophylaktos Simokattés is megemlékezik a dobódárdájukról: 594-ben az Al-Duna vidékén portyázó szlávok a szekérsáncuk mögül hajították a dobódárdájukat az ellenség felé (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VII. 2, 1–5. vö. Olajos 2012, 235).³⁹⁷ Szintén Theophylaktos Simokattés munkája utal arra, Maurikios leírásához hasonlóan, hogy kerültek a nyílt ütközetet, az al-dunai szlávok például 593-ban a bizánciak támadása elől az erdőbe és a mocsarakba menekültek, ahová a bizánci sereg nem tudta követni őket (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VI. 8, 10–12. vö. Olajos 2012, 227). 594-ben pedig az egyébként lovassággal (is) rendelkező szlávok, miután elfogott bizánci felderítőktől értesültek a bizánciak tervezett vonulási irányáról, egy folyó átkelőhelyénél az erdőbe elrejtőzve várták be bizánci sereget, és rajtaütésszerű támadást intéztek ellene. Az összecsapásból, a kezdeti sikerek ellenére, a bizánciak kerültek ki győztesen (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VII. 4, 10–5, 4. vö. Olajos 2012, 239). A forrásokban megfigyelhető, hogy az avarok a szláv segédnépeik – Maurikios által említett – folyón történő átkelésben leírt jártasságukat is felhasználták a hadjárataik során. Theophylaktos híradásából kitűnik, hogy 592 táján az avar kagán megparancsolta a szlávoknak csónakok készítését az avar hadsereg Dunán történő átszállítása céljából (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VI. 3, 9. vö. Olajos 2012, 218). Thessalonike ostromakor a tenger felől fatörzsből készült csónakjaikon próbálták bevenni a várost (MIRACULA. S. DEMETRII II. 179–189. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 157). Ezenkívül még Konstantinápoly 626-os ostromakor a szláv csónakosoknak kellett volna a perzsa sereget átszállítaniuk a Bosporus európai partjára. A történet rávilágít arra, hogy míg folyón való átkelésre jól lehetett használni ezeket a vízi járműveket, addig hadi célokra teljesen alkalmatlanok voltak. A bizánci flotta teljesen megsemmisítette őket (CHRONICON PASCHALE 722, 14–725, 15. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 185). Walter Pohl szerint az Avar Kaganátus gyengülése idején az avar hadseregben lévő szláv segédcsapatoknál számolhatunk lovassággal is (POHL 2000, 349),³⁹⁸ mely már korábban is kimutatható az írott forrásokban. Az 594-es bizánci–szláv összecsapás kapcsán említi a szerző, hogy a lovaikról leszálló, hűsölni készülő szlávok fogtak el néhány bizánci felderítőt (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VII. 4,

³⁹⁷ Ezt a fegyvert – akárcsak Maurikios – a dobódárda jelentéssel bíró ἄκουτιον-al jelöli az auctor (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VII. 2, 1–5).

³⁹⁸ Úgy véli, hogy elsősorban az Avar Kaganátus gyengülésekor, a birodalom perifériáján lévő szláv népcsoportok esetében feltételezhető, akik új regionális közösségeket alakítottak, és átvettek bizonyos avar tradíciókat is (POHL 2000, 349).

1. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 104). Emellett a Fügedi által hangsúlyozott taktika is markánsan kirajzolódik a forrásokban. A *Húsvéti krónika* egyértelműen utal Konstantinápoly ostromakor az avar hadsereg szláv könnyűfegyverzetű gyalogságára. A forrásban megfigyelhető, hogy közvetlenül a szláv könnyűfegyverzetű gyalogság mellett a nehézfegyverzetű gyalogság is szerepel, ez utóbbit azonban nem köti konkrét néphez. Lehetnek ezek is szlávok, de más népek sem zárhatók ki ebből a harcmodorból.³⁹⁹ A *Húsvéti krónika* ezeknek a csapategységeknek a felállításáról is megemlékezik: a seregrész mélységi felállításában az első vonalban voltak a szláv könnyűfegyverzetű gyalogosok, a második vonalban pedig a nehézfegyverzetű gyalogság helyezkedett el (CHRONIKON PASCHALE 719, 5–16. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 184). Fredegar krónikájában a vendeknek az avar hadseregen belül betöltött szerepére is találunk utalást, miszerint ez a népesség képezte az elővédet (Fredegar V. 48. vö. Szádeczky-Kardoss 1998, 173). Ezenkívül a 615-ös önálló szláv ostrom leírásából kiderül, hogy a támadók ostromgépeket is használtak.

4. 2. 4. 3. Germán segédnépek

A letelepült népek közül szintén jelentős szerepet tölthettek be az avar hadseregen belül a gepidák, bár jóval kevesebb forrás emlékezik meg Kárpát-medencei jelenlétükről, mint az előbb említett másik két csoportról. Paulus Diaconus munkájából egyértelműen kitűnik, hogy a Gepida Királyság 567-es bukása után a gepidák egy része avar fennhatóság alá került (PAULUS DIACONUS I. 27. vö. Galamb 2012, 81–82). Erre utal egy, Menandros Protéktór munkájában található részlet is, mely szerint a Bizáncban lévő avar követek 569/570 táján azt hangsúlyozták, hogy a gepidák az avarok fennhatósága alá tartoznak (MENANDROS PROTÉKTÓR 195, 26–198, 10. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 38). Az írott források főként a Bizánci Birodalomba menekülő gepidákról emlékeznek meg, valamint néhány esetben feltűnnek az avarok Bizánc elleni hadjáratában is. A fent említett 569/570-es követjárás során követelték az avarok a gepida Usdibados kiadatását a bizánciaktól (MENANDROS PROTÉKTÓR 195, 26–198, 10. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 38). Theophylaktos Simokattés híradásából értesülünk arról, hogy 586 vagy 587 körül az alávetett gepidák közül hét a menekülő Bookolabrassal tartott a Bizánci Birodalom

³⁹⁹ Fügedi Erik szerint ez az egység elsősorban szlávokból állhatott (FÜGEDI 1946–1948, 321), Pohl a szlávok mellett bulgár elemeket is feltételez a nehézfegyverzetű gyalogságban (POHL 2000, 348). Emellett a nehézfegyverzetű gyalogság esetében nem zárhatók ki a gepidák sem (lásd lentebb).

területére (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS I. 8, 1–11. vö. Olajos 2012, 83–84; POHL 1988, 229). Ugyancsak ő tudósít bennünket arról, hogy 593-ban a bizánciakhoz szökött egy avar uralom alá tartozó gepida férfi, akinek az aktív segítségével Priskos győzelmet aratott az avar fennhatóság alatt álló szlávokon (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VI. 8, 13–9. vö. Olajos 2012, 227). Valószínűleg szintén az avar fennhatóság alól menekült az a gepida férfi, aki egy vadászat során arany övszerelékeiért és lovának arany lószerszámvereteiért megölt egy császári testőrt (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VI. 2, 3–9; VI. 10, 4.–18. vö. Olajos 2012, 215). Theophylaktos Priskos 599-es avarok elleni sikeres hadjáratának leírásakor megemlékezik arról, hogy a bizánci felderítők három gepida helységet fedeztek fel, és a helyi ünnepeket ülő, mit sem sejtő gepidák felett megsemmisítő győzelmet arattak. Az auctor erősen túlzó számadatot közöl arról, hogy hány gepidát öltek meg a bizánciak: szerinte 30 ezer „barbárt”, sokukat pedig fogságba ejtettek (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VIII. 3, 1–15. vö. Olajos 2012, 271–272; POHL 1988, 229–230). A szerző a hadjárat során felsorolja az avar hadsereg a hadjárat során fogságba esett egységeinek létszámát, viszont nem említi meg név szerint a gepidákat az avar hadseregben.⁴⁰⁰ A Theophylaktos munkáját felhasználó, a 8. század második felében, a 9. század elején élő Theophanes viszont megemlékezik a gepidákról is az ezen esemény kapcsán.⁴⁰¹ Emellett szintén Theophanes tudósít arról, hogy Konstantinápoly 626-os ostromában gepidák is részt vettek (THEOPHANES 6117. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 180; POHL 1988, 230). Az írott források tehát egyértelműen utalnak gepida jelenlétre az Avar Kaganátuson belül, viszont csak két esetben tűnnek fel az avarok hadi vállalkozásaiban. Valószínűsíthető, hogy több alkalommal részt vettek az avar hadsereg hadjárataiban, csak az írott források nem említették őket.⁴⁰²

A régészeti anyagban is fellelhetők a gepidákhoz köthető emlékek az avarok Kárpát-medencébe történő beköltözése után is. Az egykori Gepidia területei közül Erdélyben a kora avar kori Mezőbánd–Marosveresmart csoporthoz tartozó temetők sírjai köthetők a gepida továbbéléshez (BÓNA 1986, 162–136; NAGY et al 2000, 172–173;

⁴⁰⁰ Theophylaktos az avarokon kívül szlávokat és „egyéb barbárokat” említ az avar hadseregen belül. A forrás szerint 3000 avar, 8000 szláv és 4000 és 2200 egyéb barbár került bizánci fogságba (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VIII. 3, 1–15. vö. Olajos 2012, 271–272).

⁴⁰¹ A kései szerző 3000 avar, 800 szláv, 3200 gepida és 2000 barbár hadifoglyot említ. Szádeczky-Kardoss Samu és Olajos Terézia mutatott rá arra, hogy a Theophylaktos kézirat hagyományában található hadifogolylétszám-adatokat tartalmazó rész szövegromlással torzítottan maradt fenn, csakúgy, mint Theophanes munkájának erre vonatkozó részlete (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 134; OLAJOS 2012, 272).

⁴⁰² Ezenkívül a gepidák említése még két forrásban lelhető fel: a 8. század végi Theodulfus orleans-i püspök egyik költeményében és a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*ban is. A két forrásrészletre vonatkozó kritikai észrevételeket lásd KISS P. 2010b, 125–129.

DOBOS 2013, 98–101).⁴⁰³ A Tisza-vidéken pedig, a korábban általánosan elfogadott véleménnyel ellentétben, úgy tűnik, hogy a gepida temetők (egy részének a)⁴⁰⁴ használata nem szűnt meg az avar honfoglalással.⁴⁰⁵

A gepida segédcsoport létszámára csak Theophanes munkája utal, melyből semmiféle következtetést nem tudunk levonni erre vonatkozóan, leírása szerint Priskos 599-es sikeres, avarok elleni hadjárata során 3200 gepida került bizánci fogságba (THEOPHANES 6093. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 134–135).⁴⁰⁶ A korabeli szerzők nem emlékeznek meg a gepidák harcmódoráról, fegyverzetéről, avar hadseregben betöltött szerepéről. Azonban a korábbi idősakra vonatkozó forrásokból és a régészeti anyagból kitűnik, hogy a gepidák harcmódorában elsősorban a közelharc, ezen belül is a lándzsát vagy hosszú kétélű kardot alkalmazó gyalogság volt a meghatározó, emellett azonban a lovasságukkal is kell számolnunk (SEVIN 1955, 122–125; BÓNA et al. 1993, 61–63). Legutóbb Kiss P. Attila a Tisza-vidéki gepida fegyveres sírok vizsgálata során kiemelte, hogy ezekben a temetkezésekben a közelharc fegyverei dominálnak (spatha, lándzsa, sax, pajzs). Ezzel párhuzamosan a szerző felhívja a figyelmet, hogy a sírokban található fegyvermellékletek nem minden esetben tükrözhetik a valós életben használt fegyvereket (KISS P. 2012, 154). Valószínűsíthető, hogy a kora avar korban elsősorban a nehézfegyverzetű gyalogság szerepét tölthették be a gepidák az avar hadseregben. Feltételezhető, hogy a *Húsvéti krónika* által említett nehézfegyverzetű gyalogság alatt őket is kell érteni (CHRONICON PASCHALE 719, 5–16. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 184).

A gepidák segédnépi funkciója két nomád birodalom keretein belül is

⁴⁰³ Például Marosnagylak, Marosveresmart, Mezőbánd, Baráthely (BÓNA 1986, 162–136; NAGY et al 2000, 172–173; DOBOS 2013, 1. térkép).

⁴⁰⁴ Például Tiszagyenda–Bússzerző II. (KOC SIS 2010, 17), Hódmezővásárhely–Kishomok 1., 7. sír (BÓNA–NAGY 2000, 149; NAGY 2004, 174).

⁴⁰⁵ Felmerült a kutatásban annak a lehetősége is, hogy az avar korban a gepidákat áttelepítették korábbi területükről a Dunántúlra, Kiss Attila főként régészeti adatok alapján, de az írott források adatait is bevonva jutott erre a következtetésre (KISS 1992, 50; KISS 1996, 304–305; KISS 2001, 103–405). Kiss Attila hangsúlyozta, hogy néhány erdélyi kivételtől eltekintve nem az egykori települési terület helyén kell keresni az avar kori gepidákat. Számos germán jellegű lelőhelyet felsorol Pannonia területéről, amelyek régészeti anyaga véleménye szerint kapcsolatokat mutat az 567 előtti Tisza- és Maros-parti gepida lelőhelyekkel. Például Kölked–Feketekapu A., Kölked–Feketekapu B., Bóly–Sziebertpuszta B, Nagyharsány–Szakás dűlő, Pécs–Köztemető, Környe, Budakalász–Dunapart, Csákberény–Orondpuszta, Várpalota–Gimnázium, Zamárdi–Rétiföldek, Andocs–Németsűrű, Szekszárd–Bogyiszló (KISS 1992, 50; KISS 1996, 304–305; KISS 2001, 103–405). Ezzel az elmélettel szemben azonban több ellenvélemény is született, amelyek több ponton cáfolták Kiss Attila teóriáját (BÓNA et al. 1993, 75; BÁLINT 1995, 310–312; VIDA 2008, 29–31; KISS P. 2010b).

⁴⁰⁶ A gepida népesség létszámára vonatkozóan csak egy erősen túlzó számadat áll rendelkezésünkre. Theophylaktos Simokattés a bizánciaknak az avarok elleni 599-es hadjárata kapcsán említi, hogy 30 000 gepidát öltek meg (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VIII. 3, 1–15. vö. Olajos 2012, 271–272). Szádeczky-Kardoss ezt a számadatot nem tartja hitelesnek, szerinte inkább néhány ezer főre kell gondolnunk (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 134). Hasonló véleményen van Walter Pohl is (POHL 1988, 229–230).

megfigyelhető: a hunok és az avarok esetében. Walter Pohl mutatott rá először egy lényeges különbségre ezzel kapcsolatban. Míg a Hun Birodalomban az alávetett segédnépek – így a gepidák is – vezetői saját népükből kerültek ki, és a hun uralkodó közvetlen környezetéhez tartoztak, addig az avaroknál az írott források tanúsága szerint alávetettjeik „névtelenek”, vagyis a segédnépek vezetői közül egy sem töltött be fontos szerepet a kagán szűkebb környezetében (POHL 1988, 225–227).⁴⁰⁷

Kevés írott forrásos adat áll rendelkezésünkre az avar fennhatóság alatt élő langobardokra. A források ugyan nem emlékeznek meg arról, hogy az 568-ban történő kivonulásukkor maradt volna langobard népesség a Kárpát-medencében, de ennek ellenére egyáltalán nem zárható ki ez a lehetőség sem (POHL 1988, 229). Emellett néhány adatunk van arra is, hogy a későbbiekben is települtek be langobardok a Kárpát-medencébe.⁴⁰⁸ Emellett a források megemlékeznek arról is, hogy az itáliai langobardok és az avarok időnként közös hadi vállalkozásokat folytattak, vagy „segítették” egymást a hadjárataik során. Erre jó példát találunk a 6. század végén, amikor Agilulf langobard király hajóácsokat küldött az avar kagánnak, és ezeknek a segítségével a kagán egy Trákiában található szigetet foglalt el (PAULUS DIACONUS IV. 20. vö. Galamb 2012, 132).⁴⁰⁹ Az avar kori langobard jelenléthez kevés, bizonytalan régészeti anyag köthető.⁴¹⁰ Bár a források nem említik konkrétan a langobardok esetében, hogy az avar hadsereg részét képezték volna, ennek ellenére valószínűsíthető, hogy ha kis számban is, de részt vehettek az Avar Kaganátus hadjárataiban.

4. 2. 5. Csatajelenetek Priskos 599-es hadjárataiból

Az Avar Kaganátus korai szakaszában, az avar–bizánci háborúk időszakában az összecsapások döntő többségét természetesen az avarok Bizánci Birodalom ellen vezetett

⁴⁰⁷ Ezzel a megfigyeléssel kapcsolatban Kiss P. Attila mutatott rá egy fontos momentumra. Véleménye szerint ezt a differenciát főként a „forrásadottságbeli különbségek” okozzák: a hunok vezetőrétegének „etnikai” összetételére a gót származású Iordanes tért ki. Az avaroknál viszont nem áll rendelkezésünkre olyan szerző, akinek germán származása révén érdekében állt volna kitérni ilyen dolgokra (KISS P. 2010b, 125).

⁴⁰⁸ 615–616 táján a friauli hercegség sikeres támadásakor langobard foglyokat hurcoltak az avarok a Kárpát-medencébe (PAULUS DIACONUS IV. 37–38. vö. Galamb 2012, 138–143). 661-ben pedig Perctarit korábbi langobard király rövid időre az avar kagánhoz menekült (PAULUS DIACONUS IV. 51; V. 2. vö. Galamb 2012, 148–150).

⁴⁰⁹ A tráki sziget beazonosítása problematikus. Szádeczky-Kardoss Samu felveti annak a lehetőségét, hogy ez a sziget esetleg a Viminacium előtt fekvő Duna-szigettel azonosítható, bár ez a terület Trákiától nyugatabbra fekszik (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 135).

⁴¹⁰ Rosner Gyula a Szekszárd–Bogyiszló temető néhány sírját langobard etnikumhoz köti (ROSNER 1999, 154–156). Straub Péter pedig a Keszthely kultúra esetében feltételez langobard elemeket (STRAUB 1999, 195–224).

hadjáratai képezték. Egyetlen hadjárat kivétel ez alól, amikor is 599-ben Priskos fővezér vezetésével a bizánci sereg sikeres támadást indított az avarok ellen, több csatában megverte az avar kagánt és fiait; és mélyen benyomult az Avar Kaganátus területére. Theophylaktos Simokattés részletesen megörökítette ezt a hadjáratot történeti munkájában, emellett további három kései szerzőnél is fennmaradt az esemény rövidebb leírása (Theophanes, Cedrenus, Nikephoros Callistos Xanthopoulos). Ez utóbbi szerzők műveinek forrásértéke azonban igen csekély, ugyanis vagy Theophylaktos Simokattéstól, vagy pedig egymástól vették az adataikat.

Miután Maurikios császár az avarokkal 599 tavaszán kötött békét semmisnek tekintette, Komentiolos és Priskos vezérletével megindult a bizánci sereg az avarok ellen. A bizánciak Viminaciumnál (ma Stari Kostolac, Szerbia) tervezték a Dunán való átkelést, és itt, a Viminacium melletti dunai szigeten rendezte be a két vezér az első főhadiszállását. Az avarok észlelték a bizánciak hadi készülődését, és a kagán a bizánci területek ellen vonult, míg a korábbi pestisjárványt túlélő négy fia a dunai átkelőhelyeket próbálta tartani. Azonban a tutajokon, hajókon átkelő bizánciak legyőzték a Duna bal partját védő avarokat (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VIII. 2, 3–4. vö. Olajos 2012, 269). A két avar sereg közül a Bizánci Birodalom területét támadó egységnek valószínűleg az volt a célja, hogy elterelje a figyelmet az avar fennhatóság alatt álló területekről, és így rábírja Priskost, hogy forduljon vissza, és a limesen belüli részek védelmével foglalkozzon. Az avar kagán terve nem valósult meg, a forrásban a továbbiakban nem szerepel ez az egység. Feltehetően viszonylag rövid időn belül csatlakozott a Duna bal partján védekező seregrészekhez. Komentiolos azonban betegsége hivatkozva a továbbiakban nem vett részt a hadjáratban,⁴¹¹ így a hadsereg irányítása teljes mértékben Priskosra hárult (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VIII. 2, 5–7. vö. Olajos 2012, 269–270).

A Duna északi partját elfoglaló bizánciak először erődített tábort építettek. Priskosnak a Duna északi partjára történő megérkezése előtt az avarok ki akarták használni, hogy a bizánciak fővezéri irányítás nélkül vannak, és támadást intéztek a táboruk ellen. Az ennek az avar támadásnak a hírére megérkező Priskos vezetésével készültek fel az első összecsapásra a bizánciak. Priskos a Duna bal partján elhelyezkedő tutajokat és csónakokat visszaküldte a dunai szigetre. Az volt a célja ezzel az

⁴¹¹ Komentiolos a harcoktól történő távolmaradását Theophylaktos gyávaságával magyarázza (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VIII. 2, 5. vö. Olajos 2012, 269). Olajos Terézia úgy véli, hogy a bizánci szerző ezen értesüléseit Priskos egyik hívének hadinaplójából szerezhette. Olajos Terézia feltételezi, hogy Komentiolos nem kívánt ezen hadjáratban másodlagos szerepet játszani Priskos fővezér mellett. Mivel a harci sikerek a fővezér presztízsét növelték, így a Komentiolos úgy gondolkozhatott, hogy neki, mint Priskos riválisának nem érdeke a bizánci haderő sikere (OLAJOS 2012, 270)

intézkedéssel, hogy a bizánci katonákat az újonnan épített táborban tartsa, és ne hagyják el engedély nélkül a Duna bal partját, nehogy meggyengüljön a tábor védelme (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VIII. 2, 8–10. vö. Olajos 2012, 270). Érdekes momentum Priskosnak ez az intézkedése, hogy a hajókat és tutajokat átküldte a túlpartra. Ezzel ugyan lehet, hogy megakadályozta a bizánci katonák illegális táborelhagyását, de emellett jóval sebezhetőbbé tette saját seregét. A bizánci auctor a hadjárat első periódusában többször erőteljesen hangsúlyozza a tábor védelmét, úgy tűnik tehát, a bizánciak is tartottak attól, hogy egy esetleges vereség esetén a sereg komoly veszélybe kerülhet.

Az első összecsapásra Priskosnak a Duna bal partjára történő érkezésétől számolva a negyedik napon került sor. Az avar hadsereg több kisebb, pontosabban 15 egységre osztva támadott, a bizánciak pedig három csapatba tagolva harcoltak. Theophylaktos nem részletezi az összecsapást, csak annyi derül ki, hogy az avarok minden oldalról támadtak, és a bizánciak távolharc helyett inkább a lándzsás közelharcot részesítették előnyben. Az avarok fegyverzetére, a harcmodorára azonban nem utal a szerző. A bizánci forrás szerint a küzdelem Priskos seregének győzelmével végződött, és főként az avaroknak voltak jelentős veszteségeik (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VIII. 2, 10–12. vö. Olajos 2012, 270).⁴¹² Theophylaktosnak az avarok seregfelépítésről adott leírása a Maurikios *Stratégikon* című munkájában található általános jellemzéssel függ össze. Vagyis az avar sereg más nomád népekéhez hasonlóan több egységből épült fel, amelyek nem egységes arcvonalban álltak fel, hanem különböző taktikai utasításokat hajtottak végre (MAURIKIOS II. 1, 6–7. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 81). Theophylaktos munkájából azonban nem derül ki, hogy mik voltak ezek. A bizánci szerzőnek abból az utalásából kiindulva, hogy minden oldalról támadtak, valószínűsíthető, hogy be akarták keríteni Priskos seregét. Ezzel a felállással szemben a bizánci sereg klasszikus, jobb és bal szárny, valamint középvéd szerkezetet mutat, melyek egységes arcvonalban álltak fel az ellenséggel szemben (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VIII. 2, 10. vö. Olajos 2012, 270).

A második csatájuk alkalmával a bizánci sereg szintén három egységre tagolva harcolt, a szárnyak erőteljes széthúzásával bekerítette az avarokat. Az ütközet ezúttal is bizánci győzelemmel és jelentős avar veszteséggel zárult (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VIII. 3, 1–3. vö. Olajos 2012, 270–271).⁴¹³

⁴¹² Theophylaktos szerint 4 ezer avar és 300 bizánci esett el a csatában (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VIII. 2, 12. vö. Olajos 2012, 270).

⁴¹³ A bizánci auctor szerint 9 ezer avar esett el ebben a csatában (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VIII. 3, 3. vö. Olajos 2012, 271).

A harmadik összecsapásukra a tizedik napon került sor. A bizánciak ez esetben is három egységben harcoltak, és földrajzi szempontból kedvezőbb fekvésű területekről, magaslatról⁴¹⁴ és hátszélben támadtak az egy tömbben harcoló avarok ellen.⁴¹⁵ Priskos serege a környező vizes, mocsaras területre szorította az avar sereget. Ez az ütközet is avar vereséggel és jelentős avar veszteséggel ért véget,⁴¹⁶ a kagán fiai is elesetek a harcban (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VIII. 3, 4–7. vö. Olajos 2012, 271). A mocsaras terület lokalizációja kapcsán több lehetőség is felmerül a kutatásban: Viminaciumtól északabbra, a Temes és Béga alsó folyásához helyezik, esetleg Viminacium közelébe, a dél-bánsági Kevevára és Alibunár települések környékére teszik a kutatók (POHL 1988, 156; OLAJOS 2012, 271).

A vereségeket követően a kagán északnyugati irányba, a Tissos folyóhoz menekült,⁴¹⁷ Priskos pedig seregével együtt követte, és a következő összecsapásra a viminaciumi harcok után egy hónappal került sor. A kagán és Priskos ebben az esetben előzetesen megegyeztek az ütközet időpontjában.⁴¹⁸ A bizánci fővezér átalakította a csatarendjét: a bal oldali csatasort a jobb oldalra állította, a középsőt pedig balra.⁴¹⁹ A tizenkét különálló csapategységgel hadrendbe álló avarok azonban ezúttal is kudarcot vallottak (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VIII. 3, 8–10. vö. Olajos 2012, 271). Walter Pohl ezt a csatát erőteljesen kiemeli, véleménye szerint ebben az esetben igazán nagyszabású

⁴¹⁴ Pohl szerint ez a magaslat egy római sánc lehetett Alibunár (ma Alibunar, Szerbia) és Kevevára (ma Kovin, Szerbia) között (POHL 1988, 156).

⁴¹⁵ Az avarok egységes hadrendje kapcsán párhuzamként hozható fel Maurikios azon híradása, ami szerint az avar hadsereg felállásakor csapategységeik, ezredeik egységes arcvonalnak tűnnek (MAURIKIOS XI. 2, 12. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 83), amelyek a későbbiekben válnak szét. Valószínűleg az avaroknak ebben az esetben már nem volt idejük és lehetőségük külön csapategységekre válni, és a különböző taktikai elemeket végrehajtani.

⁴¹⁶ A forrásban 15 ezer elesett avar harcosról van szó (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VIII. 3, 7. vö. Olajos 2012, 271).

⁴¹⁷ A Tissos folyó azonosításakor a Tisza mellett a Temes folyó is felmerül, azonban a kutatók szerint valószínűbb, hogy ez a név inkább a Tiszára vonatkozhat (POHL 1988, 156; OLAJOS 2012, 271).

⁴¹⁸ Ez azonban nem meglepő jelenség, mint ahogy azt Pohl kommentálja (POHL 1988, 156). Általános jelenségnek tekinthető a középkor folyamán, hogy a felek megegyeznek a csata időpontjában (OLAJOS 2012, 271; OLAJOS 1977, 5–9).

⁴¹⁹ Bár kicsit homályos a hadrend átalakításáról szóló rész Theophylaktos munkájában, mégis úgy tűnik, hogy Epameinondas, a Kr. e. IV. században élt thébai hadvezér hadászati taktikáját alkalmazta a bizánci hadvezér. Ennek a lényege, hogy szakít azzal a régi harcászati elvvel, miszerint a győzelmet az egész arcvonalon, egyszerre, egy időben és egyenlő mértékben kellene elérni. Ehelyett a katonai döntést mindig csak az egyik szárnyon (általában a jobbszárnyon) igyekezett elérni. Tehát erre a szárnyra csoportosította a katonái jelentős részét, és mélységében a jobb szárny jóval több sorból állt (HAHN 1963, 55, 57). Ezzel párhuzamosan érdemes megjegyezni, hogy Priskos a csatában történő intézkedései kapcsán Olajos Terézia hívta fel a figyelmet arra, hogy az árulónak tartott és Theophylaktos munkájában általában negatív színben feltűnő Komentiolos az általa vezetett 598-as vesztes iastrosi csata elején ugyanezeket az intézkedéseket hozta meg (OLAJOS 2012, 258, 271). Theophylaktos szerint Komentiolos a csatarendet teljesen összezavarta, a csatasor közepéről a bal szárnyra helyezte át katonáit, a bal szárny katonáit pedig a jobb oldalra irányította (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VII. 14, 2. vö. Olajos 2012, 258). Valószínűleg ez esetben is Priskosnál alkalmazott taktikai elemről lehet szó.

ütközetről lehetett szó, melyre az avar–bizánci háborúk időszakában nagyon kevés példa akad (POHL 1988, 156).

A csatát követően Priskos négyezer főnyi csapatot küldött a Tissos túlsópartjára, hogy figyeljék meg az avarok hadmozdulatait.⁴²⁰ Ez az egység a felderítés során három, avar fennhatóság alatt álló gepida település alkohalmámorban úszó lakosságát támadta meg, és jelentős részüket megölte (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VIII. 3, 11–12. vö. Olajos 2012, 272).

A bizánci felderítő hadmozdulatokat követően került sor az utolsó ütközetre, aminek a jelentőségét emeli ki Theophylaktos a legjobban, melyre az utolsó vereséget követően húsz nap múlva került sor. Azonban a forrásból csak annyit tudunk meg, hogy az avar sereg nagy részét a folyóba szorították, sokan megfulladtak, és jelentős számú „barbárt” ejtettek foglyul (THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS VIII. 3, 13–15. vö. Olajos 2012, 272).

Theophylaktos Simocatta a sikeres hadjárat kapcsán a legtöbb csataleírás után közölte mindkét fél veszteségeit. Ezen számadatokat – mint ahogy a korszak más szerzőinél szereplőket – a kutatók döntő többsége erősen túlzónak tartja. Ha szó szerint vesszük Theophylaktos Simokattés adatait, akkor az avaroknál (beleértve a segédnépeket is) legalább 58 200 fő volt a halottak száma. Ezzel szemben Bóna István – aki behatóan foglalkozott az avar hadsereg létszámával – hozzávetőlegesen 100 ezer főre becsülte az avar férfilakosság számát.

Összegezve a leírtakat, a Priskos által vezetett 599-es hadjárat az avar–bizánci háborúk időszakának példa nélküli eseménye volt. Ez az egyetlen alkalom, amikor a Bizánci Birodalom több győztes csatát vívott az avarok ellenében a kaganátus területén, és sikerült viszonylag mélyen benyomulnia avar területekre. A diadalmas hadjárat eredményét, az erőfölényt azonban a bizánciak nem tudták kihasználni, mivel Priskos győzelme után rögtön belső válság tört ki a Bizánci Birodalmon belül. Ennek következtében a Maurikiost követő Phókas császár (602–610) a perzsa támadás miatt kénytelen volt békét kötni az avarokkal, azért, hogy elkerülje a kétfrontos háborút.

⁴²⁰ Felmerül a kérdés, hogy Priskos miért nem használta ki a győzelmeit, és miért nem nyomult beljebb az Avar Kaganátus területére, hogy végső csapást mérjen az avarokra. Walter Pohl az avar helyzetet hasonlítja a perzsával. Véleménye szerint Priskos döntése azzal magyarázható, hogy míg például a perzsáknál „elegendő” volt a perzsa fővárosba benyomulni, és megdönteni az uralkodó hatalmát, addig az avar kagán esetében a vesztes csaták sem rázták meg az avar uralkodó pozícióját oly módon, hogy összeomoljon a birodalma (POHL 1988, 157). Mindenesre megállapítható a korábbi analógiák alapján, hogy a letelepült birodalmak nomád birodalmak területére benyomuló hadseregeinek hadjáratai nem vagy csak rövid ideig tartó sikereket hoztak. Erre jó példa Dareiosz szkiták elleni hadjáratának teljes kudarca (HÉRODOTOS IV. 122–142. vö. Muraközi 2000, 308–316).

4. 3. Összegzés

Az avarok fegyverzetét említő források műfaja kapcsán fontos hangsúlyozni, hogy az egyik legfontosabb munkánk Maurikios *Stratégikon* című műve, annak ellenére, hogy több esetben is toposzokkal él a szerző. További adatokat találunk még történeti munkákban, krónikákban, költeményekben, egyházi beszédekben, legendákban, évkönyvekben, levelekben és egy rendeletben. A különböző forráscsoportok vizsgálatakor megállapítható, hogy a források a kora és késő avar kor szempontjából nem egyenlő arányban oszlanak el. A kora avar korszak fegyverzetéről az írott és a régészeti anyagból nyerhető adatok állnak a rendelkezésünkre. Ezek az információk egymást kiegészítve használható ismereteket szolgáltatnak a bizánci–avar korszak fegyverzetére. A késő avar korszak fegyverzetére vonatkozólag fellelhetők írott és régészeti források, valamint képi ábrázolások. Ebből az írott források adatai – a bizánci–avar háborúk korához képest – kisebb számban szerepelnek, és nehezebb belőlük következtetéseket levonni.

A bizánci–avar háborúk időszakára legjobb forrásértékkel bír tehát e témában Maurikios hadászati munkája, amelyben felsorolja az avarok legjellegzetesebb fegyvereit, az általa használt terminusokból következtethetünk ezek típusaira is, amit a régészeti adatok is alátámasztanak. A többi szerző munkái kapcsán többnyire az általuk említett fegyver használatára következtethetünk az avar hadseregben, ezen belüli típusra csak néhány esetben.

A forrásokban a fegyverek említése többféle kontextusban figyelhető meg. A már többször említett *Stratégikon* általános jellemzést ad az avarok harcmódoráról. Szintén jelentősek azoknak a szerzőknek a munkái, akik a fegyvereket konkrét használat közben említik meg. Semmilyen forrásértékkel nem bírnak viszont azok a híradások, melyek vagy csak a fegyver szó szinonimájaként használnak bizonyos fegyverneveket, vagy pedig szimplán „töltelékszóként” alkalmazzák ezeket a szavakat. Ez utóbbira számos példát találunk az avarok kapcsán (például THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS II 16, 12; VII 9, 12; MANASSES 3523–3549; ZONARAS XIV 13, 7–23; GEÓRGIOS PISIDÉS 328–339).

Az íj és nyíl felépítésére, szerkezetére, típusaikra nem nagyon utalnak a források, kizárólag a régészeti anyagból tudjuk rekonstruálni őket. Az auktorok ezt a két fegyvertípust említik a legritkábban az avaroknál, csak a régészeti leletekből következtethetünk ezek szerkezetére, jelentőségére. Az avarok vágófegyvereiről ugyanakkor számos forrás emlékezik meg. Az auktorok híradásaiból a hosszú, egy- és

kétélű kard meglétére egyértelműen következtethetünk, melyek használatát a régészeti adatok is alátámasztják. A régészeti anyagban megfigyelhető saxokra utal a frank–avar háborúk időszakában egy forrásban található terminus. Ebben az időszakban azonban már ezt a terminust annyira általánosan, konkrét jelentés nélkül használják a szerzők, hogy pusztán ebből az adatból nem következtethetünk belőle konkrét típusra, annak ellenére, hogy a régészeti adatok alátámasztják a használatát. A régészeti anyagban a közép avar korszaktól megfigyelhető szabványokra utaló kifejezés sem lelhető fel az írott forrásokban. Ez esetben fontos hangsúlyozni, hogy sem a latin, sem a görög nyelvben nem használtak olyan terminust, mely egyértelműen a szabványra vonatkozott volna. A vágófegyverek gyakorlati jelentőségét mutatja az is, hogy az auktorok híradásában megfigyelhető ezeknek a fegyvereknek a szimbolikus szerepe is az avarok körében. Szintén több szerző emlékezik meg az avarok lándzsáiról, azonban elsősorban Maurikios műve szolgáltat hiteles adatokat a lándzsára vonatkozólag. Az általa használt *kovtáριov* kifejezésből nem lehet egyértelműen eldönteni, viszont jellemzéséből következtetni lehet arra, hogy voltak döfőlándzsák is. Erre a korszakra vonatkozólag a leletanyagból viszont egyértelműen bizonyítható a páncéltörő döfőlándzsa. Az ütő- és sújtófegyverek közül a balták egyszer tűnnek fel az írott forrásokban a bizánci–avar háborúk időszakában, ez esetben azonban megállapítható, hogy nem fegyverként használták őket. A régészeti anyagban azonban egyértelműen tetten érhető a használatuk az egész avar koron át. A parittyák – szerves anyagból való felépítésük folytán – csak az írott forrásokban tűnnek fel, a bizánci–avar és a frank–avar háborúk időszakában egy-egy forrás említi meg ezek használatát. A források adataiból úgy tűnik, hogy egyszerűbb felépítésű eszközről lehetett szó. Ezt a fegyvert valószínűleg Bizánctól vagy valamelyik nyugat-európai néptől vehették át az avarok. Az avarok vértézete kapcsán a bizánci–avar háborúk időszakában Maurikios közléséből (ζάβα) egyértelműen kitűnik, hogy az avar hadseregben alkalmazták a sodronypáncélt, amit a régészeti adatok is alátámasztanak. Még három másik írott forrás (Theodóros Synkellos és Menandros Protéktór munkái, *Miracula S. Demetrii*) is utal az avarok fémvértézetére, de nem dönthető el a leírásokból egyértelműen a fémpáncél típusa. A régészeti anyag alapján viszont bizonyítható, hogy az avaroknak a sodronypáncélon kívül volt még lemez- és kombinált páncélatuk (sodrony és lemez), és a lemezes vért volt a legelterjedtebb a leletanyagban. A frank–avar háborúk időszakra az írott források közül a 805-ös dietenhofeni rendeletből kikövetkeztethető, hogy ebben az időszakban az avarok használhattak frank típusú lemezpáncélt is. A bizánci–avar háborúk korszakának sisakhasználatáról írott forrásos és régészeti adatok állnak a rendelkezésünkre. A

Maurikios által említett terminus (περιτρακίλιον) az avarok sisakjához tartozó nyakvédőt jelöli. Theodóros Synkellos művéből megállapíthatjuk – míg Maurikios csak közvetve utal rá –, hogy az avaroknak volt fémsisakjuk is (περικεφαλαία), a forrásban található kifejezés félgömbös, pántos vagy hegyesedő kónikus alakú típusra utal. Az előbbi típus meglétét támasztja alá a kora avar kori régészeti leletanyag. A késő avar korra vonatkozóan a nagyszentmiklósi kincs „győztes fejedelem” ábrázolása szolgáltat jó információkat a vértetztről: sodronypáncél, lemezekből szegecselt pántos sisak, vállat, fület, tarkót takaró sodronycuklya. Kevés információnk van az avarok pajzshasználatáról. A bizánci–avar háborúk időszakában az írott források (*Miracula S. Demetrii*, Geórgios Pisidés, Menandros Protéktór, Maurikios) által említett pajzsterminusok (σκουτάριον, θυρεός, ἄσπις) a pajzsra általában vonatkoznak, nem jelölnék konkrét típust. Csupán Menandros Protéktór utalásából következtethetünk arra, hogy az avaroknak könnyűszerelések, fából készült, bőrrel bevont pajzsaik (is) lehettek. A frank–avar háborúk időszakából esetlegesen csak képi ábrázolásokból következtethetünk az avarok pajzshasználatára. Maurikios és Theodóros Synkellos egybehangzó híradásából tudjuk, hogy az avar hadsereg lovainak egy része rendelkezett vértetzettel. A kifejezések azonban nem utalnak konkrét páncéltípusra (σιδήρος, θώραξ), de az bizonyos, hogy használtak fémből készült példányokat is.

A hadjáratokra történő felkészülésre, a hadsereg felvonulására vonatkozóan az avarok esetében több forrás szolgáltat adatokat számunkra. Maurikios munkájából egyértelműen kitűnik, hogy az avaroknál, hasonlóan más nomád népekhez, a vadászat lényegében „hadgyakorlatnak” számított. Szintén Maurikios utal általánosságban az avar hadseregen belüli fegyelemre, a hadászatban jártas szerző azonban nem tér ki erre a témára részletesebben. A Bizánc elleni sikeres hadjáratok egyik előfeltétele volt, hogy az avaroknak széles körű ismeretei legyenek a birodalomról. Valószínűsíthető, hogy az avarok is rendelkeztek különböző felderítő egységekkel. Maurikios azonban ebben a kérdésben is csak általánosságban nyilatkozik, miszerint „ügyesen kilesik” a megfelelő helyzetet, és azt ki is használják. Az írott forrásokból továbbá kitűnik, hogy a számukra ismeretlen terepen „útikalauzok” segítségét vették igénybe, valamint a bizánci seregből elfogott foglyoktól szereztek információkat az ellenség hadseregére, hadmozdulataira vonatkozóan.

A sereg vonulását akadályozó folyón történő átkelést többféle módon oldották meg. Kisebb folyók esetén egyszerűen átúsztattak a lovaikon, nagyobb folyók esetében télen a befagyott vizen keltek át. Több helyen tetten érhető a forrásokban, hogy az avarok a velük szövetséges népek segítségét vagy alávetett segédnépük szakértelmét vették igénybe a

folyón történő átkelésben. A szövetséges népek közül a bizánciakról és a langobardokról vannak adataink. Az alávetett segédnépek közül pedig a szlávok esetében figyelhető meg ez a jelenség. A bizánciak hajók biztosításával és hidak építésével járultak hozzá az avarok folyón történő átkeléséhez szövetségi viszonyuk időszakában. A langobardok hajóépítő ácsokat biztosítottak az avarok számára egy alkalommal. Az avar hadsereg alávetett szláv egységei pedig egyszerű fatörzsből kivájt csónakokat szolgáltattak az avar hadsereg számára. A szövetségesek és az alávetett segédnépek mellett azonban az is megfigyelhető az auctorok munkáiban, hogy az avarok saját maguk is alkottak vízi eszközöket. Maurikios a „szkíta” módra történő hídépítésre hívja fel a figyelmet. Ezenkívül Sirmium ostrománál találkozunk azzal az írott forrásokban, hogy a Száván átívelő híd építésében avarok is részt vettek.

A hadjáratokon lévő avar hadsereg is többféleképpen oldotta meg az utánpótlás problémáját. Egyrészt a hadjáratok során zsákmányolásból biztosíthatták az utánpótlásuk egy részét. Másrészt a számukra szükséges dolgokat magukkal is vihették. Arra vonatkozóan is megfigyelhető példa, hogy a békekötések alkalmával biztosítottak maguk számára ellátmányt, valamint más népekkel szövetségben vezetett hadjárat esetében a szövetséges társuk is gondoskodhatott az avar hadsereg ellátmányáról.

A csaták közbeni jelenségekre számos példát találunk az írott forrásokban. Az avar hadsereg támadásidőpontjának a megválasztása esetében megfigyelhető, amiről Maurikios ír, hogy hirtelen, meglepetésszerű támadást indítanak az avarok éjszaka. Ezzel párhuzamosan az a középkorban általános jelenség is tetten érhető, miszerint a felek előre megbeszélték a támadás időpontját. Hasonlóan más nomád és nem nomád népekhez az avarok is bevetettek különböző cseleket a győzelem érdekében.

Az avarok hadrendjéről szintén Maurikios tájékoztat minket, véleménye szerint az avarok nem egy egységes hadrendbe szerveződnek, hanem több egységre oszlanak, melyek egymástól függetlenül hajtják végre a megadott taktikai utasításokat. Néhány esetben más bizánci szerzőnél konkrét csatajelentek kapcsán is megfigyelhető ez a rendszer. Az auctorok több esetben utalnak az avar hadsereg létszámára is, melyekből a középkori források megbízhatatlansága folytán nehéz az avar sereg valós állományára következtetni. Ami azonban kitűnik a fent nevezett forrásokból, hogy az avarok hadi szerveződése is a tízes rendszeren alapult.

Több auctor munkája utal arra, hogy az avarok a csaták közben kiáltásokat, különböző hangadásokat és a kürtjeleket használtak. Ezek többféle funkciót tölthettek be. Egyrészt az ellenség megfélemlítésére, saját „harc kedvük feltüzelésére” szolgálhattak,

valamint pedig az avar hadseregen belüli csapategységek közötti kommunikációra, katonai jelzések továbbítására. Az avar hadsereg katonai jeladásai közül az írott forrásokban leghangsúlyosabban a kürtök szerepe figyelhető meg, melyek az avaroknál a hadba vonulás jelképeként, valamint a kagán harci jelvényeként értelmezhetőek. Továbbá a néma jelekhez a zászlók és a korbácsok sorolhatók. Előbbi hadijelvényként is szolgált. A pszichológiai hadviselés egyik formájaként értelmezhető az az avaroknál is megfigyelhető jelenség, hogy nagyobb létszámúnak próbálják feltüntetni a hadseregüket az ellenség szemében, mint amekkora valójában. Erre vonatkozóan Maurikios *Stratégikon* című munkájában találunk jó adatokat, aki a tartalék lovak ilyen szerepét is hangsúlyozza. Az avaroknál megfigyelhető az is, hogy különböző varázslási praktikákhoz is folyamodtak a győzelem elérése érdekében. Az avar hadsereg táborának a védelméről Maurikios emlékezik meg, aki szerint nem létesítenek körülárkolt tábort, viszont őrszemeket állítanak, amivel biztosítják, hogy ne érje őket rajtaütés. Továbbá az írott források adataiból következtethetünk arra is, hogy az avarok használták a szekérsáncot táboraik védelméül.

A bizánci–avar háborúk időszakában több forrás is megemlékezik az avar hadsereg elővédjéről. Ezekből egy forrás utal egyértelműen arra, hogy ezt az egységet alávett szlávok alkották az avar hadseregben. A könnyűfegyverzetű lovasság esetében megfigyelhető, hogy az auktorkok kevésbé hangsúlyozzák ennek az egységnek a szerepét az avar hadseregben. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lett volna jelen. Az avarok könnyűfegyverzetű lovasságának taktikai repertoárjában – Maurikios interpretálásában – megfigyelhető a lesben állás, a bekerítés, a színlelt megfutamodás és az ék alakú (szétszóródó) alakzat. Az a jelenség azonban, hogy a színlelt megfutamodás a bekerítés taktikájával párosul, először az avaroknál figyelhető meg az írott forrásokban. Továbbá a könnyűfegyverzetű lovasság egy jellegzetes eszközének tekinthető a felperzselt föld taktikája. Felmerült a kutatásban, hogy a frank–avar háborúk időszakában Nagy Károly 791-es hadjáratakor az avarok ezt a stratégiát alkalmazhatták, azonban a kutatók álláspontja ez ügyben nem egyöntetű. Az írott források adataiból egyértelműen tetten érhető az avarok nehézfegyverzetű lovassága, úgy tűnik, hogy a bizánci–avar háborúk időszakában nőhetett meg ennek az egységnek a szerepe, a későbbiekben pedig csökkent a jelentősége az avar seregben. A frank–avar háborúk időszakában továbbá számolhatunk azzal, hogy egy-egy frank eredetű, nehézfegyverzetű lovasságra jellemző fegyvertípust is átvehettek az avarok nyugati hatásra. Az avar hadsereg gyalogságára vonatkozóan Maurikios munkájában figyelhető meg az a toposz, hogy az avarok nem képesek

gyalogosan harcolni és járni sem. További írott forrásokból elsősorban a szlávok és feltehetően a gepidák gyalogos harcmodora érhető tetten egyértelműen.

Az avar hadsereg a népesség-összetétel szempontjából is sokszínű, változatos képet mutat az írott források alapján. Egyértelműen bizonyítható, hogy az avarok segédnépeihez tartoztak kutrigurok, bulgárok, szláv népek, gepidák. Nem zárhatók ki teljesen azonban a szabir, az utigur és a langobard elemek sem. Erről azonban csak a bizánci–avar háborúk időszakában vannak adataink. Az írott források tanúsága szerint – ellentétben a hunokkal – alávetettjeik főként „névtelenek”, vagyis a segédnépek vezetői közül egy sem töltött be fontos szerepet a kagán szűkebb környezetében. Harcmodor tekintetében arra következtethetünk, hogy az alávetett népek részt vettek az ostromokban. A nomád népeknél elsősorban könnyű- és nehézfegyverzetű lovassággal, a szláv nyelvű népeknél és valószínűleg a gepidáknál pedig könnyű- és nehézfegyverzetű gyalogsággal számolhatunk.

Az avar hadseregre vonatkozó írott források áttekintése után megállapítható, hogy az avarok erődített helyeket csak a kora avar korszak első felében, a Bizánci Birodalom elleni támadások időszakában próbálták bevenni. Elsősorban három sikertelen ostrom kapcsán (Thessalonike kétszer, illetve Konstantinápoly) vannak jó adataink az avarok ostromgépeiről. Megállapítható, hogy az erődített helyek kiéheztetése és hirtelen lerohanása, a városok csellel történő bevételével mellett ostromgépeket is alkalmaztak. Megfigyelhető, hogy egy-egy városostrom esetében több ostromtechnikai fogást is alkalmazhattak az avarok. Például Sirmiumnál a kiéheztetés mellett csellel próbálták megteveszteni az ellenséget. A hajítógépek típusai közül az avaroknál egyértelműen csak a kínai egyszerű típusú kőhajítógép bizonyítható. Emellett nem zárható ki a torziós kő- és nyílvetőgépek használata sem. Ostromaik kapcsán szintén fontos szerepet kaptak a fából készült, valószínűleg többszintes ostromtoronyok, a faalapú, megvasalt faltörő kosok, melyek keretbe voltak felfüggesztve. Ezenkívül használtak még ostromtetőket, amelyek segítségével az avar hadsereg könnyebben megközelíthette a városfalat, és biztonságban rongálhatta a fal alapzatát. Valószínűleg a létráknak csak az ostrom végén jutott főszerep, amikor a védők nagy részét sikerült a városfalakról eltávolítani egyéb ostromeszközökkel. Tenger- vagy folyóparti település esetében fapadozat, híd építésével vagy csónakok bevetésével próbálták a vízfelületen is támadni.

5. Következtetések

A hunokra és az avarokra vonatkozó kútfőket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az 567-ben a Kárpát-medencét elfoglaló nomád nép harcmódoráról, fegyverzetéről több auktor emlékezik meg (hunok esetében huszonegy, az avarok esetében pedig huszonnyolc munka). A rendelkezésünkre álló források időbeli eloszlása teljesen különböző a két népnél. Ugyanis míg a Hun Birodalom esetében – annak ellenére, hogy volt forrásszegényebb időszak is – szinte a teljes fennállása idejéből vannak adataink a hunok fegyverzetéről, harcmódoráról, addig az avaroknál teljesen más a helyzet. A források döntő többsége az Avar Kaganátus korai korszakának, a bizánci–avar háborúk idejének harcmódorára vonatkozóan ad számunkra tájékoztatást. A 7. század második felétől a 8. század végéig terjedő időszakra semmilyen híradásunk sincs erre a témára vonatkozólag. A 8. század végén, a frank–avar háborúk idején pedig csak néhány adatunk van. Tehát lényegében az avaroknál is csak egy rövidebb időszakra vonatkozólag szolgáltatnak több adatot a harcmódorra, fegyverzetre a kútfők. Jelentős különbséget észlelhetünk a hunokat és az avarokat említő források műfaját illetően. Míg a hunok fegyvereit és harcmódorát említő kútfők döntő többsége történeti munka és költemény, addig az avarok kapcsán sokkal változatosabb a helyzet. Történeti munkákon és költeményeken kívül még különböző teológiai művekben (szentbeszéd, legendák stb.), évkönyvekben, levelekben, egy frank rendeletben és egy hadászati kézikönyvben találhatunk az avarok fegyverzetéről és harcmódoráról adatokat. Ezek közül kiemelendő Maurikios *Stratégikon* című munkája, a hunok és az avarok közül csak az avar hadsereg kutatása esetében áll a rendelkezésünkre ilyen témába vágó, speciálisan hadászattal foglalkozó mű. Emellett azonban érdekes jelenség, hogy míg a hunok esetében az auktorok nagyon gyakran adnak általános jellemzést a harcmódorukról, fegyverzetükről, addig az avaroknál csak Maurikiosnál találunk általános „ismertetőt” ebben a témában.

Az írott forrásokban a hunok fegyverzete kapcsán megfigyelhető az íj és a nyíl mellett a lándzsa, a vágófegyver, a pányva és a védőfegyverzet. Nem említik meg az auktorok az ütő- és sújtófegyvereket, és ezek használatát a régészeti leletek sem támasztják alá. Az avarok fegyverzetéről a kútfőkben az íjról, a nyílról, a vágófegyverről, a lándzsáról, az ütő- és sújtófegyverről, a parittyáról és a védőfegyverzetről találunk adatokat. A felsorolt fegyverek alkalmazását – a pányva, a parittyá és a lovak vértetetének kivételével – a régészeti leletek is alátámasztják, és a legtöbb esetben pontos információt nyerhetünk a

fegyver szerkezetéről, felépítéséről, típusairól. Szervesanyag alkotóelemeikből kifolyólag a pányva és a parittyá használata csak az írott forrásokban érhető tetten. A pányva a vizsgált két nomád nép közül csak a hunoknál figyelhető meg, ez tipikusan jellegzetes nomád eszköznek tekinthető, melynek a használatát átvették a letelepült népek is Kelet-Európában a szarmatáktól, vagy az alánoktól, vagy a hunoktól (például a gótok). A pányvavetés mint harcolási mód a Kr. u. 2. és 6. század között széles körben elterjedt volt a nomád népeknél (szarmaták, alánok, hunok). A későbbiekben azonban nem figyelhető meg a kútíókban ez a fegyver, csak a mongoloknál tűnik fel újból a forrásokban a használata. Ennek ellenére azonban nem jelenthető ki egyértelműen, hogy a 6. századtól a mongolokig terjedő időszakban a nomád népek ne használtak volna pányvát. Egyrészt fontos hangsúlyozni, hogy a pányva nemcsak fegyverként szolgált, hanem fontos eszköze volt a nomád népeknek a nagyállattartó pásztorkodásban. Ennél fogva kevés a valószínűsége, hogy például az avarok vagy a honfoglaló magyarok ne használták volna az állattartásukban. Másrészt a foglyszerzésben is fontos eszköz lehetett. Az avarok esetében is utalnak arra a kútíók, hogy a szlávoktól rabszolgákat hurcoltak el, és például bizánci területekről is foglyokat szereztek. A későbbiek folyamán a magyarok, a besenyők és a kunok kapcsán is vannak adataink rabszolga-kereskedelemtől (POLGÁR 2006, 99–112). Feltételezhető, hogy ezek a népek is használhatták ezt az eszközt is a foglyok elfogásakor. Úgy tűnik, ekkorra már a bizánci hadseregben is általános fegyverré vált a pányva, ugyanis a használatáról Bölcs Leó is megemlíkezik a bizánci hadsereg fegyverzetének kapcsán (Bölcs Leó V. 3., VI. 10. vö. DENNIS 2010, 77, 89). A forrásokban az avarok fegyverzetében szerepel a távolharcú fegyver, a parittyá, melynek a használata a bizánci–avar és a frank–avar háborúk időszakában is feltűnik. Alkalmazása széles körben elterjedt volt Európában már a római kortól kezdve. Valószínűleg az avarok vagy a bizánciaktól, vagy pedig más európai népektől vehették át a használatát ennek az eszköznek.

Egyes fegyvereknél megfigyelhető, hogy gyakorlati jelentőségük mellett szimbolikus jelentőségük is lehetett a vizsgált nomád népek körében. Az íjak esetében a hunoknál egyértelműen kitűnik az írott forrásokból, hogy az uralkodói hatalom szimbólumai lehettek, amit a régészeti adatok is alátámasztanak. Az avarok esetében is feltételezhető, bár az írott forrásokban nem érhető tetten, hogy az íjnak a harcászati szerepével párhuzamosan szimbolikus jelentősége is lehetett. Azonban csak a kunbányai leletből következtethetünk erre. Az íj mellett a kard esetében is feltételezhető, hogy szakrális szerepe lehetett ezen nomád népek körében. A hunoknál Attila kardjának Iordanes munkájában megőrződött mitikus története alapján egyértelműen megállapítható,

hogyan ez a fegyver az uralkodói hatalom egyik legelőkelőbb szimbólumának számított, amely legitimizálta viselőjének a hatalmát, és biztosította az uralma kontinuitását. A kútfőkben az avaroknál is megfigyelhető a kard kultikus szerepe, az 579/580. évi bizánci–avar szerződés-kötés leírásából kiderül, hogy Baján avar szokás szerint a kivont kardja előtt esküdött meg. Emellett egy az avarokra vonatkozóan bizonyos fokig kétséges forrásból arra következtethetünk, hogy a nomád népek körében széles körben elterjedt szokás, a kard kultikus tisztelete és a kardnak bemutatott áldozás szokása az avaroknál is esetleg jelen lehetett.

A hadjáratokra, csatákra történő felkészülésnek több elemét lehet megfigyelni a hunoknál és az avaroknál is. Fontos szempont volt a nomád népek esetében is a különböző taktikai elemek begyakorlása. Erre vonatkozóan az avaroknál egyértelmű utalást találunk arra, hogy vadászat alkalmával (is) gyakorolhattak a hadjáratokra. A hunok esetében viszont csak nomád analógiák alapján következtethetünk arra, hogy az avarok által megemlített hun vadászatok nem csak a vad elejtésére szolgálhattak.

A csaták közbeni taktikai elemek sikeres végrehajtása érdekében a gyakorlás mellett fontos szempont volt a fegyelem betartása is. Bár a hunok esetében nem találunk erre vonatkozóan utalást a kútfőkben, és az avarokról is csak általános információt kapunk ebben a témában Maurikiosztól, valószínűleg mindkét nomád nép nagy hangsúlyt fektetett a fegyelem betartására, mint erre vonatkozóan más nomád (és nem nomád) népről vannak adataink.

Fontos feladat volt egy-egy hadjárat megindítása előtt és a hadjáratok közben is tájékozódni a kiszemelt területek földrajzi helyzetéről és népességéről stb., valamint az ellenfél hadseregének felépítéséről, létszámáról, hadmozdulatairól, ennek ellenére a hunok és az avarok esetében csak kevés adatból következtethetünk erre. A hunokról csak közvetett adatokból feltételezhetjük egy-egy sikeres hadjárat esetében, hogy pontos információik lehettek a hadjáratukra kiszemelt területekről. Maurikios az avarok kapcsán ebben a témában is csak általánosságban nyilatkozik, miszerint „ügyesen kilesik” a megfelelő helyzetet, és azt ki is használják. Azonban más forrásokból kiderül, hogy az avarok a számukra ismeretlen területeken jól tájékozódni képes embereket, „útikalauzokat” alkalmaztak, akik a kívánt célpontig kalauzolták seregüket. Emellett az avaroknál az a jelenség is megfigyelhető, hogy a felderítők az ellenfél hadseregéből „nyelveket” fogtak, hogy információkat szerezzenek tőlük.

Gyakori jelenség a nomád népeknél, hogy a hadjáratok indításakor és közvetlenül a csatákat megelőzően jóslattak annak érdekében, hogy kiderüljön: ki kerül ki győztesen az

összecsapásból. Ezt a jelenséget azonban csak a hunok esetében figyelhetjük meg, akik béljósást és csontból történő jóslást alkalmaztak Iordanes szerint a mauriacumi csatát megelőzően. Ez utóbbi szokás általános jelenségnek tekinthető az eurázsiai steppén. A béljósítás viszont nem jellemző a nomád népeknél, ám a Római Birodalom területén széles körben elterjedt hagyománynak tekinthető, jóllehet a 4. századra a rómaiaknál is visszaszorult ez a tradíció. Bár Maenchen-Helfen elfogadja a hunok esetében ezt a jóslási módot, és egy másik auktor (Prosper Tiro) munkájában található bizonytalan adattal próbálja alátámasztani elméletét, ennek ellenére az a lehetőség is felmerülhet, hogy mindez csak Iordanes fikciója lehetett.

A nomád hadsereg vonulásában komoly nehézséget okozhatott a folyókon történő átkelés. A hunok esetében csak néhány adatot találunk az írott forrásokban arra vonatkozólag, hogy az időjárás adottságait esetenként kihasználva a befagyott folyón keltek át, vagy pedig fátörzsből készült/kivájt csónakokat és tutajokat használtak az átkelésre. Az avaroknál azonban sokkal komplexebb kép bontakozik ki ebben a témában. Kisebb folyók esetében egyszerűen átúsztattak a lovaikkal, vagy pedig bevárva a telet a befagyott vizen keltek át. Emellett az alávetett népeikkel (szlávok) vagy pedig szövetségeseikkel (langobardok és bizánciak) is építettek átkelésre alkalmas eszközöket. Míg az alávetett szlávok egyszerű fárönkből kivájt csónakokat biztosítottak „uraiknak”, addig a langobardok hajóépítőkkel, a bizánciak pedig hídépítőkkel és hajókkal segítették a velük szövetséges avarokat. Saját maguk is készíthettek e célra megfelelő alkalmasságokat. A források adataiból azonban nem lehet megállapítani, hogy a „szkíta módra” épített hídnak milyen sajátosságai voltak, és miben különbözött a bizánciakétól.

A hadsereg utánpótlás-problémáját többféle módon oldották meg a hunok és az avarok. Egyrészt biztosíthatták maguk számára az élelmet zsákmányolásból és esetleg vadászatból. Másrészt számos dolgot kénytelenek voltak magukkal vinni a hadjáratokra, amelyekre a kútfők mindkét nép esetében utalnak a szekereik említésével. Mindkét nomád nép esetében tetten érhető a forrásokban, hogy a hadjáratokra jelentős számú tartalék lóállománnyal indultak. Továbbá az avarok kapcsán a forrásokban megfigyelhető, hogy békekötések és szövetségkötések értelmében is hozzájutottak olyan dolgokhoz, melyek biztosították számukra az utánpótlást.

A csaták közbeni jelenségek közül a harc megkezdésének időpontjáról csak az avarok esetében vannak adataink, miszerint egyrészt megfigyelhető náluk a hirtelen, rajtaütésszerű, gyakran éjszakára időzített támadás. Másrészt arra is találunk adatot a

kútfőkben, hogy középkori szokás szerint az avarok is az ellenféllel előre megegyeztek a csata időpontjában.

Míg a hadrenddel kapcsolatban a hunok esetében csak egy adatunk van, addig az avarok esetében több információ áll a rendelkezésünkre. Iordanes a klasszikus csatrendre történő felállásról szolgáltat adatot, miszerint a hunok a centrumban helyezkedtek, a jobb és a bal szárnyon pedig a segédnépek foglaltak helyet. Az avaroknál viszont Maurikios azt hangsúlyozza, hogy a „bizánci mintájú” hármas felosztással (jobb és bal szárny, középvéd) szemben az avarok több különböző ezredbe, egységbe tömörülnek, mely felállásukkor egységes, egyetlen csatarendnek tűnik. Végeredményben ez az egységesnek látszó hadrend bomlik fel a támadásuk során több részre, melyek különböző taktikai utasításokat hajtanak végre. Ezt a jelenséget több auktor (főként Theophylaktos) munkájában található információ megerősíti. Bár ezekben a csataleírásokban nem találunk pontos adatot az avar hadsereg harcmódorára vonatkozólag, azonban a hadrendjükből egyértelműen következtethetünk arra, hogy könnyűfegyverzetű lovasságra jellemző taktikát alkalmaztak. A hun hadseregnek is az avarokhoz hasonló, több egységből felálló hadrendje lehetett a színlelt megfutamodás taktikája kivitelezésekor, melyre több forrás is utal.

Mindkét nép hadseregének létszámára számos forrás utal, azonban a középkori forrásokban fellelhető létszámadatok eléggé megbízhatatlanok, így messzemenő következtetéseket nem lehet levonni sem a hun, sem az avar hadsereg létszámára. Ami azonban kitűnik a fent nevezett forrásokból, hogy a hunok és az avarok hadi szerveződése is tízes rendszeren alapult, ahogy más steppei török és mongol nyelvű népek, valamint más kultúrkörből származó (például bizánciak) népek esetében is a hadsereg századokból, ezredek, tízezredek, századokból épült fel. A hunoknál érdemes egy forrást kiemelni e témában. A kései keletkezésű skandináv *Hervarar saga ok Heidreks* egyértelműen kitűnik, hogy a hun hadsereg századokból, ezredek, tízezredek, századokból épült fel. A forrás megemlékezik ezen egységek létszámáról is, amiből kiderül, hogy a század, ezred és a tízezred több harcost foglalt magába, mint száz vagy ezer vagy tízezer fő. Ezt az adatot azért érdemes kiemelnünk, mert eddigi ismereteink szerint más népek tümenjeinek harcoslétszáma inkább kevesebb 10 ezer főnél.

A hun hadseregben a katonai jeladások közül hangjelek és a félhangjelek figyelhetők meg az írott forrásokban, míg az avar hadseregben a hunoknál említett jelek mellett némajelekre vonatkozó adatokat is találunk. A hangjelekre csak néhány forrásból következtethetünk, amelyekből kiderül, hogy a hunok és az avarok csata és ostrom közben kiabáltak, lárμάztak. Feltételezhetően ezek között lehetett olyan kiáltás, mely a nomád

csapategységek közötti katonai jelzések továbbítására szolgálhatott. Míg a hunoknál a félhangjelek közül a kürtöket csak megemlítik a források a mauriacumi csata kapcsán, addig az avarok kürtjeiről számos adatot találunk. Az auktorok híradásából kitűnik, hogy a kürt egyrészt kagáni harci jelvényként szolgált, valamint a magasra emelt vagy a megszólaltatott harci kürt a hadba vonulást jelképezte az avaroknál. Továbbá néhány adatból egyértelműen kitűnik, hogy a kürtöket harc közben is használták, melyek ez esetben szolgálhattak a harc közbeni kommunikációra a különböző egységek között. Az avaroknál a némajelekre is találunk példát, melyek közé a zászlós lándzsa és a korbács vagy ostor sorolható. Továbbá feltételezhető, az auktorok által megemlített dobok erre a célra is szolgálhattak. A hunok esetében is feltételezhető ezeknek az eszközök a szerepe, bár a forrásokban erre vonatkozó adatot nem találunk. Az ostorra vagy korbácsra esetleg régészeti adat is utalhat, feltételezhető, hogy a nagyszéksósi kincslelet darabjai között ostor- vagy korbácsnyél díszítésére szolgáló aranylemezek is lehettek (KÜRTI 2007, 260).

A pszichológiai hadviselés jelensége mindkét nomád nép esetében megfigyelhető többféle formában. A hunok és avarok esetében is több forrás emlékezik meg arról, hogy félelmetes hangokat, zajokat hallattak, valamint kürtök és esetleg dobok hangjával próbálták megrémíteni az ellenséget. A pszichológiai hadviselés egyik formájaként értelmezhető az is, hogy nagyobb létszámúnak próbálják feltüntetni a hadseregüket az ellenség szemében, mint amekkora valójában. Ezt például a hadsereghez tartozó nagy létszámú tartalék lovakkal érthették el. Mindkét nomád nép esetében megfigyelhető, hogy a győzelem érdekében különböző varázslási praktikákhoz is folyamodtak. A hunok ezzel a mágikus cselekedettel azt akarták elérni, hogy seregük jóval nagyobbnak látszódjon, mint amekkora valójában. Az avarok pedig a varázslással különféle kísértetalakokat jelenítettek meg, amelyeknek a segítségével diadalt arattak a frankok felett.

A hadjáratok alkalmával hunok és az avarok is gondoskodtak a hadseregük táborának védelméről. A hunok esetében egyértelműen tetten érhető ez a jelenség a mauriacumi csata alkalmával, amikor is Attila táborának a védelmét szekérsánc látta el. Az avarok esetében csak az alávetett szláv segédnépük esetében figyelhető meg a tábor szekérsánccal történő védelme. Emellett feltételezhető, hogy a szükséges dolgokat (például élelem, fegyverek, sátrak és az ostromeszközök egyes részei) szekereken magával szállító, hadjáratra vonuló avar sereg a tábora kialakításánál a szekereket felhasználhatta annak védelmére. Maurikios ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy az avarok őrszemek állításával oldják meg a táboruk védelmét.

A hadsereg egységei közül a hadjáratra vonuló sereg biztosítását az elővéd látta el, mely legtöbbször az alávetett segédnépekből verbuválódott. A hunok esetében a mauriacumi csata kapcsán következtethetünk erre, ahol a gepidák látták el ezt a szerepet. Az avaroknál pedig a szlávok töltötték be ezt a funkciót.

A hunok és az avarok harcmódorának és életmódjának megítélése kapcsán érdekes jelenséget figyelhetünk meg az írott forrásokban. Mindkét népnél érzékelhető – ahogy más „barbár” népek esetében is –, hogy az auctorok többsége igyekszik negatív színben feltüntetni szokásaikat, harcmódorukat, külső megjelenésüket. A hunok és avarok esetében is megemlékeznek arról, hogy hitszegők, haszonlesők, „komiszok és kétszínűek”, kegyetlenek, és ocsmány a megjelenésük. Azonban csak a hunok esetében figyelhető meg a vizsgált két nomád nép közül a könnyűfegyverzetű lovasíjász harcmódoruk erőteljes hangsúlyozása. Több forrás emlékezik meg arról, és hangsúlyozza – legtöbbször erősen túlzó módon –, mennyire kiváló lovasok, és mennyire kitűnően bánnak az íjjal, nyíllal. A hunok általános jellemzésénél is elsősorban az íj és a nyíl használatát emelik ki a kútfők. Valamint a kiváló lovaglótudásukkal párhuzamosan több auctor is hangsúlyozza, hogy képtelenek a gyalogos közlekedésre és harcmódorra. Ezzel szemben az avarok esetében teljesen más kép bontakozik ki az írott források adataiból. Maurikios ugyanennél a nomád népnél megemlíti – toposzt használva –, hogy gyalogosan nem képesek harcolni, mivel járni sem tudnak, de a hunoknál több forrás által is kiemelt kiváló lovaglótudás, kentaurhoz történő hasonlítás, az íj és a nyíl használatának erőteljes hangsúlyozása nem figyelhető meg az avaroknál. Maurikios is gyakorlatilag az íjat és a lándzsát egyenrangú fegyvernek tartja az avarok fegyverei közül, amellet, hogy megemlíti, nagy gondot fordítanak a lóháton történő íjazás elsajátítására. Ezzel párhuzamosan azonban a hadászatban jártas császár részletesen ismerteti ezen nomád nép könnyűfegyverzetű lovasságának haditaktikáját. Lindner szó szerint vette a források adatait, és úgy vélte, hogy a hunok sokkal inkább lovasoknak tarthatók, mint az avarok. Valamint arra a következtetésre jutott, a 6. század végi avar támadásokról szóló leírások azt mutatják, hogy a lovasságuk nem jelentős, és nem mutatható ki a könnyűfegyverzetű lovasíjászok nyoma. Véleménye szerint az avarok jelentősebb csatái gyalogsági csaták voltak (LINDNER 1981, 17). A források adataiból kibontakozó kép azonban valószínűleg nem azzal magyarázható, hogy az avar hadseregnek nem volt könnyűfegyverzetű lovassága. A Volgát a 370-es években átlépő hunok jelentős támadást intéztek a Római Birodalom és a birodalmat körülvevő „barbár” népek ellen. A hun támadások jelentős hatást gyakoroltak Európa etnikai képének átalakulására. Korábban a szkíták és a szarmaták harcmódorával már találkoztak a

letelepült népek, és ezeket a tapasztalataikat le is jegyezték, melyeket (főként Hérodotos híradását) fel is használták a későbbi nomádok – köztük a hunok – jellemzésére is. Azonban ezek az iráni nyelvű nomád népek nem gyakorolhattak akkora hatást a letelepült birodalmakra, mint később a hunok. A mindent elsöprő hun támadás gyakorlatilag sokkhatásként érthette a rómaiakat, amit erősen túlzó módon le is jegyeztek. A hunok esetében a saját hadseregükben, harcmódorukban idegen, ismeretlen elemeket hangsúlyozták, emelték ki. A délorosz steppén a 6. század második felében megjelenő avarok esetében viszont már nem volt ennyire meglepő, idegen a nomád könnyűfegyverzetű lovasnomád taktika a letelepült birodalmak számára. Ugyanis az 5. század közepétől megfigyelhető például, hogy a bizánci harcmódorra jelentős hatást gyakoroltak a birodalom határainál megjelenő nomád népek. Nemcsak a taktikai elemeket vették át, hanem a bizánci seregben is megjelentek nomád segédnépek. Prokopiosznál is láthatjuk, hogy a bizánci sereg I. Justinianus császár uralkodása idején is mennyire vegyes etnikumú volt. Több más nép között megtalálhatók a bizánci seregben különböző nomád népek is, például például bulgárok, szabirok, kutrigurok (TEALL 1965, 294–322; KOLIAS 1988, 28–30; KAEGI 1990, 76). Tehát az avarok „tetteit” lejegyző auktorok számára nem az volt a lényeges szempont, hogy a könnyűfegyverzetű lovasíjász harcmódorukat hangsúlyozzák, hiszen erről már egyébként jelentős tapasztalataik voltak, és nem volt ismeretlen a számukra. Mindkét nomád nép harcmódora kapcsán megfigyelhetők a forrásokban az ék alakban történő támadás, a színlelt megfutamodás, a rajtaütésszerű, lesből történő támadás és a bekerítés is, mely taktikai elemek nagyon elterjedtek voltak az eurázsiai steppe nomádjai körében. A hunok és avarok kapcsán is egyértelműen megállapítható, hogy az ék alakban történő támadás esetében szétszóródó, több egységből álló, laza csatarendről van szó. Emellett hangsúlyozandó, hogy míg a hunok esetében több forrás kisebb utalásaiból együtt vázolhatók fel a fent nevezett taktikai elemek, addig az avarok esetében egyetlen forrás, Maurikios hadászati munkája említi meg ezeket együttesen. A hadászatban jártas szerző írja le először részletesen a színlelt megfutamodás taktikáját. A korábbi források nem ábrázolták ennyire részletesen ezt a taktikát. Ennek a taktikai elemnek a lesben állás, bekerítés eleme szintén az avaroknál tűnik fel először. Emellett azonban hangsúlyozandó, hogy a bekerítés nem kizárólag a színlelt megfutamodáshoz kapcsolódik, más kontextusban is megfigyelhető a nomádok hadi repertoárjában, és ezen belül az avarokéban is. A hunok esetében a hátrafelé nyilazás is a színlelt megfutamodás taktikai elemeként tűnik fel a kútfőkben. Az avarok esetében viszont egyáltalán nem figyelhető meg az írott forrásokban, viszont egy az avarokkal

azonosítható ábrázoláson szerepel ez a nyilazási mód a frank–avar háborúk időszakából. A könnyűfegyverzetű lovasság egyik jellegzetes, nem csak a nomád népekre jellemző hadifogása, a felperzselt föld taktikája szintén feltételezhető az avaroknál. A kutatók egy része Nagy Károly 791-es hadjárata kapcsán úgy véli, hogy az avarok ezt a taktikát vetették be a frankok ellen, és ezzel kényszerítették ki a frank sereg visszavonulását.

A könnyűfegyverzetű lovasság mellett azonban mindkét nomád nép esetében feltételezhető nehézfegyverzetű lovasság is. Az írott források adataiból úgy tűnik, hogy a hunoknál valószínűleg kisebb jelentősége lehetett ennek a csapategységnek. Feltételezhetően a nehézfegyverzetű lovasságuk egyrészt keletről, Belső-Ázsiából magukkal hozott elemekből és/vagy a délorosz steppén meghódított alánokból tevődhetett össze. Az avarok esetében azonban úgy tűnik, hogy a bizánci–avar háborúk időszakában jelentősebb szerepük lehetett ezeknek a nehézfegyverzetű lovasosztagoknak. Az avar nehézfegyverzetű lovasságnak fő támadófegyverzete a hosszú döfőlándzsa volt, és esetleg a hosszú, kétélű kard. Valamint a harcos páncélozottsága mellett feltételezhető, hogy a lovát is ellátták vértessel. A későbbiek folyamán, a frank–avar háborúk időszakában valószínűleg újból nagyobb jelentősége lehetett a nehézfegyverzetű lovasságnak, bár korántsem akkora, mint amilyen a Bizánci Birodalom elleni hadjáratok idején. Ebben a kései időszakban megjelenhettek frank típusú fegyverek is a felszerelésükben (például páncél).

Egy-egy csata esetében feltételezhető, hogy a könnyűfegyverzetű lovasíjászok különböző taktikai elemeik bevetésével felbomlasztották és szétzilálták az ellenfél hadrendjét, és valószínűleg ekkor vethették be a nehézfegyverzetű lovas egységeiket, melyek végső csapást mértek az ellenfélre.

Több nomád népnél megfigyelhető, hogy rendelkezett a hadseregük saját népükből verbuvált gyalogsággal. A hunoknál és az avaroknál ez a jelenség nem támasztható alá írott forrásokkal. Mindkét nép esetében a hadseregük gyalogsága alávett segédnépekből szerveződhetett: a hunoknál germán népek, az avaroknál pedig szlávok és gepidák alkothatták e nomád népek seregének gyalogságát (is). A hunok és az avarok segédnépei között a gyalogság kapcsán a fentebb felsorolt népek mellett még nomád népek is jelen voltak. A hunok esetében alánok, az avarok kapcsán kutrigurok, bulgárok feltételezhetők elsősorban. Az avarok hadseregében azonban nem zárhatók ki teljesen szabir, utigur, langobard elemek sem.

A nomád birodalmak uralkodóinak védelmét biztosító testőrség a hunok esetében Attila kapcsán egyértelműen tetten érhető a forrásokban. Az avar kagán testőrségére azonban csak néhány forrás közvetett utalásaiból következtethetünk.

Ahhoz, hogy a hunok és az avarok a Római Birodalommal/Bizánci Birodalommal szembeni támadásaik során sikereket érjenek el, elengedetlenül fontos volt az erődítmények elleni ostromtechnika alkalmazása is. Megállapítható, hogy az avarok ostromtechnikájára sokkal több adat áll rendelkezésünkre, mint a hunokéra. A mindkét nomád nép támadásai során használt ostromgépek építését nemcsak az alávett segédnépek és hadifoglyok végezheték, hanem maguk a nomádok is képesek voltak ilyen szerkezeteket előállítani. Némely típus építési technikáját átvehették európai birodalmaktól. Erre jó példa, hogy a hunok a Római Birodalomtól, az avarok pedig a Bizánci Birodalomtól tanulhatták el a torziós szerkezetű hajítógépek építési elvét. Egyes ostromgépfajtákat azonban keletről hozhattak magukkal a nomád népek. Feltételezhető, hogy az avarok a Kínában feltalált, egyszerűbb szerkezetű kőhajítógép építésének a tudását keletről hozhatták magukkal. A nomád népek azonban nemcsak képesek lehettek önállóan elkészíteni ezeket az ostromgépeket, hanem újításokat is be tudtak vezetni az ostromtechnika terén. Jól példázza ezt Prokopoios leírása, miszerint a szabirok olyan faltörökös-típust építettek, mely mind a bizánciaknál, mind a perzsáknál teljesen ismeretlen volt. A hunok ostromtechnikája kapcsán megfigyelhető, egyszerű ostromtoronyszerű építmény is saját tervezésűnek tűnik, mindenesetre szerkezetileg nagyon különbözik a rómaiak ostromtoronyaitól.

Összegezve a leírtakat megállapítható, hogy nem állja meg a helyét az az elképzelés, miszerint a könnyűfegyverzetű lovasság volt a kizárólagos a hunok és az avarok hadi repertoárjában. Az avaroknál viszont az sem fogadható el, hogy harcmódorukból kiszorult volna a könnyűfegyverzetű lovasság. Mindkét nomád nép hadi repertoárja esetében megfigyelhető a könnyűfegyverzetű és a nehézfegyverzetű lovasság, a gyalogság és az ostromtechnika is. Az, hogy melyik hadi egység és ezzel párhuzamosan mely taktikai elemek kerültek túlsúlyba, változó a hunoknál és az avaroknál. Hadászati szempontból kiemelendő az avarok harcmódoráról (is) megemlékező Maurikios *Stratégikon* című munkája. A szerző az avarok kapcsán a fegyverzetük felsorolása és a csaták közben alkalmazott taktikai elemek leírása mellett többnyire általános, más nomád népek harcászatára is alkalmazható információkat szolgáltat. Ezeket az általános, toposzokkal teli adatokat azonban jól kiegészítik (néhány esetben cáfolják) más auktorok információi.

6. Felhasznált irodalom

6. 1. Források

- AGATHIAS = *Agathiae Myrinaei. Historiarum libri quinque*. Rec. Keydell, R. [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 2.] Berolini 1967.
Agathias. The Histories. Trans. Frendo, J. D. [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 2.A] Berlin–New York 1975.
- ALCUIN = *Glossar A I*. 231–233.
- ALEMANY 2000 = Alemany, A.: *Sources on the Alans. A Critical Compilation*. [Handbook of Oriental Studies. Section 8. Central Asia 5.] Leiden–Boston–Köln 2000.
- AMMIANUS MARCELLINUS = *Ammiani Marcellini. Rerum gestarum libri qui supersunt II*. Ed. Seyfarth, W. [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana] Leipzig 1978.
Ammianus Marcellinus. Róma története. Ford. Szepesy Gy. Budapest 1993.
- ANNA KOMNENA = *The Alexiad of Anna Comnena*. Trans. Sewter, E. R. A. Harmondsworth 1979.
- ANONYMUS = The Anonymus Byzantine Treatise on Strategy. In: *Three Byzantine military Treatises*. Text, Trans. and Notes by Dennis, G. T. [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 25.] Washington 1985, 1–136.
- ARRIANOS = *Flavii Arriani quae exstant omnia 1–2*. Ed. Roos, A. G. [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana] Lipsiae 1967–1968.
- ASTERIOS = *S. Patris nostri Asterii Amaseae episcopi*. Ed. Combefis, F. [Graecolatinorum patrum bibliothecae novum auctarium] Parisiis 1648.
- AURELIUS VICTOR = *Sexti Aurelii Victoris Liber de Caesaribus. Praecedunt Origo Gentis Romanae et Liber de Viris Illustribus Urbis Romae subsequitur Epitome de Caesaribus*. Rec. Pichlmayr, Fr. [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana] Leipzig 1970.
- BERTA 2004 = Berta Á.: *Szavaimat jól halljátok ... A türk és ujjur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*. Szeged 2004.
- BÖLCS LEÓ = *The Taktika of Leo VI*. Trans. Dennis G. [Corpus Fontium Historiae Byzantinatinae 49.] Dumbarton–Washington 2010.
- CAESAR = *A gall háború. Julius Caesar*. Ford. Szepessy T. Szeged 1994.

- CHRONICON PASCHALE = *Chronicon Paschale*. In: *Glossar B I*. 33–38.
- CLAUDIANUS = *Claudian's in Rufinum*. Ed. Levy, H. L. [Philological Monographs of the American Philological Association 30.] Princeton 1971.
- Claudius Claudianus versei*. Ford. Mezei B. Budapest 1988.
- CLEMENS ALEXANDRINUS, Protrepticus = *Clemens Alexandrinus. Protrepticus und Paedagogus*. Hrsg. Treu, U. [Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der Ersten Jahrhunderte] Berlin 1972.
- CORIPPUS = *Corippe. Flavius Cresconius Corippus: Éloge sw l'empereur Justin II*. Texte établi et traduit par Antes, S. [Collection "Budé"] Paris 1981.
- EPITHAPIUM GEROLDI = *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi, Poetae Latini medii aevi I*. [Poetae Latini aevi Carolini I.] Ed. Duemmler, E. Berolini 1881, 114.
- EPHRAIM = *Glossar B I*. 41.
- EUAGRIOS = *A IX. századi avar történelem görög forrásai*. Szerk. Olajos T. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16.] Szeged 2001, 124.
- GEÓRGIOS PISIDÉS = *Giorgo Di Pisida Poemi*. Ed. Pertusi, A. Ettal 1960.
- GERHARD = *Catalogus fontium Historiae Hungaricae III*. Collegit, revocavit etc. Gombos, F. A., Budapestini, 1937–1938, 2615–2617.
- GLOSSAR A = *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*. Hrsg. Ferluga, J. – Hellmann, M. – Ludat, H. – Zernack, K. Serie A. Lateinische Namen bis 900. Red. Wojtecki, D., Bd. I., Wiesbaden, 1973–1975.
- GLOSSAR B = *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*. Hrsg.: Ferluga, J., Hellmann, M. – Ludat, H. – Zernack, K. Serie B. Griechische Namen bis 1025. Red. Fourlas, A. A. – Katzanakis, A. A. Bd. I. Wiesbaden 1988.
- GREGORIUS TURONENSIS = *Gregorii Episcopi Turonensis. Historiarum libri decem I–V*. Ed. Buchner, R. [Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters] Berlin 1967.
- Tours-i Gergely. Korunk története. A frankok története*. Ford. Mezei M. – Adamik T. Pozsony 2010.
- GYÖRFFY 1965 = Györffy Gy. (közreadja): Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk úti feljegyzései. Budapest 1965.
- HÉRODOTOS = *Herodoti. Historiae V–IX*. Ed. Rosén, H. B. [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana] Stutgardiae 1997.

- Hérodotosz. A görög–perzsa háború.* Ford. Muraközi Gy. Budapest 2000.
- HIERONYMUS = *Saint Jérôme. Letters III–IV.* Texte établi et traduit par Labourt, J. Paris 1953.
- Szent Jeromos. Levelek.* Ford. Adamik T. – Puskely M. – Takács L. Budapest 2005.
- HKIF = *A honfoglalás korának írott forrásai.* Szerk. Kristó Gy. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.] Szeged 1995.
- HOMÉROS = *Homérosz. Iliász. Odüsszeia. Homéroszi költemények.* Ford. Devecseri G. Budapest 1967.
- IORDANES, *Getica* = *Иордан о происхождении и деяниях гетов.* Вступительная статья, перевод, комментарий Скржинской, Е. Ч. Москва 1960.
- Iordanes. Getica.* Közreadja Kiss M. Budapest 2005.
- IORDANES, *Romana* = *Iordanis Romana et Getica.* In: *Monumenta Germaniae Historica. Auctorum Antiquissimorum 5. Rec.* Mommsen, T. Berolini 1961,² 1–52.
- JOSEPHUS FLAVIUS = *Josephus in nine volumes. The Jewish War 3.* Trans. Thackeray, H. ST. J. London 1957.
- Josephus Flavius. A zsidó háború.* Ford. Révay J. Budapest 1999.⁶
- KAROLUS MAGNUS, *Capitulare* = *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi, Legum sectio II. 1. (Capitularia regum Francorum I.)* Ed. Boretius, A., Hannoverae 1883, 123.
- KMOSKÓ 2000 = Kmoskó M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2.* Szerk. Zimony I. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 13.] Budapest 2000.
- KMOSKÓ 2004 = Kmoskó M.: *Szír írók a steppe népeiről.* Szerk. Felföldi Sz. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 20.] Budapest 2004.
- KONSTANTINOS AKROPOLITÉS = *Glossar A I.* 85–87.
- KÓNSTANTINOS PORPHYROGENNÉTOS = *Bíborbaszületett Konstantín. A birodalom kormányzása.* Ford. Moravcsik Gy. Budapest 2003.²
- LIU 1958 = Liu Mau-tsai: *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe).* [Göttinger Asiatische Forschungen 10.] Wiesbaden 1958.
- MALALAS = *Ioannis Malalae. Chronographia.* Rec. Thurn, I. [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 35.] Berlin 2000.
- The Chronicle of John Malalas.* Trans. Jeffreys, E. – Jeffreys, M. – Scott, R. [Byzantina Australiensia 4.] Melbourne 1986.
- MANASSES = *Glossar B I.* 87–88.

- MARCO POLO = *Marco Polo utazásai*. Ford. Vajda E. Budapest 1984.²
- MAURIKIOS = *Mauricii Strategicon – Das Strategicon des Maurikios*. Ed. Dennis, G. T., Germanice vertit Gamillscheg, E. [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 17.] Vindobonae 1981.
- MEH = *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Szerk. Györffy Gy. Budapest 2002.⁵
- MENANDROS PROTÉKTÓR = *The History of Menander the Guardsman*. Trans. Blockley, R. C. [ARCA 17.] Ottawa 1985.
Glossar B I. 106–112.
- MEROBADEUS = *Flavius Merobaudes*. Ed., Trans. Clover, F. M. [Transactions of the American Philosophical Society 61.] Philadelphia 1971.
Olajos T.: Merobaudes művei. *Antik Tanulmányok* 13 (1966), 172–188.
- MIRACULA S. DEMETRII = *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius*. Le texte par Lemerle, P. Éditions du Centre national de la recherche scientifique. Paris 1979.
- NICOLAI I. PAPAE Epistolae = Nicolaus capitulis 106 ad Bulgarorum consulta respondet. In: *Monumenta Germaniae Historica. Epistolae Karolini Aevi IV*. Ed. Dümmler, E. – Perels, E. München 1978, 568–600.
- NIKEPHOROS CALLISTOS XANTHOPULOS = *Glossar B I*. 135–136.
- NIKEPHOROS OURANOS = The Taktika of Nikephoros Ouranos. In: *Sowing the Dragon's teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*. Ed. McGeer, E. Washington 1995, 79–170.
- OLAJOS 2001 = Olajos T. (ford.): *A IX. századi avar történelem görög forrásai*. [Szegei Középkortörténeti Könyvtár 16.] Szeged 2001.
- OLYMPIODOROS = Olympiodorus. In: BLOCKLEY 1983, 152–221.
- PACATUS = *Latini Pacati Drepanii Panegyricus Theodosio Augusto Dictus*. Altorphium 1750.
Pacatus Panegyric to the Emperor Theodosius. Trans. Nixon, C. E. V. [Translated Texts for Historians. Latin Series 2.] Liverpool 1987.
- PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* = *Glossar A I*. 246–247.
Paulus Diaconus. A langobardok története. Közreadja Galamb Gy. [Mediaevalia] Budapest 2012.
- PAULUS DIACONUS, *Historia Romana* = *Pauli Diaconi. Historia Romana*. Ed. Crivellucci, A. [Fonti per la Storia d'Italia. Scittori 7.] Torino 1960.²

- PAULINUS AQILEIENSIS = *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi. Poetae Latini medii aevi I. [Poetae Latini Carolini I.]* Red. Duemmler, E. Berolini 1881, 131–133.
- PAUSANIAS = *Pausaniae Graeciae descriptio I.* Ed. Rocha-Pereira, M. H., [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana] 1973 Leipzig.
Pauszaniasz. Görögország leírása. Ford. Muraközi Gy. Budapest 2000.
- PHILOSTORGIUS = *Philostorgius Kirchengeschichte. Mit dem Leben des Lucian von Antiochien und den Fragmenten eines Arianischen Historiographen.* Hrsg. Bidez, J. Berlin 1972.
- PLÓTINOS THESSALONIKEUS = *Glossar B I.* 139–140.
- POMPONIIUS MELA = *Pomponius Mela. Chorographia.* Ed. Ranstrand, G. [Studia Graeca et Latina Gothoburgensia 28.] Göteborg 1971.
- PRISKOS = Priscus. In: BLOCKLEY 1983, 222–401.
- PROKOPIOS, De bello Vandalico = *Procopius. History of the Wars. Books III. and IV. Vol. 2.* Trans. Dewing, H. B. London 1953.
- PROKOPIOS, De bello Gothico = *Procopius. History of the Wars. Books V., VI., VII. and VIII. Vol. 3–5.* Trans. Dewing, H. B. London 1953–1954.
- PSEUDO HEGESIPPUS = *Hegesippi, qui dicitur Historiae.* Ed. Ussani, V. [Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum 61.] New York 1960.²
- QUINTILIANUS = *Marcus Fabius Quintilianus. Szónoklattan.* Szerk. Adamik T., Ford. Adamik T. – Csehy Z. – Gonda A. – Kopeczky R. – Krup J. – Polgár A. – Simon L. Z. – Tordai Z. Pozsony 2008.
- SHM = *The Secret History of the Mongols. A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century I–II.* Trans. Rachewiltz, I. Leiden–Boston 2006.
- SIDONIUS, Carmina = *Sidonius. Poems and letters. I.* Trans. Anderson, W. B. [The Loeb Classical Library] London–Cambridge 1965.
- SIDONIUS, Epistula = *Sidonius. Poems and letters. II.* Trans. Anderson, W. B. [The Loeb Classical Library] London–Cambridge 1965.
- SOKRATES = *Szókratész egyháztörténete.* Ford. Baán I. Budapest 1984.
- SOZOMENOS = *Sozomenus. Kirchengeschichte.* Hrsg. Bidez, J. Berlin 1960.
- SUDA = *Suidae Lexicon I–V.* Ed. Adler, A. [Lexicographi Graeci I.] Stuttgart 1967–1971.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1979–1980 = Szádeczky-Kardoss S.: *A bolgár történelem forrásai Asparuch előtt I–II.* Kézirat. Szeged 1979–1980.

- SZÁDECZKY-KARDOSS 1998 = Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.] Budapest 1998.
- SZEMA-KIEN = *A hunok legkorábbi története*. Írta: Sima Qian. A Shi Ji 110. kötete. Ford. Du Yaxiong – Horváth I. Peking 1997.
- TACITUS = *Tacitus összes művei*. Ford. Borzsák I. Szeged 2001.³
- THEODÓROS SYNKELLOS = *Traduction et commentaire de l'homélie écrite probablement par Théodore le Syncelle sur le siège de Constantinople en 626*. Makk, F. [Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica 19. Opuscula Byzantina 3.] Szeged 1975.
Glossar B. I. 55–68.
- THEOPHANES = *The Chronicle of Theophanes*. Trans. Turtledove, H. Philadelphia 1982.
- THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS = *Theophylacti Simocattae. Historia*. Ed. Boor, C. D. rev. Wirth, P. Stutgardiae 1972.
The History of Theophylact Simocatta. Trans. Whitby, M. – Whitby, M. Oxford 1986.
Theophülaktosz Szimokattész. Világtörténelem. Ford. Olajos T. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 26.] Budapest 2012.
- TOLKIEN 1960 = Tolkien, C. (trans.): *Saga Heidreks konungs ins vita. The Saga of King Heidrek the Wise*. London 1960.
- VEGETIUS = VEGETIUS = *P. Vegeti Renati. Digestorum artis Mulomedicinae libri*. Ed. Lommatzsch, E. Lipsiae 1903.
Flavius Vegetius Renatus. A hadtudomány fogalma. Ford. Várady L. In: *A hadművészet ókori klasszikusai*. Szerk. Hahn I. Budapest 1963.
- VITA ANIANI = *Incipit virtus Sancti Aniani episcopi quemadmodum civitatem Aurelianus suis orationibus a Chunus liberavit*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum rerum Merovingicarum 3. Passiones Vitaeque Sanctorum Aevi Merovingici Et Antiquiorum Aliquot*. Ed. Krusch, B. Hannoverae 1896, 108–117.
- WALTHARIUS = *Waltharius, Ruodlieb, Märchenepen*. Lateinische Epik des Mittelalters mit deutschen Versen. Hrsg. Langosch, K. Berlin 1956.
- ZONARAS = *Glossar B I. 83–85.*
- ZOSIMOS = *Zosimus*. Rec. Bekkeri, I. [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae] Bonnae 1887.
Zosimos. Neue Geschichte. Hrsg. Rebenich, S. [Bibliothek der Griechischen Literatur 31.] Stuttgart 1990.

6. 2. Szakirodalom

- ADAMIK–MEZEI 2010 = Mezei M. – Adamik T. (ford.): *Tours-i Gergely. Korunk története. A frankok története*. Pozsony 2010.
- ADAMIK–PUSKELY–TAKÁCS 2005 = Adamik T. – Puskely M. – Takács L. (ford.): *Szent Jeromos. Levelek*. Budapest 2005.
- ALBAUM 1975 = Альбаум, Л. И.: *Живопись Афрасиаба*. Ташкент 1975.
- ALEMANY 2000 = Alemany, A.: *Sources on the Alans. A Critical Compilation*. [Handbook of Oriental Studies. Section 8. Central Asia 5.] Leiden–Boston–Köln 2000.
- ALLSEN 1987 = Alsen, T. T.: *Mongol Imperialism. The policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia and the Islamic Lands 1251–1259*. Berkeley–Los Angeles–London 1987.
- ALFÖLDI 1932 = Alföldi A.: *Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk*. [Archaeologia Hungarica 9.] Budapest 1932.
- ALTHEIM 1962 = Altheim, F.: *Geschichte der Hunnen IV. Die Europäischen Hunnen*. Berlin 1962.
- ANDREWS 1999 = ANDREWS, P. A.: *Felt Tents and Pavilions. The Nomadic Tradition and its Interaction with Princely Tentage I–II*. London 1999.
- ANDERSON = Anderson, W. B. (trans): *Sidonius. Poems and letters*. I. [The Loeb Classical Library] London–Cambridge 1965.
- ANKE 1998 = Anke, B.: *Studien zur reiternomadischen Kultur des 4. bis 5. Jahrhunderts 1–2*. [Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 8.] Weissbach 1998.
- ANTES 1981 = Antes, S. (Texte établi et traduit): *Corippe. Flavius Cresconius Corippus: Éloge sw l'empereur Justin II*. [Collection "Budé"] Paris 1981.
- ANTON 1989 = Anton, H. H.: Gregor Tours. In: *LexMa* 4. 1679–1681.
- AUSTIN 1979 = Austin, N. J. E.: *Ammianus on Warfare. An Investigation into Ammianus' Military Knowledge*. [Collection Latomus 165.] Bruxelles 1979.
- AVENARIUS 1974 = Avenarius, A.: *Die Awaren in Europa*. Amsterdam–Bratislava 1974.
- БАБАЯРОВ–УМИРОВ–ТАСАГИЛ–НОВОЗСЕНОВ 2013 = Бабаяров, Г. – Умиров, К. – Ташагыл, А. – Новоженев, В.А.: *Западный Тюркский каганат: территория, административное устройство, племена, коммуникации, денежное обращение*,

- монеты, источники. In: *Западный Тюркский каганат. Атлас*. Ред. Досымбаева, А. – Жолдасбеков, М. Астана 2013, 100–173.
- BACHRACH 1971 = Bachrach, B. S.: The Feigned Retreat at Hastings. *Mediaeval Studies* 33 (1971), 344–347.
- BACHRACH 1973 = Bachrach, B. S.: *A History of the Alans in the West From Their First Appearance in the Sources of Classical Antiquity through the Early Middle Ages*. Minneapolis 1973.
- BACHRACH 1984 = Bachrach, B. S.: A Picture of Avar–Frankish Warfare from a Carolingian Psalter of the Early Ninth Century in Light of the Strategicon. *Archivum Eurasia Medii aevi* 4 (1984), 5–28.
- BACHRACH 1994 = Bachrach, B. S.: The Hun Army at the Battle of Chalons (451). An Essay in Military Demography. In: *Ethnogenese und Überlieferung. Angewandte Methoden der Frühmittelalterforschung*. Hrsg. Brunner, K. – Merta, B. [Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 31.] München 1994, 59–67.
- BALDWIN 1980 = Baldwin, B.: Priscus of Panium. *Byzantion* 50 (1980), 18–61.
- BALDWIN 1991a = Baldwin, B.: Asterios of Amaseia. In: *ODB* 1. 213.
- BALDWIN 1991b = Baldwin, B.: Sozomenos. In: *ODB* 3. 1932–1933.
- BALDWIN 1991c = Baldwin, B.: Priskos. In: *ODB* 3. 1721.
- BALDWIN 1991d = Baldwin, B.: Zosimos. In: *ODB* 3. 2231.
- BALDWIN 1991e = Baldwin, B.: George of Pisida. In: *ODB* 2. 838.
- BALDWIN 1991f = Baldwin, B.: Chronicon Paschale. In: *ODB* 2. 447.
- BÁLINT 1989 = Bálint, Cs.: *Die Archäologie der Steppe. Völkerschaften zwischen Volga und Donau in 6. –10. Jahrhundert*. Wien–Köln 1989.
- BÁLINT 1995 = Bálint Cs.: *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai (régészeti tanulmányok)*. [Magyar Östörténeti Könyvtár 8.] Szeged 1995.
- BÁLINT 2004a = Bálint Cs.: A középvár kor kezdete és Kuber bevándorlása. *Archaeológiai Értesítő* 129 (2004), 35–65.
- BÁLINT 2004b = Bálint Cs.: *A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok*. [Varia Archaeologica Hungarica 16a.] Budapest 2004.
- BÁLINT 2010 = Bálint Cs.: A contribution to research on ethnicity: a view from and on the east. In: *Archaeology of Identity – Archäologie der Identität*. Hrsg. Pohl, W. – Mehofer, M. [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-

- Historische Klasse. Denkschriften 406. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 17.] Wien 2010, 145–182.
- BALOGH 2010 = Balogh Cs.: A Felgyő, Ürmös-tanyai avar kori temető. In: *Felgyő Ürmös-tanya. Bronzkori és avar kori leletek László Gyula felgyői ásatásának anyagából*. Szerk. Balogh Cs. – Türk. A. [A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Monumenta Archaeologica 1.] Szeged 2010, 185–382.
- BÁRDOS–GARAM 2009 = Bárdos E. – Garam É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi–Rétiföldek I*. [Monumenta Avarorum Archaeologica 9.] Budapest 2009.
- BARFIELD 1992 = Barfield, T. J.: *The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China 221 BC to AD 1757*. Cambridge 1992.²
- BARNISH 1992 = Barnish, S.: Old Kaspars: Attila's invasion of Gaul in the literary sources. In: *Fifth-century Gaul: a crisis of identity?* Ed. Drinkwater, J. – Elton, H. Cambridge 1992, 38–47.
- BARTOSIEWICZ 2009 = Bartosiewicz, L.: Gondolatok a „lovás nomád” hagyományról. In: *Csontvázak a szekrényből. Válogatott tanulmányok a Magyar Archaeozoológusok Visegrádi Találkozóinak anyagából 2002–2009*. Szerk. Bartosiewicz, L. – Gál E. – Kovács I. Budapest 2009, 73–82.
- BELENIZKI 1980 = Belenizki, A. M.: *Mittelasien. Kunst der Sogden*. Leipzig 1980.
- BENDE 1998 = Bende L.: A pitvarosi késő avar kori temető 51. sírja (Adatok a késő avar kor lószerszámok díszítéséhez). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998), 195–230.
- BENNETT 2001 = Bennett, M. (ed.): *Dictionary of Ancient and Medieval Warfare*. 2001.
- BERTA 1992 = Berta Á.: A türk hadi műszavak egyik jelentéstani csoportja. *Keletkutatás* 22 (1992), 20–26.
- BERTA 2004 = Berta Á.: *Szavaimat jól halljátok ... A türk és ujjur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*. Szeged 2004.
- BEZUGLOV 1997 = Безуглов, С. И.: Воинское позднесарматское погребение близ Азова. In: *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1994 г.* Ред.: Кияшко, В. Я. Азов 1997, 133–142.
- BEZUGLOV 2000 = Безуглов, С. И.: Позднесарматские мечи (по материалам Полонья). In: *Сарматы и их соседи на Дону. Материалы и исследования по археологии Дона*. Ред.: Гугуев, Ю. К. Ростов–на–Дону 2000, 169–193.
- BLOCKLEY 1972 = Blockley, R. C.: Dexippus and Priscus and the Thucydidean account of the siege of Plataea. *Phoenix* 26 (1972), 18–27.

- BLOCKLEY 1981 = Blockley, R. C.: *The Fragmentary classicising Historians of the later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus. I.* [Classical and Medieval texts, Papers and Monographs 6.] Liverpool 1981.
- BLOCKLEY 1983 = Blockley, R. C.: *The Fragmentary classicising Historians of the later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus. II.* [Classical and Medieval texts, Papers and Monographs 10.] Liverpool 1983.
- BLOCKLEY 1985 = *The History of Menander the Guardsman.* Trans. Blockley, R. C. [ARCA 17.] Ottawa 1985/*Glossar B I.* 106–112.
- BÓNA 1970 = Bóna, I.: Avar lovassír Iváncsáról. *Archaeológiai Értesítő* 97 (1970), 243–263.
- BÓNA 1971 = Bóna, I.: Eine Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23 (1971), 265–336.
- BÓNA 1980 = Bóna, I.: Studien zum fruhawarischen Reitergrab von Szegvar. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980), 31–95.
- BÓNA 1981 = Bóna, I.: Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken. *Turkic-Bulgarian Hungarian Relations (VI–XI. centuries)* 5 (1981), 79–112.
- BÓNA 1984 = Bóna I.: A népvándorláskor és kora középkor története. In: *Magyarország története I/1.* Főszerk. Székely Gy. Szerk. Bartha A. Budapest 1984, 310–346.
- BÓNA 1986 = Bóna I.: Dáciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: *Erdély története I.* Szerk. MAKKAI L. – MÓCSY A. Budapest 1986, 162–136.
- BÓNA 1993a = Bóna I.: *A hunok és nagy királyaik.* Budapest 1993.
- BÓNA 1993a = Bóna I.: Hun aranyíj. In: *Hunok – gepidák – langobardok. Történeti tézisek és címszavak.* Összeállította: Bóna I. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 6.] Szeged 1993, 24.
- BÓNA 1994 = Bóna I.: Az Avar birodalom végnapjai. Viták és új eredmények. In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk. Kovács L. [Honfoglalásról Sok Szemmel 1.] Budapest 1994, 67–75.
- BÓNA–NAGY 2000 = Bóna I. – NAGY M.: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I.* [Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1.] Budapest 2000.
- BOSWORTH 1977 = Bosworth, A. B.: Arrian and Alani. *Harvard Studies in Classical Philology* 81 (1977), 217–255.
- BOURAS 1991 = Bouras, Ch.: Corippus. In: *ODB* 1. 533.

- BRÉHIER 2003 = Bréhier, L.: *A bizánci birodalom intézményei*. [Varia Byzantina 7.] Budapest 2003.
- CZEGLÉDY 1959 = Czegléd K.: A korai kazár történelem forrásainak kritikájához. *Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményi* 15 (1959), 107–128.
- CZEGLÉDY 1969 = Czegléd K.: *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig*. [Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 8.] Budapest 1969.
- CHRISTENSEN 2002 = Christensen, A. S.: *Cassiodorus, Jordanes and the History of the Gets*. Copenhagen. 2002, 84–123.
- CH'Ü-HSÜN 1960 = Ch'ü-hsün, K.: The Ching Lu Shen Shrines of Han Sword worship in Hsiung nu Religion. *Central Asiatic Journal* 5 (1960), 221–232.
- CLOVER 1971 = Clover, F. M.: Flavius Merobaudes. In: *Flavius Merobaudes*. Trans. Clover, F. M. [Transactions of the American Philosophical Society 61.] Philadelphia 1971, 7–10.
- COULSTON 2002 = Coulston, J.: Arms and Armour of the Late Roman Army. In: *A Companion to Medieval Arms and Armour*. Ed. Nicolle, D. Woodbridge 2002, 3–24.
- COUPLAND 1990 = Coupland, S.: Carolingian Arms and Armor in the ninth century. *Viator. Medieval and Renaissance Studies* 21 (1990), 29–50.
- CURTA 2008 = Curta, F.: The earliest Avar-age stirrups, or the „sirrup controversy.” In: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*. [East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. 2.] Ed. Curta, F. Leiden–Boston 2008, 297–326.
- CUTLER 1991 = Cutler, A.: Nikephoros I. In: *ODB* 3. 1477.
- CSALLÁNY 1939 = Csallány D.: Kora-avarkori sírleletek. *Folia Archaeologica* 1–2:1938–1939 (1939), 121–180.
- CSALLÁNY 1946–1948 = Csallány D.: Szegedi avarkori sírleletek és hun-bolgár ivókürtök régészeti kapcsolatai. *Archaeologiai Értesítő* 7–8 (1946–1948), 350–361.
- CSALLÁNY 1953 = Csallány D.: A bacsújfalusi avarkori hamvasztásos lelet. Adatok a kutrugur-bulgárok (hunok) temetési szokásához és régészeti hagyatékáról. *Archaeologiai Értesítő* 80 (1953), 133–140.
- CSALLÁNY 1960a = Csallány D.: Szabolcs-Szatmár megye avar leletei. *A Nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve* 1:1958 (1960), 31–87.

- CSALLÁNY 1960b = Csallány D.: A hajdúdorogi avar mellpáncél. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 45:1958–1959 (1960), 17–23.
- CSALLÁNY 1963 = Csallány D.: A kutrugur-bulgárok (-hunok) régészeti hagyatékának meghatározása. *Archaeológiai Értesítő* 90 (1963), 21–38.
- CSALLÁNY 1972 = Csallány D.: Avarkori páncélok a Kárpát-medencében I. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 13–14:1969–1971 (1972), 7–44.
- CSALLÁNY 1982 = Csallány D.: Avarkori páncélok a Kárpát-medencében II. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 15–17:1972–74 (1982), 5–35
- CSIKY 2007 = Csiky G.: A kora avar kori lándzsák tipológiája. *Archaeológiai Értesítő* 132 (2007), 305–323.
- CSIKY 2009 = Csiky G.: *Az avar kori szúró- és vágófegyverek. Osztályozás – tipológia – kronológia – technológia.* Doktori értekezés. Kézirat. Budapest 2009.
- CSIKY 2012 = Csiky, G.: Saxe im Awarenzeitlichen Karpatenbecken. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére.* Szerk. Vida T. Budapest 2012, 371–393.
- CSIKY 2013 = Csiky G.: Az avar közelharc fegyverek története. Funkcionális megközelítés. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából (Új sorozat)* 6–7/16–17: 2011–2012/ (2013), 71–92.
- CS. SEBESTYÉN 1930 = Cs. Sebestyén K.: Rejtéjes csontok népvándorláskori sírokban. *Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből* 6 (1930), 178–220.
- CS. SÓS 1958 = Cs. Sós, Á.: Das frühawarenzeitliche Gräberfeld von Oroszlány. *Folia Archaeologica* 10 (1958), 104–124.,
- CS. SÓS 1968 = Cs. Sós, Á.: Archäologische Angaben zur Frage der Frühperiode des awarisch-slawischen Zusammenlebens. *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akademie vied* 16 (1968), 221–231.
- CSUTHY 2012 = Csuthy A.: A késő avar kori füles lószerszámveretek. In: *Hadak útján XX. Népvándorláskori Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete. Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30.* Szerk. Petkes Zs. Budapest 2012, 163–186.
- DARKÓ 1915 = Darkó J.: *Bölcs Leó Taktikájának hitelessége magyar történeti szempontból.* Székfoglaló. [Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből 23/4.]
- DARKÓ 1934 = Darkó J.: Turáni hatások a görög–római hadügy fejlődésében. *Hadtörténelmi Közlemények* 35 (1934), 3–40.

- DARKÓ 1935 = Darkó, E.: Influences Touraniennes sur L'évolution de L'art Militaire des Grecs, des Romains et de Byzantins. *Byzantion* 10 (1935), 444–469.
- DARKÓ 1937 = Darkó, E.: Influences Touraniennes sur L'évolution de L'art Militaire des Grecs, des Romains et de Byzantins. *Byzantion* 12 (1937), 119–147.
- DENNIS–GAMILLSCHEG 1981 = Dennis, G. T. – Gamillscheg, E. (trans.): *Mauricii Strategicon – Das Strategicon des Maurikios*. Ed. Dennis, G. T., Germanice vertit Gamillscheg, E. [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 17.] Vindobonae 1981.
- DENNIS 1985 = Dennis, G. T. (trans.): The Anonymus Byzantine Treatise on Strategy. In: *Three Byzantine military Treatises*. [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 25.] Washington 1985, 1–136.
- DICKENS 2008 = Dickens, M.: *Turkāyē. Turkic Peoples in Syriac Literature Prior to the Seljūks*. Dissertation submitted for the degree of Doctor of Philosophy. Manuscript. Cambridge 2008.
- DIENES 1969 = Dienes I.: Megjegyzések Fettich Nándor válaszához. *Archaeologiai Értesítő* 96 (1969), 116–122.
- DIMNIK 1994 = Dimnik, M.: *The dynasty of Chernigov (1054–1146)*. Toronto 1994.
- DOBOS 2013 = Dobos A.: Gepidák vagy avarok? Az erdélyi kora avar kori soros temetők kutatásának kérdéseiről. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából* (Új sorozat) 6–7/16–17: 2011–2012/ (2013), 93–118.
- DOSZIMBAJEVA–GOLDEN–OSZAVA 2013 = Досымбаева, А. М. – Голден, П. – Осава, Т.: Из истории Западного Тюркского каганата. Общие вопросы становления и истории государства. In: *Западный Тюркский каганат. Атлас*. Ред. Досымбаева, А. – Жолдасбеков, М. Астана 2013, 10–99.
- ERDÉLYI 1982 = Erdélyi I.: *Az avarság és kelet a régészeti források körében*. Budapest 1982.
- FANCSALSZKY 2007 = Fancsalszky G.: *Állat- és emberábrázolás a késő avar kori öntött bronz övvereteken*. [Opitz Archaeologica 1.] Budapest 2007.
- FARKAS 2001 = Farkas Cs.: Megjegyzések a steppe 603 körüli történetének forrásaihoz. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. Márton A. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 14.] Budapest 2001, 61–65.
- FEHÉR 1955 = Fehér G.: Avar–bizánci kapcsolatok és a bolgár államalapítás. *Archaeológiai Értesítő* 82 (1955), 45–47.

- FEJŐS 2001 = Fejős B.: Az alán és az ász név összefüggése a középkori forrásokban. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. Márton A. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 14.] Budapest 2001, 7–14.
- FELFÖLDI 2004 = Felföldi Sz.: A nomád hadviselés egyik jellegzetes problémája: a folyón való átkelés. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia Szeged, 2002. szeptember 9–10. Szerk. Balog L. – KELLER L. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 21.] Budapest 2004, 75–91.
- FERRILL 1986 = Ferrill, A.: *The Fall of the Roman Empire. The Military Explanation*. London 1986.
- FIEBIGER 1920 = Fiebiger, O.: Sagitta. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* I. A 2. Hrsg. Kroll, W. München 1920, 1741–1746.
- FINÁLY 1884 = Finaly H.: *A latin nyelv szótára a kútfőkől*. A legjobb és legújabb szakirodalomra támaszkodva. Budapest 1884.
- FISCHER–FABIAN 2000 = Fischer–Fabian, S.: *Nagy Károly, az első európai*. Szombathely 2000.
- FODOR 2000 = Fodor I.: *A bécsi szablya és a prágai kard*. Szeged 2000.
- FOLKERTS 1980 = Folkerts, M.: Alcuin (Alcuin, Alchwine). In: *LexMa* 1. 417–420.
- FRANK 1991 = Frank, K. S.: Hieronymus. In: *LexMA* 5. 2–4.
- FREEDEN 1995 = Awarische Funde in Süddeutschland? *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 38:1991 (1995), 593–627.
- FÜGEDI 1946–1948 = Fügedi E.: Avarok és morvaszlávok. *Archaeológiai Értesítő* 75 (1946–1948), 312–338.
- GABAIN 1973 = Gabain, A.: *Das Leben im uigurischen Königreich von Qoco (850–1250)*. [Veröffentlichungen der Societas Uralo–Altaica 6.] Wiesbaden 1973.
- GALAMB 2012 = Galamb Gy. (közreadja): *Paulus Diaconus. A langobardok története*. [Mediaevalia] Budapest 2012.
- GARAM 1991 = Garam É.: Tiszakécskei-óbögi avar kori sírok. Adatok az avar kori szabályákhöz és az egyenes, egyélű kardokhoz. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1991. 129–163.
- GARAM 1995 = Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. [Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 3.] Budapest 1995.
- GASPARRI 1993 = Gasparri, St.: In: *LexMA* 6. 1825–1826.
- GIEBAUF 2004 = Gießauf, J.: A lovasnomád fegyverzet és harcmódor az ellenfelek beszámolóinak tükrében. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. III. Szegedi

- Steppetörténeti Konferencia Szeged, 2002. szeptember 9–10.* Szerk. Balogh L. – Keller L. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 21.] Budapest 2004, 26–37.
- GLARE 2000 = Glare, P. G. (ed.): *Oxford Latin Dictionary*. Oxford 2000.
- GOLDEN 1992 = Golden, P. B.: *An Introduction to the History of the Turcic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden 1992.
- GOLDEN 2001 = Golden, P. B.: Some Notes on the Comitatus in Medieval Eurasia with Special Reference to the Khazars. *Russian History* 28 (2001), 153–170.
- GOLDEN 2002 = Golden, P. B.: War and Warfare in the Pre-Činggisid Western Steppes of Eurasia. In: *Warfare in Inner Asian History*. Ed. Cosmo, N. D. Brill 2002, 105–171.
- GOLDEN 2004 = Golden, P. B.: Khazar Turkic Ghulâms in Caliphal Service. *Journal Asiatique* 292 (2004), 279–309.
- GÖCKENJAN 1997 = Göckenjan, H.: Eskü és szerződés az altaji népeknél. In: *Honfoglalás és néprajz*. Szerk. Kovács L. – Paládi-Kovács L. [Honfoglalásról Sok Szemmel 4.] Budapest 1997, 333–346.
- GÖCKENJAN 2001 = Göckenjan, H.: Felderítők, kémek. Tanulmány a lovasnomád hadviselés stratégiájáról és taktikájáról. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk. Felföldi Sz. – Sinkovics B. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 15.] Budapest 2001, 57–66.
- GÖCKENJAN 2004 = Göckenjan, H.: Lobogó és dob az altaji népeknél. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia Szeged, 2002. szeptember 9–10. Szerk. Balogh L. – Keller L. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 21.] Budapest 2004, 62–74.
- GÖCKENJAN 2005 = Göckenjan, H.: Bogen, Pfeil und Köcher in der Herrschafts- und Rechtssymbolik der eurasischen Steppenvölker. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58 (2005), 59–76.
- GÖCKENJAN 2007 = Göckenjan, H.: Der Waffengürtel der altaischen Völker als Trachtbestandteil, Symbolträger und Rangabzeichen. In: *Ungarn, Türken und Mongolen. Kleine Schriften von Hansgerd Göckenjan*. Hrsg. Knüppel, M. – Winker, E. Wiesbaden 2007, 361–396.
- GÖCKENJAN–ZIMONYI 2001 = Göckenjan, H. – Zimonyi, I.: *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ğayhānī-Tradition (Ibn Rusta, Gardīzī, Hudūd al-‘Ālam, al-Bakrī und al-Marwazī)*. [Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 54.] Wiesbaden 2001.

- GROSSE 1927 = Grosse, R.: Lorica, in: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. 13. 2. Hrsg. Kroll, W. München 1927, 1444–1449.
- GRUBER 1986 = Gruber, J.: Corippus (Flavius Cresconius Corippus). In: *LexMa* 3. 237.
- GRUBER 1980 = Gruber, J.: Merobaudes. In: *LexMa* 6. 542.
- GRÜNBECK 1995 = Grübbeck, E.: Sidonius Appolinaris. In: *LexMa* 7. 1834–1835.
- GYOMLAY 1902 = Gyomlay Gy.: *Bölcs Leo taktikája mint magyar történeti kútforrás*. Budapest 1902.
- GYÖRFFY–KAKUK–NÉMETH 1996 = Györffy Gy. – Kakuk Zs. – Németh Gy.: Az orkhoni feliratok (részlet). In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk. Kovács L. – Veszprémy L. [A Honfoglalásról Sok Szemmel 2.] Budapest 1996, 23–28.
- GYÖRKÖSY–KAPITÁNYFFY–TEGYEY 1990 = Györkösy A. – Kapitányffy I. – Tegyeey I.: *Ógörög–magyar szótár*. Budapest 1990.
- HAHN 1963 = Hahn I.: Az ókori hadművészet fejlődésének áttekintése. In: *A hadművészet ókori klasszikusai*. Szerk. Hahn I. Budapest 1963, 11–128.
- HALMÁGYI 2007 = Halmágyi M.: Középkori csatakiáltások. *Hadtörténelmi Közlemények* 120 (2007), 590–601.
- HARMATTA 1951 = Harmatta J.: A hún aranyíj. *MTA II. Társadalmi–Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* 1 (1951), 123–187.
- HARMATTA 1985 = Harmatta J.: Avar rovásírásos tárgyfeliratok. *Antik Tanulmányok* 32 (1985), 57–72.
- HAZANOV 1968 = Хазанов, А. М.: Катафрактарии и их роль в истории военного искусства. *Вестник древней истории* 103 (1968), 180–191.
- HAZANOV 1971 = Хазанов, А. М.: *Очерки военного дело сарматов*. Москва 1971.
- HIDÁN 2000 = Hidán Cs.: Mit jelent a könnyű-, és mit jelent a nehézlovas? Terminológiai problémák az „eurázsiai nomád” lovassággal kapcsolatban. *Társadalom és Honvédelem* 4 (2000), 7–20.
- HILL 1973 = Hill D. R.: Trebuchets. *Viator* 4 (1973), 99–116.
- HOFFMANN 2005 = Hoffmann, B.: Das Ilkhanat – Geschichte und Kultur Irans von der mongolischen Eroberung bis zum Ende der Ilkhanzeit (1220–1335). In: *Dschingis Khan und seine Erben. Das Weltreich der Mongolen*. Katalogbuch zur Ausstellung. 16. Juni bis 25. September 2005 Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn. 26. Oktober 2005 bis 29. Januar 2006 Staatliches Museum für Völkerkunde München.
- HORVÁTH 2005 = Horváth Sz.: Iordanes élete és műve. In: Kiss 2005, 1–12.

- HUSÁR 2007 = Husár, M.: Ikonografické doklady jazdcov s kopijami a oštepmi z územia avarského kaganátu. *Studia Historica Nitriensia* 12 (2007), 29–41.
- H. TÓTH 1990 = H. Tóth E.: Késői hun örökség a kunbábonyi kagáni sír leletei között. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskunmegyében* 1988 (1990), 5–15.
- H. TÓTH–HORVÁTH 1992 = H. Tóth, E. – Horváth, A.: *Kunbábonny das Grab eines Awarenkhagans*. Kecskemét 1992.
- IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2012 = Ivanišević, V. – Bugarski, I.: Les étriers Byzantins: La documentation du Balkan central. In: *Le cheval dans les sociétés antiques et médiévales. Actes des Journées internationales d'étude (Strasbourg, 6-7 novembre 2009)*. Ed. Lazaris, S. [Bibliothèque de l'Antiquité tardive 22] Turnhout 2012, 135–277.
- JÓZSA 2006 = Józsa L.: *Paleopathologia. Elődeink betegségei*. Budapest 2006.
- KAEGI 1990 = Kaegi, W. E.: Procopius the Military Historian. *Byzantinische Forschungen* 15 (1990), 53–85.
- KAFESOĞLU 1988 = Kafesoğlu, I.: *A History of Seljuks. Ibrahim Kafesoğlu's Interpretation and the Resulting Controversy*. Trans. and Ed. Leiser, G. Carbondale–Edwardsville 1988.
- KÁKÓCZKI 2012 = Kákóczki B.: *Vegetius: Epitoma rei Militaris. Az „Epitoma” hatása a középkori (had)tudományos irodalomra*. Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen 2012.
- KAKUK 1985 = Kakuk Zs. (szerk.): *Örök kőbe vésve. A régi török népek irodalmának kistükre a VII-től a XV. századig*. Budapest 1985.
- KALMÁR 1944–1945 = Kalmár J.: Az avar nyílhegy. *Archaeologiai Értesítő* 5–6 (1944–1945), 283–293.
- KARDARAS 2005 = Kardaras, G.: The Episode of Bousas (586/7) and the Use of Siege Engines by the Avars. *Byzantinoslavica* 63 (2005), 53–66.
- KATONA 1981 = Katona T. (szerk.): *A tatárjárás emlékezete*. Budapest 1981.
- KAZHDAN 1991a = Kazhdan, A.: Spatharios. In: *ODB* 3. 1935–1936.
- KAZHDAN 1991b = Kazhdan, A.: Historiography. In: *ODB* 2. 937–938.
- KAZHDAN 1991c = Kazhdan, A.: Suda. In: *ODB* 3. 1930–1931.
- KAZHDAN 1991d = Kazhdan, A.: Theodore Synkllos. In: *ODB* 3. 2048.
- KAZHDAN 1991e = Kazhdan, A.: Zonaras, John. . In: *ODB* 3. 2229.
- KAZHDAN 1991f = Kazhdan, A.: Manasses, Constantine. In: *ODB* 2. 1280.

- KELLER 2004 = Keller L.: Türk harcos és fegyverei az írott források tükrében. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia Szeged, 2002. szeptember 9–10. Szerk. Balogh L. – Keller L. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 21.] Budapest 2004, 45–52.
- KESZI 2001 = Keszi T.: Attila és a nyergekből rakott máglya. [Hadak útján XII. „Régiók és kistájak a népvándorlás korában.” A népvándorlás kor fiatal kutatói konferenciájának előadásai (Simontornya, 2001. szeptember 3–5.) Szerk. Gaál A.] *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 23 (2001), 63–67.
- KING 1987 = King, Ch.: The Veracity of Ammianus Marcellinus' description of the Huns. *American Journal of Ancient History* 12.1 (1987), 77–95.
- KISS 1992 = Kiss, A.: Germanen im awarenzeitlichen Karpatenbecken. In: *Awarenforschungen*. Hrsg. Daim, F. [Archaeologia Austriaca Monographien 1.] Wien 1992.
- KISS 1996 = Kiss, A.: *Das awarenzeitliche gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A*. [Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 2.] Innsbruck 1996.
- KISS 1997 = Kiss A.: Az avar kori tegezék csontlemezeinek kronológiájához. *Archaeologiai Értesítő* 123–124 (1997), 75–83.
- KISS 2001 = Kiss, A.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B*. [Monumenta Avarorum Archaeologica 6.] Budapest 2001.
- KISS 1991 = Kiss G.: A Szombathely-Kőszegi úti avar lovassír (a késő avar kori négy- és ötkaréjos lószerszámveretek). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984/1985–2 (1991), 431–462.
- KISS 1993 = Kiss G.: A vasasszonyfai avar temető lovassírhajói (A késő avar kori kétkaréjos és lapos rozettás lószerszámveretek). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31 (1993), 197–224.
- KISS 1996 = Kiss G.: A lukácsházi avar temető 8. számú lovassírja. A késő avar tausirozott vasfalerák. *Savaria PA* 22:1992–1993 (1996), 107–143.
- KISS P. 2010a = Kiss P. A.: Germán népek részvétele a hunok hadjárataiban. *Hadtörténelmi Közlemények* 123 (2010), 137–167.
- KISS P. 2010b = Kiss P. A.: A gepidák avar kori továbbélésének vizsgálatáról. In: *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztika PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai*. Szerk. G. Tóth P. – Szabó P. Szeged 2010, 119–134.

- KISS P. 2012 = Kiss P. A.: „Nem a hadnak sokasága...” Megjegyzések a Tisza-vidéki gepida fegyveres réteg összetételéhez. In: *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai*. Szerk. Kiss P. A. – Piti F. – Szabados F. Szeged 2012, 135–164.
- KMOSKÓ 2000 = Kmoskó M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2*. Szerk. Zimony I. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 13.] Budapest 2000.
- KMOSKÓ 2004 = Kmoskó M.: *Szír írók a steppe népeiről*. Szerk. Felföldi Sz. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 20.] Budapest 2004.
- KOCSIS 2010 = Kocsis L.: A tiszagyendai régészeti ásatás (2006–2007) leletei. In: *Örök megújulás. Az ezredforduló új szerzeményei a Magyar Nemzeti Múzeumban. Kiállítási katalógus (2010. január 18 – május 30.)* Szerk. Pallos L. Budapest 2010, 17–19.
- KOLLAUTZ–MIYAKAWA 1970 = Kollautz, A. – Miyakawa, H.: *Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-Jan, der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa*. 1. Klagenfurt 1970.
- KOLIAS 1988 = Koliás, T.: *Byzantinische Waffen*. Wien 1988.
- KOVÁCS 1913 = Kovács I.: Mezőbándi ásatások. *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából* 4/2 (1913), 279–381
- KOVÁCS 2002 = Kovács L.: A honfoglaló magyarok bőrpáncéljáról. *Hadtörténelmi Közlemények* 115 (2002), 311–334.
- KOVÁCS 2003 = Kovács L.: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gy.: *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában*,² 284–392.
- KOVÁCS 2009 = Kovács Sz.: A kunok és a lebunioni csata. In: „*Kun kép*” *A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére*. Szerk. Rosta Sz. Kiskunfélegyháza 2009, 273–289.
- KOVÁCS 2012 = Kovács Sz.: *A kunok története a mongol hódításig*. Doktori értekezés. Kézirat. Szeged 2012.
- KOVRIG 1955 = Kovrig I.: Adatok az avar megszállás kérdéséhez. *Archaeológiai Értesítő* 82 (1955), 30–44.
- U. KŐHALMI 1972 = U. Kőhalmi K.: *A steppék nomádjai, lóháton, fegyverben*. [Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 12.] Budapest 1972.
- KRAFT 1980 = Kraft, H.: Asterius I. In: *LexMa* 1. 1127–1128.
- KUBAREV–KUBAREV–BAJÁR 2013 = Кубарев, В.Д. – Кубарев, Г.В. – Баяр Д.: Памятники на территории Алтая и Монголии. In: *Западный Тюркский*

- каганат. Атлас*. Ред. Досымбаева, А. – Жолдасбеков, М. Астана 2013, 607–651.
- KULCSÁR–ISTVÁNOVITS 2013 = Кульчар, В. – Иштванович, Э.: Новая находка седельных обкладок гуннского времени из Северо-Восточной Венгрии. *Stratum plus. Археология и культурная антропология* 4 (2013), 1–6.
- KULCSÁR–ISTVÁNOVITS 2014 = KULCSÁR, V. – Istvánovits, E.: New Find of Hun Age Saddle Plates from North-East Hungary. In: *Archäologische Beiträge. Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*. Hrsg. CoCiş, S. [Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 7.] Cluj-Napoca 2014, 269–278.
- KURZ 1983 = Kurz, R.: Claudius. I. C., Claudius. In: *LexMa* 2. 2130–2131.
- KÜRTI 2003 = Kürti B.: Az avarok szekere. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében* 2002 (2003), 33–39.
- KÜRTI 2007 = Kürti, B.: Fürstliche Funde der Hunnenzeit von Szeged–Nagyszéksós. In: *Attila und die Hunnen*. Hrsg. Historischen Museum der Pfalz Speyer. Stuttgart 2007, 258–261.
- KÜRTI–LŐRINCZY 1991 = Kürti B. – Lőrinczy G.: „...avarnak mondták magukat...” *Vezető a Móra Ferenc Múzeum régészeti kiállításában*. Szeged 1991.
- LAMMERT 1938 = Lammert, F.: Die antike Poliorketik und ihr Weiterwirken. *Klio* 31 (1938), 389–411.
- LÁSZLÓ 1909 = László B.: Adalékok az antik lövegtan történetéhez. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 33 (1909), 778–781.
- LÁSZLÓ 1940 = László Gy.: Újabb keresztény nyomok az avarkorból. *Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből* 16 (1940), 145–158.
- LÁSZLÓ 1951 = László Gy.: A hún aranyíj jelentősége. Adatok a hún nomád-birodalom szerkezetéhez. *MTA II. Társadalmi–Történelmi Tudományok Osztályának Közleményei* 1 (1951), 105–122.
- LÁSZLÓ 1976 = László Gy.: A bócsai fejedelmi sír és a keceli kard. *Cumania* 4 (1976), 89–114.
- LEMERLE 1979 = Lemerle, P.: Introduction. In: *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius I*. Le texte par Lemerle, P. Éditions du Centre national de la recherche scientifique. Paris 1979, 9–42.
- LEMERLE 1981 = Lemerle, P.: *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius. Et la Pénétration des Slaves dans les Balkans II. Comentaire*. Paris 1981.

- LENZ 1931 = Lenz, O.: Merobaudes. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 14. Begr. Pauly, A. F. Stuttgart 1931, 1039–1047.
- LEXMA = *Lexikon des Mittelalters* 1–9. Hrsg. Bautier, R. H. u.a. München–Zürich 1980–1998.
- LIDDEL et al. 1958 = Liddel, H. G. – Scott, R. – Jones, S. H. – McKenzie, R. (ed.): *A Greek–English lexicon*. Cambridge 1958.
- LINDNER 1981 = Lindner, R. P.: Nomadism, Horses and Huns. *Past and Present* 92 (1981), 3–19.
- LINDNER 1982 = Lindner, R. P.: What was a Nomadic Tribe? *Comparative Studies in Society and History* 24 (1982), 689–711.
- LINDERSKI 1996 = Linderski, J.: Haruspices. In: *The Oxford Classical Dictionary*. Ed. Hornblower, S. – Spawforth, A. Oxford–New York 1996, 667–668.
- LOYEN 1969 = Loyen, A.: Le rôle de saint Aignan dans la défense d'Orléans. *Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 113 (1969), 64–74.
- LŐRINCZY 1998 = Lőrinczy G.: Kelet-európai steppei népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998), 323–372.
- LŐRINCZY 2001 = Lőrinczy G.: Kelet-európai népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. Márton A. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 14.] Budapest 2001, 40–47.
- LŐRINCZY–STRAUB 2012 = Lőrinczy G. – Straub P.: Néhány megjegyzés a Hajdúdorog–Vársokert úti. sírról. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. Szerk. Vida T. Budapest 2012, 397–403.
- LUDWIG 1982 = Ludwig, D.: *Struktur und Gesellschaft des Chasaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*. Münster 1982.
- MACKERRAS 1972 = Mackerras, C.: *The Uigur Empire according to the T'ang Dynastic Histories. A Study in Sino-Uigur Relation 744–840*. Canberra 1972.
- MAENCHEN-HELFEN 1997 = Maenchen-Helfen, O. J.: *Die Welt der Hunnen. Herkunft, Geschichte, Religion, Gesellschaft, Kriegführung, Kunst, Sprache*. Wiesbaden 1997.
- MAGUINNESS 1996 = Maguinness, W. S.: Panegyric. In: *The Oxford Classical Dictionary*. Ed. Hornblower, S. – Spawforth, A. Oxford–New York 1996, 1105.

- MAKKAY 1995 = Makkay J.: *Attila kardja, Árpád kardja. Irániak, szarmaták, alánok, jászok*. Szeged 1995.
- MAKKAY 1999 = Makkay J.: Valter Pannóniában – a Waltharius Hungáriában. In: *Ekkhard barát. Vita Waltharii manu fortis. Erős kezű Valter története*. Ford. Tulok M. – Makkay J. Budapest 1999.
- MARSDEN 1969 = Marsden, E. W.: *Greek and Roman artillery. Historical Development*. Oxford 1969.
- MAY 2007 = May, T.: *The Mongol Art of War*. Yardley 2007.
- MCDONALD–SPAWFORTH 1996 = McDonald, A. H. –Spawforth, A. J. S.: Aurelius Victor, Sextius. In: *The Oxford Classical Dictionary*. Ed. Hornblower, S. – Spawforth, A. Oxford–New York 1996, 222.
- MCGEER 1991 = McGeer, E.: Artillery and siege machinery. In: *ODB* 1. 195.
- MCGEER 1995 = McGeer, E. (ed.): *Sowing the Dragon's teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*. Washington 1995.
- MESTERHÁZY 1968 = Mesterházy K.: Az utrechti zsoltár avar ábrázolásai. *Alba Regia* 8–9:1967–1968 (1968), 245–248.
- MEZEI 1988 = Mezei B. (ford.): *Claudius Claudianus versei*. Budapest 1988.
- MIELCZAREK 1993 = Mielczarek, M.: *Cataphracti and Clibanarii Studies on the Heavy Armoured Cavalry of the Ancient World*. [Studies on the History of Ancient and Medieval Art of Warfare 1.] Łódź 1993.
- MOGILNYIKOV 1981 = Могильников, В. А.: Тюрки. In: *Стену Евразии в эпоху средневековья*. Ред. Плетнева, С. А. [Археология СССР] Москва 1981, 29–42.
- MOLNÁR 1993 = Molnár Á.: *Időjárás–varázslás Belső-Ázsiában*. [Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 21.] Budapest 1993.
- MORAVCSIK 1930 = Moravcsik Gy.: *Az onogurok történetéhez*. [A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 27.] Budapest 1930.
- MORAVCSIK 1951 = Moravcsik Gy.: Böles Leó Taktikája, mint magyar történeti forrás. *Századok* 85 (1951), 334–353.
- MORAVCSIK 1967 = Moravcsik Gy.: A húnok taktikájához. *Kőrösi Csoma Kiskönyvtár* 1: 1921–1925 (1967), 276–280.
- MORAVCSIK 1958 = Moravcsik, Gy.: *Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*. Budapest 1958.
- NAGY 2005 = Nagy, K.: Notes on the Arms of Avar Heavy Cavalry. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58/2 (2005), 135–148.

- NAGY 2009 = Nagy K.: Kelet-Európa nomád népei és a kereszténység a 4–7. században. In: *Térítés – megtérés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között*. Szerk. Balogh L. – Kovács Sz. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 25.] Budapest 2009, 29–38.
- NAGY 2012 = Nagy K.: A sátor leszakítása a halálra ítéelés jelképes kifejezése? Egy avar szokás nyomai Theophylaktos Simokattés művében. In: *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztika PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai*. Szerk. Kiss P. A. – Piti F. – Szabados Gy. Szeged 2012, 185–195.
- NAGY 1998 = Nagy, M.: *Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest I–II*. [Monumenta Avarorum Archaeologica 2.] Budapest 1998.
- NAGY 2004 = Nagy M.: A hódmezővásárhely–kishomoki gepida temető (elemzés). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004), 129–239.
- NAGY et al 2000 = Nagy M. – Neumann, G. – Pohl, W. – B. Tóth Á.: A gepidák. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 6 (2000), 165–190.
- NÉGYESI 2000 = Négyesi L.: Gondolatok a lovasság csapatnemeiről (a könnyű- és nehézfégyverzetű lovasság problematikája). In: *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája*. Szerk. Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. Szeged 2000, 375–378.
- NÉMETH 1991 = Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Közzéteszi Berta Á. Budapest 1991.²
- NÉMETH 1998 = Németh Gy. (szerk.): *Ércnél maradóbb... A görög és római történelem forrásai*. Budapest 1998.
- NÉMETH 1969 = Németh P.: Újabb avarkori leletek a történeti Veszprém megyéből. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8 (1969), 153–166.
- NICKEL 1973 = Nickel, H.: About the sword of the Huns and the „Ureups” of the Steppes. *Metropolitan Museum Journal* 7 (1973), 131–142.
- NIKONOROV 1998 = Nikonorov, V. P.: Cataphracti, Catafractarii and Clibanarii. Another look at the Old Problem of their identifications. In: *Military Archaeology. Weaponry and Warfare in the Historical and Social Perspective. Materials of the International Conference 2–5. September 1998*. Ed. Vilinbahov, G. V. – Mason, V. M. St-Petersburg 1998, 131–138.
- NIKONOROV 2002 = Nikonorov, V. P.: Военное дело европейских гуннов в свете данных греко–латинской письменной традиции. *Записки Восточного Отделения Российского Археологического Общества (ЗВОРАО)* 1 /26/ (2002), 223–323.

- NIKONOROV 2010a = Nikonorov, V. P.: „Like a Certain Tornado of Peoples” Warfare of the European Huns in the Light of Graeco-Latin Literary Tradition. *Anabasis. Studia Classica et Orientalia* 1 (2010), 264–291.
- NIKONOROV 2010b = Никоноров, В. П.: Гуннское воинство Аттилы: конница или пехота? In: *Древние культуры Евразии материалы международной научной конференции посвященной 100-летию со дня рождения А. Н. Бернштама*. Ред. Алёшкин, В. А. – Кирчо, Л. Б. – Соколова, Л. А. – Стеганцева, В. Я. Санкт-Петербург 2010, 192–196.
- NIKONOROV 2010c = Никоноров, В. П.: Вооружение готов по данным греческих и латинских историчников III–IV вв. In: *Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран II. К 80-летию со дня рождения Анатолия Николаевича Киртичникова*. Ред. Джаксон, Т. Н. – Казанский, М. М. – Мусин, А. Е. – Сакса, А. И. – Хощинская, Н. В. Москва 2010. 38–48.
- NIKONOROV–HUDJAKOV 2004 = Никоноров, В. П. – Худяков, Ю. С.: „Свистящие стрелы” Маодуня и „марсов меч” Аттилы. Военное дело азиатских хунну и европейских гуннов. [Militaria Antiqua 6.] Москва 2004.
- NIXON 1987 = Nixon, C. E. V. (trans.): *Pacatus Panegyric to the Emperor Theodosius*. [Translated Texts for Historians. Latin Series 2.] Liverpool 1987.
- NONN 1989 = Nonn, U.: Fredegar (Fredegar Chronik). In: *LexMa* 4. 884.
- OVCSINIKOVA 1982 = Обчиникова, Б. Б.: Погребение древнетюркского воина в Центральной Туве. *Советская Археология* 3 (1982), 210–219.
- ODB = *The Oxford Dictionary of Byzantium* 1–3. Ed. Kazhdan, A. Ex. Ed. Talbot, A. New York – Oxford 1991.
- OLAJOS 1965 = Olajos T.: Merobaudes művei. *Antik Tanulmányok* 13 (1966), 172–188.
- OLAJOS 1970 = Olajos T.: Merobaudes. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearbeitung begonnen von Wissowa, G. Supplement band Stuttgart 1970, 863–866.
- OLAJOS 1977 = Olajos T.: Megjegyzések Maurikios császár avar háborújának utolsó éveire Theophylaktos Simokattés elbeszélésében. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica* 58 (1977), 3–12.
- OLAJOS 1987 = Olajos T.: Adalékok a görög földre telepedett szlávok történetéhez. *Acta Antiqua et Archaeologica* 6 (1987), 79–84.

- OLAJOS 1988 = Olajos, T.: *Les sources de Théophylacte Simocatta historien*. Budapest 1988.
- OLAJOS 2001 = Olajos T.: *A IX. századi avar történelem görög forrásai*. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16.] Szeged 2001.
- OLAJOS 2012 = Olajos T. (ford.): *Theophülaktosz Szimokattész. Világtörténelem*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 26.] Budapest 2012.
- OLBRICHT–PINKS 1980 = Olbricht, P. – Pinks, E. (hrsg.): *Meng-Ta pei-lu und Hei-Ta shih-lüeh: chinesische Gesandtenberichte über die frühen Mongolen 1221 und 1237*. [Asiatische Forschungen 56.] Wiesbaden 1980.
- OSTROGORSKY 2003 = Ostrogorsky, G.: *A bizánci állam története*. Ford. Magyar I. L. – Németh F. – Prohászka P. Budapest 2003.³
- PALÁDI-KOVÁCS 1997 = Paládi-Kovács A.: A magyar lótarás jellege a honfoglalás korában. In: *Honfoglalás és néprajz*. Szerk. Györffy Gy. [A Honfoglalásról Sok Szemmel 4.] Budapest 1997, 95–108.
- PÁSZTOR 1995 = Pásztor A.: Újabb adatok az avar kori páncélviselet kérdésköréhez. [In: A népvándorlaskor fiatal kutatóinak IV. összefüvetele. Visegrád 1993. szeptember 20–22.] *Altum Castrum 4. A Visegrádi Mátyás király Múzeum füzetei* 4 (1995), 58–78.
- POHL 1988 = Pohl, W.: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München 1988.
- POHL 2000 = Pohl, W.: Der Awaren und ihre Beziehungen zu den Slawen. In: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in Karolinško dobo. Začetki Slovenske etnogeneze. Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese*. Ed. Bratož, R. Ljubjana 2000, 341–353.
- POLGÁR 1998 = Polgár Sz.: A kelet-európai nomádok és szomszédaiak védelmi rendszerei a koraközépkorban. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica* 106 (1998), 45–54.
- POLGÁR 2004 = Polgár Sz.: Kora középkori (9–10. század) kelet-európai fegyverkereskedelemre utaló feljegyzések az írott forrásokban. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia. Szeged, 2002. szeptember 9–10. Szerk. Balogh L. – Keller L. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 21.] Szeged 2004, 92–100.
- POLGÁR 2006 = Polgár Sz.: *Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a 8–10. században*. Doktori értekezés. Kézirat. Szeged 2006.

- POULIN 1980 = Poulin, J. C.: Anianus. In: *LexMa* 1. 644.
- RANCE 2004 = Rance, P.: The *Fulcum*, the Late Roman and Byzantine *Testudo*: the Germanization of Roman Infantry Tactics? *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 44 (2004), 265–326.
- RAUTMAN 2006 = Rautman, M. L.: *Daily Life in the Byzantine Empire*. Westport–London 2006.
- RICHTER 1974 = Richter, W.: Die Darstellung der Hunnen bei Ammianus Marcellinus (31.2,1–11). *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte* 23.3 (1974), 343–377.
- RÓNA-TAS 1961 = Róna-Tas A.: *Nomádok nyomában etnográfus szemmel*. [Világjárók 21.] Budapest 1961.
- RÓNA-TAS 1985a = Róna-Tas A.: A szarvasi tütartó rovásírásos feliratáról. *Magyar Tudomány* 30 (1985), 95–98.
- RÓNA-TAS 1985b = Róna-Tas A.: A szarvasi tütartó felirata. *Nyelvtudományi Közlemények* 87 (1985), 225–248.
- RÓNA-TAS 2001 = Róna-Tas A.: Hol volt Kuvrat Bulgáriája? In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk. Felföldi Sz. – Sinkovics B. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 15.] Budapest 2001, 67–87.
- RÓNA-TAS 2002 = Róna-Tas A.: A nagyszentmiklósi kincs feliratairól. In: *Az avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2002. március 24.–június 30. Főszerk. Kovács T. Szerk. Garam É. Budapest 2002, 120–129.
- ROSNER 1999 = ROSNER GY.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszló*. [Monumenta Avarorum Archaeologica 3.] Budapest 1999.
- SAGASTER 1976 = SAGASTER, K.: *Die Weiße Geschichte (Čayan teüke). Eine mongolische Quelle zur Lehre von den Beiden Ordnungen: Religion und Staat in Tibet und Mongolei*. [Asiatische Forschungen 41.] Wiesbaden 1976.
- SALAMON 1881 = Salamon F.: Hol volt Attila főhadiszállása? *Századok* 15 (1881), 1–39.
- SALAMON–CS. SÓS 1995 = Salamon Á. – Cs. Sós Á.: *Cemeteries of the Early Middle Ages (6th–9th Centuries A.D.) at Pókaszeptk*. Budapest 1995.
- SALAMON–ERDÉLYI 1971 = Salamon, Á. – Erdélyi I.: *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe*. [Studia Archaeologica 5.] Budapest 1971.
- SÁNDOR 1997 = Sándor K. (szerk.): *Rovásírás a Kárpát-medencében*. [Magyar őstörténeti könyvtár 4.] Szeged 1992.

- SCHÄFER 1998 = Schäfer T.: *Untersuchungen zur Gesellschaft des Hunnenreiches auf kulturantropologischer Grundlage*. [Studien zur Geschichtsforschung des Altertums 3.] Hamburg 1998.
- SCHÄFER 2001a = Schäfer T.: A hun királyi intézmény és hatalom. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. Márton A. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 14.] Budapest 2001, 19–27.
- SCHÄFER 2001b = Schäfer T.: A hun birodalom bukása. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk. Felföldi Sz. – Sinkovics B. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 15.] Budapest 2001, 25–35.
- SCHÄFER 2004 = Schäfer T.: Lovasnomád hatás a keleti germán népekre. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia Szeged, 2002. szeptember 9–10. Szerk. Balogh L. – Keller L. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 21.] Budapest 2004, 26–25.
- SCHREIBER 1976 = Schreiber, H.: *Die Hunnen. Attila probt den Weltuntergang*. Wien 1976.
- SCHWARCZ 1991 = Schwarcz, A.: Jordanes. In: *LexMa* 5. 626–627.
- SEVIN 1955 = Sevin, H.: *Die Gebiden*. München 1955.
- SIMON 1991 = Simon L.: Korai avar kardok. *Studia Comitatus* 22 (1991), 263–347.
- SIMON 1995 = Simon L.: Le armi. in: *Gli Avari. Un popolo d'Europa*. Ed. Menis, G. C. Udine, 115–123.
- SINOR 1961 = Sinor, D.: On Water-Transport in Central Eurasia. *Ural-Altäische Jahrbücher* 33 (1961), 156–179.
- SINOR 1981 = Sinor, D.: The Inner Asian Warriors. *Journal of the American Oriental Society* 101 (1981), 133–144.
- SINOR 1994 = Sinor, D.: The Hun period. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Ed. Sinor, D. Cambridge 1994,² 177–205.
- STRAUB 1997 = Straub P.: Avar kori tegezdzsítók csontlemezek motívumtipológiája és kronológiája. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3 (1997), 117–151.
- STRAUB 1999 = STRAUB P.: A Keszthely kultúra kronológiai és etnikai hátterének újabb alternatívája. *Zalai Múzeum* 9 (1999), 195–224.
- STRAUB 2006 = Straub P.: Kiegészítés a kora avar kori tegezcsontok időrendjéhez. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2006), 163–177.

- B. SZABÓ 2010 = B. Szabó J.: *A honfoglaló magyaroktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról.* [A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára] Budapest 2010.
- SZABADFALVI 1981 = Szabadsfalvi J.: Rudaspányva. In: *Magyar néprajzi lexikon* IV. Főszerk. Ortutay Gy. Szakszerk. Bodrogi T. – Diószegi V. – Fél E. – Gunda B. – Kósa L. – Martin Gy. – Ortutay Gy. – Pócs É. – Rajeczky B. – Tálasi I. – Vincze I. Budapest 1981, 386.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1968 = Szádeczky-Kardoss S.: Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avar-kori régészeti leletanyag. *Antik Tanulmányok* 15 (1968), 84–87.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1979–1980 = Szádeczky-Kardoss S.: *A bolgár történelem forrásai Asparuch előtt I–II.* Kézirat. Szeged 1979–1980.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1983 = Szádeczky-Kardoss S.: Az avar–türk hatás Bizánc hadművészetére. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok.* Szerk. Tőkei F. [Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18.] Budapest 1983, 317–326.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1986 = Szádeczky-Kardoss, S.: *Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen.* [Opuscula Byzantina 8.] Szeged 1986.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1990 = Szádeczky-Kardoss, S.: The Avars. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia.* Ed. Sinor, D. Cambridge–New York–Oakleigh 1994, 206–228.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1996 = Szádeczky-Kardoss S.: Az avarok története Európában. In: *Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről.* Szerk. Kristó Gy. – Makk F. Szeged 1996, 21–30.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1998 = Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig.* [Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.] Budapest 1998.
- SZEMJONOV 2013 = Семёнов, И. Г.: К истории унногундурского государства. *Византийский временник* 72 (97) (2013), 45–67.
- SZENTPÉTERI 1993a = Szentpéteri, J.: Archäologische Studien zur Schicht der Waffenträger des Awarentums im Karpatenbecken. I. Die waffenkundliche Hinterlassenschaft des awarischen Reiches. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 45 (1993), 165–246.
- SZENTPÉTERI 1993b = Szentpéteri, J.: Egy késő avar kori lovas tiszti jelvény – a „csótár”. In: *Az Alföld a 9. században.* Szerk. Lőrinczy G. Szeged 1993, 49–77.
- SZIMONYENKO–LOBAJ 1991 = Симоненко, А. В. – Лобай, Б. И.: *Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н.э.* Киев 1991.

- SZKRZSINSZKAJA 1960 = Скржинская, Е. Ч. (пер.): *Иордан о происхождении и деяниях гетов*. Москва 1960.
- SZŐKE 1998 = Szőke B. M.: A korai középkor hagyatéka a Dunántúlon. *Ars Hungarica* 26 (1998), 257–319.
- SZŐKE 2000 = Szőke B. M.: Das Archäologische Bild der Slawen in Südwestungarn. In: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in Karolinško dobo. Začetki Slovenske etnogeneze. Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese*. Ed. Bratož, R. Ljubjana 2000, 477–500.
- SZŐKE 2006 = Szőke B. M.: Nagy Károly hadjárata az avarok ellen 791-ben. *Arrabona* 44 (2006), 497–522.
- SZÖLLŐSY 1992 = Szöllősy, G.: Újabb adatok a népvándorláskori íjtípusok kérdésköréhez. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–31:1987–89 (1992), 349–367.
- SZÖLLŐSY 2001 = Szöllősy G.: Mi célt szolgált a szablya fokéle? Kísérleti megközelítések. [Hadak útján XII. „Régiók és kistájak a népvándorlás korában.” A népvándorlás kor fiatal kutatói konferenciájának előadásai (Simontornya, 2001. szeptember 3–5.) Szerk. Gaál A.] *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 23 (2001), 275–291.
- SZÖLLŐSY 2004 = Szöllősy G.: Az avar íjak és a magyar íj fejlődéstörténeti kapcsolatai. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia Szeged, 2002. szeptember 9–10. Szerk. Balogh L. – Keller L. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 21.] Budapest 2004, 53–61.
- SZŐM = *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásainak forrásaiba I/2*. Szerk. Hajdú P. – Kristó Gy. – Róna-Tas A. Budapest 1988.²
- SZÜCSI 2012 = Szücsi F.: A kora- és késő avar kori balták és fokosok. In: *Hadak útján. XX. Népvándorláskori Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete. Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30*. Szerk. Petkes Zs. Budapest 2012, 121–138.
- TABALDIEV–BAVAJAROV–UMIROV–JACENKO 2013 = Табалдиев, К. – Бабаяров, Г. – Умиров, К. – Яценко, С. А.: Государственный удел: памятники на территории Кыргызстана и Узбекистана. In: *Западный Тюркский каганат. Атлас*. Ред. Досымбаева, А. – Жолдасбеков, М. Астана 2013, 491–606.
- TÄCKHOLM 1969 = Täckholm, U.: Aetius and the Battle on the Catalaunian Fields. *Opuscula Romana* 7 (1969), 259–276.

- TALBOT 1991 = Talbot, A. M.: Xanthopoulos, Nikephoros Kallistos. In: *ODB* 3. 2207.
- TEALL 1965 = Teall, J. L.: The Barbarians in Justinian's Armies. *Speculum* 40 (1965), 294–322.
- THOMPSON 1947 = Thompson, E. A.: Notes on Priscus Panites. *Classical Quarterly* 41 (1947), 61–65.
- THOMPSON 1958 = Thompson, E. A.: Early Germanic Warfare. *Past and Present* 14 (1958), 2–29.
- THOMPSON 2003 = Thompson, E. A.: *A hunok*. Ford. Felföldi Sz. Szeged 2003.²
- TODD 1972 = Todd, M.: *Everyday Life of the Barbarians. Goths, Franks and Vandals*. London–New York 1972.
- TOLKIEN 1960 = Tolkien, C. (trans.): *Saga Heiðreks konungs ins vita. The Saga of King Heidrek the Wise*. London 1960.
- TOMKA 1986 = Tomka, P.: A sztyeppei temetkezési szokások sajátos változata. A hun halotti áldozatok. *Arrabona* 22–23:1980–1981 (1986), 35–55.
- TOMKA 1990 = Tomka, P.: Die Frage der ethnischen oder kulturellen Verwandtschaft bzw. interethnischer Wirkung im Spiegel der Begräbnissitte. *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 15 (1990), 163–174.
- TOMKA 1993a = Tomka, P.: Hun hadművészet. In: *Hunok – gepidák – langobardok. Történeti tézisek és címszavak*. Összeállította: Bóna I. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 6.] Szeged 1993, 16–17.
- TOMKA 1993b = Tomka, P.: Hun fegyverzet. In: *Hunok – gepidák – langobardok. Történeti tézisek és címszavak*. Összeállította: Bóna I. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 6.] Szeged 1993, 17–18.
- TOMKA 1997 = Tomka P.: Étkezési és vendégfogadási szokások a népvándorláskori nomád népeknél. [In: „Nyereg alatt puhítjuk ...?” avagy Vendéglátási szokások a honfoglaló magyaroknál és a rokon kultúrájú népeknél című 1996. október 10–11-i rendezvénysorozat Tudományos Konferenciájának tanulmányai] *Ómagyar Kultúra* 10 (1997), 86–93.
- TOMKA 2005 = Tomka P.: Korai avar sírok Börcs–Nagydombon (Győr–Moson–Sopron megye). *Archaeologiai Értesítő* 130 (2005), 137–179.
- TÖRÖK 1954 = Török Gy.: Kora-avar sírok Móron. *Archaeologiai Értesítő* 81 (1954), 54–60.
- TÓTH 1930 = Tóth, Z.: *Attila's Schwert. Studie über die Herkunft des sogenannten Säbels Karls des Grossen in Wien*. Budapest 1930.

- TÖSÉR 2006 = TÖSÉR M.: Bizánci terjeszkedés a X. században – ostromtechnikák elméletben és gyakorlatban. *Hadtörténeti Közlemények* 119 (2006), 459–479.
- TRUGLY 2008 = Trugly S.: *A Komárom–Hajógyári avar temető és telep*. [Opitz Archaeologica 2.] Budapest 2006.
- VÁCZY 1974 = Váczi P.: A frank háború és az avar nép. *Századok* 108 (1974), 1041–1061.
- VÁCZI 1986 = Váczi P.: A hunok Európában. In: *Attila és hunjai*. Szerk. Németh Gy. Budapest 1940 (reprint 1986).
- VÁSÁRY 1972 = Vásáry I.: Runiform signs on objects of the Avar period (6–8 th. cc. A.D.). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 25 (1972), 335–347.
- VÁSÁRY 1986 = Vásáry I.: *Az Arany Horda*. Budapest 1986.
- VÁSÁRY 1993 = Vásáry I.: *A régi Belső-Ázsia története*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 19.] Budapest 2003.²
- VÉR 2012 = Vér M.: Információtörténeti markerek a Mongol Birodalom történetében. *Aetas* 27 (2012), 144–154.
- VÉKONY 1987 = Vékony G.: *Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében*. Szombathely–Budapest 1987
- VESZPRÉMY 1991 = Veszprémy L.: A színlelt visszavonulás középkori megítéléséről. In: *Unger Mátyás emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történeztanári működése emlékére, születésének hetvenedik évfordulója alkalmából*. Szerk. E. Kovács P. – Kalmár J. – V. Molnár L. Budapest 1991, 1–5.
- VESZPRÉMY 2000 = Veszprémy L.: Hadügy a koraközépkori Nyugat-Európában. *Társadalom és Honvédelem* 4 (2000), 106–117.
- VESZPRÉMY 2006 = Veszprémy L.: A középkori történetírás és forrásai. *Hadtörténelmi Közlemények* 119 (2006), 517–523.
- VESZPRÉMY 2008 = Veszprémy L.: *Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztések, hadmérnökök a középkori Magyarországon*. Válogatott tanulmányok. [A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára] Budapest 2008.
- VIDA 2008 = Vida, T.: Conflict and coexistence : the local population of the Carpatian basin under Avar rule (sixth to seventh century). In: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*. Ed. Curta, F. [East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450. 2.] Leiden–Boston 2008, 13–46.
- VITLJANOV 1996 = Витлянов, С.: *Старо-българского въоръжение по археологически данни от Плиска, Мадара и Велики Преслав*. София 1996.

- VOGT-SPIRA 1994 = Vogt-Spira, G.: Einführung. Der Waltharius im Bezugsfeld lateinischer Schriftkultur, mündlicher Heldensage und der Ethik des Christentums. In: *Walharius. Lateinisch/Deutsch*. Hrsg. Vogt-Spira, G. Stuttgart 1994, 5–20.
- VOLLMANN 1991 = Vollmann, B. K.: *Frühe Deutsche Literatur und Lateinische Literatur in Deutschland 800–1150*. [Bibliothek des Mittelalters 1.] Frankfurt 1991.
- VRYONIS 1981 = Vryonis, S.: The Evolution of Slavic Society and the Slavic Invasions in Greece. The First Major Slavic Attack on Thessaloniki, A. D. 597. *Hesperia* 50 (1981), 378–390.
- VRYONIS 1991 = Vryonis, S.: Sabiri. In: *ODB* 3. 1824.
- WATERSON 2007 = Waterson, J.: *The knights of Islam. The wars of the mamluks*. London 2007.
- WERNER 1956 = Werner, J.: *Beiträge zur Archaeologie des Attila-Reiches*. München 1956.
- WERNER 1974 = Werner, J.: Nomadische Gürtel bei Persern, Byzantinern und Langobarden. In: *Atti del convegno internazionale sul tema: La civiltà dei longobardi in Europa* (Roma, 24–26 maggio 1971; Cividale del Friuli, 27–28 maggio 1971) Comi. Ord. Cerulli, E.–Cagianò de Azevedo, M.–Demarco, D.–Gnudi, C.–Morghen, R.–Paradisi, B.–Pontieri, E.–Salmi, M. Roma 1974, 109–139.
- WHITBY 1988 = Whitby, M.: *The Emperor Maurice and his Historian. Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*. Oxford 1988.
- WHITBY–WHITBY 1986 = Whitby, M. – Whitby, M. (trans.): *The History of Theophylact Simocatta*. Oxford 1986.
- WIRTH 1999 = Wirth, G.: *Attila. Das Hunnenreich und Europa*. Stuttgart–Köln–Berlin 1999.
- WOLFRAM 1987 = Wolfram, H.: *Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907*. Wien 1987.
- WOLFRAM 1990 = Wolfram, H.: *Die Goten von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*. München 1990.
- WOLFRAM 1993 = Wolfram, H.: L'armée romaine comme modèle pour l'Exercitus Barbarorum. In: *L'armée romaine et les Barbares du IIIe au VIIe siècle*. Ed. Vallet, F. – Kazanski, M. Saint-Germain-en-Laye 1993, 13–15.
- ZASZECKAJA 1994 = Засецкая, И. П.: *Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV–V. вв.)*. Санкт-Петербург 1994.

- ZIEMANN 2007 = Ziemann, D.: *Vom Wandervolk zur Grossmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7.–9. Jahrhundert)*. [Kölner Historische Abhandlungen 43.] Köln–Weimar–Wien 2007.
- ZIMONYI 1990 = Zimonyi, I.: *The Origins of the Volga Bulgars*. [Studia Uralo-Altaica 32.] Szeged 1990.
- ZIMONYI 2004 = Zimonyi I.: A honfoglaló magyar haderő létszáma. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia. Szeged, 2002. szeptember 9–10.* Szerk. Balogh L. – Keller L. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 21.] Szeged 2004, 101–111.
- ZIMONYI 2005 = Zimonyi I.: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 22.] Szeged 2005.

6. 3. Linkográfia

- BRUENNE.htm = <http://home.arcor.de/glanlaender/bibliothek/bruenne.htm> (letöltés ideje: 2003. 04. 08)
- MCCOTTER = McCotter, S.: Byzantines, Avars and the Introduction of the Trebuchet. http://74.125.39.104/search?q=cache:_wTmVrjtNb0J:www.deremilitari.org/resources/articles/mccotter1.htm+stephen+McCotter&hl=hu&ct=clnk&cd=3&gl=hu&client=firefox-a (letöltés ideje: 2008. 10. 17. 07.30)
- SPROSTON 2012 = Sproston, E.: Særnordiske Ord–Scandinavian – only Words <http://germanic.zxq.net/Scand-only.html> (letöltés ideje: 2013. 02. 01. 23.30)
- SZLANOV 2000 = Сланов, А.: Военное искусство алан в I–III в.в. н.э. *Дарьял* 2000–1. http://www.darial-online.ru/2000_5/slanov.shtml (letöltés ideje: 2013. 02. 02. 05.30)

7. Mellékletek